

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRRLIGI

**MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN
DÖWLET UNIWERSITETI**

T.Bekjäýew

UMUMY DIL BILIMI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň bilim ministrligi tarapyndan
hödürlenildi*

Aşgabat-2010

T.Bekjäýew

Umumy dil bilimi. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy.– A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. 279 sah.

Okuw kitaby häzirki zaman dil biliminiň gazanan üstünliklerini göz önünde tutmak bilen, özünde “Umumy dil bilimi” dersiniň esasy temalaryny jemleýär. Olarda dil biliminiň taryhy, esasy ugurlary, mekdepleri barada gürrüň berilýär, häzirki zaman nazary dil biliminiň esasy meseleleri häsiýetlendirilýär, dili ylmy taýdan derňemegiň dürli usullary açylyp görkezilýär. Kitapda gadymy we häzirki zaman türkmen dilçileriniň, şeýle-de, dünýä dil biliminiň wekilleriniň dil biliminiň ösmegine goşan goşantlaryna aýratyn üns berildi. Kitap dil we edebiyat fakultetleriniň talyplaryna, aspirantlara, dilçi mugallymlara, şeýle-de dil biliminiň nazaryýeti bilen gyzyklanýan adamlaryň ählisine niýetlenilýär.

Sözbaşy

“Umumy dil bilimi” dersi dil hakyndaky ylmyň nazary meselelerini jemleýär. Bu derse ýokary okuw mekdepleriniň dil we edebiýar fakultetleriniň talyplaryna okadylýan “Dil bilimine giriş” dersiniň dowamy hökmünde seretmek bolar. Dil biliminiň taryhy, diliň nazary meseleleri, olaryň aýratynlyklary, dil biliminiň usullary hem-de tärleri manysyna düşünmek üçin çalyşýan her bir adam üçin möhümdir. Dil bilimini öwrenýän iselndik adam dilleriň ösüşindäki kanunalaýyklyklaryň mazmunyna, diliň adamyň durmuşyndaky ähmiýetine, filosofiýasyna göz ýetirmelidir. Şulara akyl ýetirmezden hiç bir dili ylmy taýdan öwrenmek mümkin däldir.

Bu ders haýsy dili öwrenýändigine garamazdan, dil we edebiýat ugurlarynda okaýan talyplaryň ählisi üçin möhümdir. Hut şu babatdan hem Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Ylmy açyşlaryň, tehnologik oýlap tapyşlaryň durmuşymyzyň ähli ugurlaryna tapgyrma-tapgyr aralaşýan döwründe halkyň bilime bolan isleg-arzuwyny kanagatlandyrmak, kämil bilim ulgamyny kemala getirmek, milli we umumyadamzat gymmatlyklary esasynda ýaş nesillerimizde raýat düşünjelerini kemala getirmek giň möçberli bilim we ylym reformalarymyzyň düýp özenidir, täze taryhy eýýamyň baş talaplarydyr” (Gurbanguly Berdimuhamedow, Ösüşiň täze belentliklerine tarap, Aşgabat 2009, 237 sah) diýen, ajaýyp setirlerinden ugur alnyp hem-de talyplaryň dünýä derejesinde bilim almaklary, ylmyň soňky gazananlaryna eýe bolmaklary batda Mähriban Prezidentimiziň alyp barýan tutumly işlerine jogap hökmünde türkmen dilinde ilkinji gezek “Umumy dil bilimi”

dersinden okuw kitaby ýazyldy.

Hormatly Prezidentimiz G.M.Berdimuhamedowyň “Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakyndaky” Permany, “Bilim-terbiýeçilik işlerini kämilleşdirmek hakyndaky”, “Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň işi hakyndaky”, “Türkmenistanda ylym ulgamyny kämilleşdirmek hakyndaky” Kararlary türkmen ýaşlarynyň dünýä derejesinde bilim almagyna badalga boldy. Talyp ýaşlarymyza dünýäniň ösen ýurtlaryndaky ünlülere laýyklykda bilim bermek meselesi täze okuw kitaplaryna, gollanmalaryna ylmyň soňky gazananlaryny girizmegi, olara daýanmagy talap etdi.

Okuw kitaby dil biliminiň taryhy, dil biliminiň nazaryýeti, dil biliminiň usullary atlandyrylýan üç bölümden ybaratdyr. Her bölümde ýerleşirilen temalaryň soňundan degişli soraglar, ýumuşlar, şeýle-de goşmaça edebiýatlar berildi. Goşmaça edebiýatlar arkaly şol temalar boýunça has giň düşüňjeler almak mümkindir. Mundan başga-da kitabyň soňunda dünýä belli dilçiler barada gysgaça maglumat hem-de kitap ýazylanda ulanylan, göz önünde tutulan edebiýatlaryň sanawy berildi.

“Umumy dil bilimi” atly okuw kitaby ýazylanda Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň türkmen dili we edebiýaty fakultetinde köp ýyllaryň dowamynda toplanan iş tejribelere daýanyldy. Şol sebäpden hem bu iş diňe bir ylmy tarapdan däl, eýsem, usuly tarapdan hem talyplaryň, professor- mugallymlaryň synagyndan geçdi.

Biz kitap babatda berlen gymmatly maslahatlaryň, edilen bellikleriň ählisi üçin ýoldaşlarymyza, mugallymlarymyza, alymlarymyza çuňňur minnetdarlyk bildirýäris.

Giriş

Adamzadyň ulanýan dilleriniň ählisi adamlaryň argatnaşyk serişdesi bolup hyzmat edýär. Dilleriň gurluşy, hyzmat edişi hemme adamlar üçin meňzeş bolan beýni, eşi diş we gepleýiş agzalarynyň gurluşy hem-de hyzmat edişi arkaly kesgitlenilýär. Şonuň üçin-de, dürli dilleriň ösüşi we ýaşaýşy umumy kanunalaýyklara laýyklykda amala aşyrylýar.

Aýratyn alnan diliň taryhyny, gurluşyny, ýaşaýşyny doly öwrenmek üçin dilleriň emele gelşi, ösüşi, gurluşy, ýaşaýşy baradaky umumy kanunlara düşünmek zerurdyr. Her bir dil adamzadyň dil baýlygynyň diňe bir bölejigidir. Aýratyn alnan meselem, türkmen, rus, iňlis, arap, ispan we ş.m. anyk diller ylmy taýdan öwrenilende diliň umumy nazary meseleleri bilen onuň üsti ýetirilmelidir.

“Umumy dil bilimi” dil hakyndaky ylmyň bir bölümi bolup, diliň emele gelşiniň, ösüşiniň, gurluşynyň, ýaşaýşynyň esasy kanunlaryny öwrenýär. Ol filosofiýa, neýrofiziologiýa, psihologiýa, sosiologiýa, logika, antropologiýa, etnografiýa, medeniýeti öwreniş ýaly birentek ylmlar bilen baglanyşyklydyr. Dil biliminiň bu bölümi dil biliminiň beýleki bölümlerinde peýdalanylýan dilçilik barlaglarynyň usullaryny we tärlerini hem işläp düzýär. Mundan başga-da ol dilçilik barlaglarynyň netijelerini tejribede ulanmagyň ýollaryny gözleýär.

Häzirki döwürde umumy dil biliminiň gazanan üstünlikleriniň tejribede ulanylmagy hökmünde aşakdaky mysallary görkezmek bolar:

-dilleriň beýan edilmegine daýanmak bilen, ene dilinde we daşary ýurt dillerinde bilim bermek;

-diliň frazeologizmleriniň we sözleriniň etimologiýasy boýunça halkyň taryhyny we medeniýetini öwrenmek;

-gadymy tekstleri we golýazmalary okamak;

-gepleýişi we ýazuwy boýunça şahsyýetleriň dilçilik deňşdirmesini geçirmek;

-tekstleriň awtorlaryny ýüze çykarmak;

-aragatnaşygyň täze ulgamyny işläp düzmek;

-kompýuter terjimeleriniň amala aşyrylmagyny gazanmak.

“Umumy dil bilimi” takyk alnan dilleriň düýpli öwrenilmeginiň netijesinde emele gelýär. Ýöne, ol öz nobatynda takyk dilleri öwrenmegiň usullarynyň, ýörelgeleriniň yzygiderli kämilleşmegine düýpli täsir edýär. Takyk dilleriň we dil toparlarynyň (türkologiýa, rusistika, germanistika, arabistika we ş.m) öwrenilmegi umumy dil bilimi bilen mydama özara gatnaşyk saklaýar. Takyk dillerde ýüze çykarylýan täzelikler dessine umumy dil bilimine ornaşdyrylýar, umumy dil biliminiň nazary meselelerinde gazanylýan üstünlikler bolsa, takyk dilleri öwrenmegiň tejribesini baýlaşdyrýar.

“Umumy dil bilimi“ beýleki ylymlardan üzňe däldir. Şu nukdaýnazardan ol diňe bir gumanitar ylymlar bilen däl, eýsem, tebigat ylymlary bilen-de baglanyşyklydyr.

1.“Umumy dil biliminiň“ gumanitar ylymlar bilen baglanyşygy diýlende adamy we adamzat jemgyýetini öwrenmäge gönükdirilen sosial ylymlaryň dil bilimine

gatnaşygy göz öňünde tutulýar:

-umumy dil biliminiň **taryh** bilen baglanyşygynda jemgyýetiň sosial gurluşynyň üýtgemegi bilen baglanyşykly hadysalar we olaryň diliň, medeniýetiň, edebiýatyň, sungatyň ösüşindäki täsirine düşünilýär;

-**filosofiýa** bilen baglanyşyk „diliň düýp manysy“, „dil we jemgyýet“, „dil we aň“, „dil we medeniýet“, „sözüň manysynyň we düşünjäniň gatnaşygy“ ýaly meseleler çözülende ýüze çykýar;

-adamyň döreýşi, onuň diliniň irki döwürlerdäki ösüşi hakyndaky meseleler umumy dil biliminde **antropologiýa** bilen bilelikde çözülýär;

- diliň dürli görnüşdäki jemgyýetlerde ulanylyşy baradaky meseleler bolsa, umumy dil bilimini **etnografiýa** bilen baglanyşdyrýar;

-öli diller öwrenilende, ol dillerde geplän adamlaryň ýüze çykarylmagynda, ýaşayyş çäkleri kesgitlenilende **arheologiýanyň** hyzmatyndan peýdalanylýar;

-diliň jemgyýetçilik durmuşyndaky ähmiýeti, diliň sosial tebigaty, diliň jemgyýetçilik hyzmatlary, sosial ýagdaýlaryň dile täsir ediş mehanizmleri we ş.m baradaky meseleler **sosiologiýanyň** we dil biliminiň baglanyşygyny emele getirýär;

-hatyň, elipbiýleriň döreýşi, olaryň ösüşiniň esasy döwürleri baradaky meseleler umumy dil bilinde ýazuwy öwrenýän ylym bolan **grammatologiýanyň** (grekçe *gramma*- ýazuw belgisi) kömegi arkaly anyklaşdyrylýar;

-tekstleri, olaryň gurluşyny, düşündirilişini

öwrenmek bilen meşgullanýan ylym **germenewtika** (grekçe **germeneutike**- düşündiriş sungaty) hem dil bilimi bilen baglanyşyklydyr;

-adamyň gepleýşiniň psihofiziologik gurluşy, sözleýiş, diňleýiş mehanizmlerine degişli „sözleýiş psihologiýasynyň“ meseleleri umumy dil bilimini **psihologiýa** bilen baglanyşdyrýar;

-**edebiýat** bilen dil biliminiň baglanyşygy bolsa, olaryň ikisiniň birleşip, filologiýa ylmyny emele getirýänligi bilen kesgitlenilýär.

2. „Umumy dil biliminiň“ tebigy ylymlar bilen baglanyşygy:

-maglumat bermegiň matematiki nazaryýetleri arkaly gepleýiş statistik häsiýetleri ýüze çykarylada, diliň statistik nazaryýeti işlenilip düzülende, dil biliminiň logiki-matematiki modelirmek usullarynda umumy dil bilimi **matematikanyň** kömeginden peýdalanýar;

-**fizika** dil bilimde eksperimental fonetikanyň tehniki meselelerini çözmäge mümkinçilik berýär;

-deňeşdirme-taryhy dil bilimde, gadymy dilleri dikeltmegiň usullarynda, gadymy dilleriň ýitip giden wagtlaryny kesgitlemekde ewolýusiýanyň molekulýar nazaryýetini ulanmakda **biologiýanyň** hyzmaty zerur bolýar;

-bilmezlikden goýberilýän, akyl taýyndan ýetmezçilikler bilen baglanyşykly psiholingwistik gepleýiş ýalňyşlyklaryny seljermekde, merkezi nerw ulgamynyň hyzmatlary, lingwistik maglumatlaryň zolagy öwrenilende **saglygy goraýyş (medisina)** ylmy dil bilimine daýanýar.

Diýmek, “Umumy dil bilimi” dersi talyplaryň umumy dilçilik taýýarlygyny, bilim derejesini giňelder hem-de çuňlaşdyrar, olary diliň nazary we faktik materiallary, dünýä dil biliminiň taryhy bilen tanyşdyrar.

“Umumy dil bilimi” dersi dil biliminiň taryhy, dil biliminiň nazary meseleleri, dili öwrenmegiň we beýan etmegiň usullary ýaly bölümlere bölünip öwrenilýär.

Dil biliminiň taryhy

Türki dil bilimi

Türki dillerini öwrenmekde meşhur alymlaryň biri XI asyrdan ýaşan Mahmyt Kaşgarydyr. Ol türki dilleriň deňeşdirme grammatikasynyň, leksikologiýasynyň esasyny goýdy, fonetikasy boýunça gymmatly maglumatlary galdyrdy. Mahmyt Kaşgarynyň türki dil biliminiň ensiklopediýasy hasaplanylýan “Türki dilleriň diwany” (Diwany-lugat-et türk) sözlügi türki halklarynyň dil biliminde dilleri deňeşdirip öwrenmeklik ylmy edebiýatda XI asyrdan, ýagny **Mahmyt Kaşgarynyň** “Türki dilleriň diwany” sözlüğinden başlanýar diýlip hasap etmäge mümkinçilik berdi (N.A.Baskakow, Türki dilleri öwrenişe giriş, M, 1962, 61-nji sah.). Hakykatdanda sözlükde türki dilleriniň birnäçesine deglip geçilýär. Ol gyrgyz, gypjak, oguz, ýagma, çigil taýpalarynyň dillerini biri-birine has ýakyn hasaplaýar. Mahmyt Kaşgary sözlükde sözleri, sözün düzümine girýän sesleriň sanynyň artyşy boýunça ýerleşdirýär.

Mahmyt Kaşgarynyň sözlügi K.Brokkelman

tarapyndan arap dilinden nemes diline terjime edilip 1928-nji ýylda Leýpsigde, Besim Atalaýyň terjime etmeginde türk diline terjime edilip 1939-njy ýylda Ankarada, S.Mutallibow tarapyndan özbek diline terjime edilip 1960-1963-nji ýyllarda Daşkentde çap edilýär. Soňky ýyllarda sözlük dürli dillerde onlarça gezek neşir edildi.

Belli türkmen alymy Sapar Ahallynyň “Mahmud Kaşgarynyň sözlügi we türkmen dili” (Aşgabat, 1958) atly meşhur işinde sözlük barada giňişleýin maglumatlar berilýär.

Türkmen diliniň we onuň kowumdaş dilleriniň uly dil hazynasynyň biri Mahmyt Kaşgarynyň “Türki dilleriň diwany” sözlügininiň golýazmasy 638 sahypadan ybaratdyr. Mahmyt Kaşgary ony 1071-1074-nji ýyllarda ýazýar (S.Ahally, Mahmud Kaşgarynyň sözlügi we türkmen dili, Aşgabat, 1958, 9-njy sah.). Bu iş, esasan, sözlükden ybarat hem bolsa, käbir sözler düşündirilende, grammatiki kadalar, sözleriň gelip çykyşyna hem deglip geçilýär. Sözlükde türki halklaryň birtoparynyň adynyň gelip çykyşy barada berilýän maglumatlara-da duş gelmek bolýar. Mahmyt Kaşgary “türkmen” sözüniň gelip çykysy hakynda hem maglumat beripdir.

“Diwanyň” teksti aýratyn sözler, sözleri düşündirmek üçin getirilen gysgaça söz birikmelerini öz içine alýar, şeýle-de sözlükde käbir grammatiki kadalar barada hem bellenilip geçilýär. Mahmyt Kaşgarynyň ýazmagyna görä, onuň “Türki dilleriniň sintaksisiniň göwherleriniň kitaby” diýen işi hem bolupdyr. Ýöne, ol kitap biziň günlerimize gelip ýetmändir.

Türkmenleriň taryhyň dürli döwürlerinde dil bilimi

babatdan döreden ajaýyp işlere, sözlüklere köp wagtyň dowamynda umumy türkî işler hökmünde baha berlip gelindi. Häzirki wagtda Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň Milli golýazmalar instituty dünýäniň dürli künjegine düşen ruhy baýlyklarymyzy ýygnap, halkymyza ýetirýär. Hut şu babatdan-da biz ön türkî dillere degişli diýlip hasaplanylýan işleri türkmen diline ýa-da beýleki diller bilen türkmen diliniň deňeşdirilmesine bagyşlanylýan diýip arkaýyn aýdyp bilýäris.

Gündogarda “Fahru Hwarazm” (Horezmiň hormaty) diýlip tanalýan **Abulkasym Jarullah Mahmyt ibn Omar ibn Muhammet ibn Omar ibn Ahmet Zamahşary Horezmidir**. Bu beýik alym 1075-nji ýylyň 19-njy martynda (467-nji hijri ýylynyň rejep aýynyň 27-sine) häzirki Görogly etrabyň Zamahşar (Yzmykşir) obasynda dünýä inýär (Mahmyt Zamahşary, Ýagşyzadalaryň bahary, Aşgabat 2004, 318-nji sah).

Mahmyt Zamahşary ýaşlygyndan ýyllaryndan ylma uly höwes bildieýär. Ilkinji sowady öz kakasyndan alan alym soň Köneürgençde, Buharada ylmyny artdyrýar. Ylymda has-da çuňluklara ýetmek üçin Isfihanda, Bagdatda, Mekkedde, Merwde, Nişapurda, Şamda, Hijazda, Yrakda ymlyň, medeniýetiň ösen ýerlerinde okaýar. Beýik alym soňky nesiller üçin örän uly ylmy baýlygy miras galdyrypdyr. Onuň dilçilige, sözlük düzüşe, geografiýa, edebiýata, goşgy düzüliş kadalaryna, dini ylymlara degişli altmyşdan gowrak ylmy işi mälimdir.

Mahmyt Zamahşarynyň dil bilmi bilen baglanyşykly işlerine “Esasul-belaga” (Çeper sözleýişniň esaslary), “El-mufasssal fin-nahw” (Nahwda (sintaksisde) baplara bölüji),

“El-mufrad wel-muellef fi-n-nahwi” (Grammatikada birlik we köplük san), “Mugjemul-arabi wel-farsi” (Arapça-parsça sözlük) ýaly birentek işlerini goşmak bolar.

Diliň grammatikasy öwrenmekde edilen esasy işleriň biri hökmünde Mahmyt Zamahşarynyň “El-mufassal” işini görkezmek bolar. Bu iş Mekke de bir ýarym ýylyň dowamynda ýazylýar. Ol 1121-nji ýylda tamamlanypdyr hasaplanylýar. Kitapda arap diliniň morfologiýasy we sintaksisi hakynda gymmatly pikirler bar. “El-mufassalda” grammatika söz toparlary-atlar, işlikler, goşulmalar arkaly öwrenilýär. Işiň her bir bölümünde morfologiýanyň we sintaksisiň meseleleri baglanşyklykda derňelipdir. Fonetika barada hem durlup geçilipdir.

Mahmyt Zamahşary “Mukaddymatul-edep” (Dil bilimine giriş) kitabyny 1137-nji ýylda ýazyp gutarypdyr. Alym bu işinde öz döwründe ulanylan sözleri jemlemegi, sözlük görnüşine getirmegi, olaryň etimologiýasyny öwrenmegi maksat edinipdir. Kitap bäs bölümden ybarat bolup, atlar, işlikler, ownuk bölekler, ýöňkemeler, zamanlar ýaly bölümlere bölünýär.

Gündogary öwreniji alym W.W.Bartoldyň kesgitlemegine görä, bu sözlügiň türkmen diline degişli bölegi XII-XIII asyrlaryň türkmen edebi dilini şöhlelendirýär (N.A.Baskakow, Türki dilleri öwrenişe giriş, M, 1962, 63-nji sah.).

Watandaşlaryny arap diliniň baý sözlük düzümi bilen tanyşdyrmak maksady bilen ýazylan “Mukaddymatul-edep” kitaby uly meşhurlyk gazanýar. Zamahşary bu işi ylmyň we alymlaryň howandary Abulmuzaffar Atsyz

(1127-1156) bagyşlapdyr. Iş barada W.W.Bartold şeýle diýýär: “Zamahşarynyň kitabyna girizilen tehniki aňlatmalaryň hem-de medeni ýagdaýlar bilen baglanyşykly sözleriň sanynyň örän köplügi sebäpli, ol diňe bir dil babatdan däl-de medeniýetiň taryhy taýyndan-da uly gyzyklanma döredýär. Ýerleriň atlary hakyndaky bölüm has-da özüne çekijidir. Ýabany haýwanlar, ädikçilik, jennet, dolandyryş we ş.m hakyndaky bölümler hem bar.” Bu işiň doly bolmadyk gadymy türki dilindäki teksti 1897-nji ýylda W.Wýatkin tarapyndan Russiýanyň Ylymlar akademiýasyna sowgat berlipdir. “Mukaddymatul-edebiň” 570 sahypadan ybarat doly möçberi atlar, işlikler, ownuk bölekler, ýöňkemeler, şahslar diýlip atlandyrylýan baş bölümden ybaratdyr.

Zamahşary özüniň grammatiki we leksikografik işlerinde materiallary mümkin boldugyndan gysylan görnüşde, ýöne mazmun taýyndan giň beýan etmäge çalşypdyr, çeper eserlerinde bolsa, çylşyrymly stili, sazlaşykly jümleleri peýdalanmak bilen, arap dilinde seýrek ulanylýan sözleri, baý manydaşlygy (sinonimikany) ulanypdyr.

Türkmen halkynyň beýik ogly, dünýäniň belli alymlarynyň biri hasaplanylýan Mahmyt Zamahşarynyň döredijiligi köptaraplylygy, çäginin giňligi bilen tapawutlanýar. Alymyň ýiti talantyny pikir babatdan garşydaşlary-da ykrar edipdirler hem-de ony “araplaryň we arap dälleriň mugallymy” diýip atlandyrypdyrlar. Bu bolsa, Zamahşarynyň işlerine berlen beýik bahadyr.

Biziň gürrüňini etjek ýene bir işimiz, XIII asyra degişli bolan **“Türkmençe we arapça”** (Kitaby terjuman

türki we ajemi we magoly we farsı) terjime sözlügidir. Sözlük barada ylmy edebiýatda agzalyp geçilýän bolsa-da (N.A.Baskakow, “Türki dilleri öwrenişe giriş”, M., 1962, Z.B.Muhammedowa, “XI-XIV asyrlar türkmen diliniň taryhy boýunça barlaglar”, Aşgabat, 1973) giňişleýin maglumat berilmeýärdi. 1997-nji ýylda Türkmenbaşy adyndaky milli golýazmalar instituty tarapyndan bu sözlügiň halk köpçüligine ýetirilmegi netijesinde ol barada giňişleýin gürrüň etmäge mümkinçilik döredi.

Bu sözlük 1894-nji ýylda Günbataryň belli alymy **M.T.Howstma** tarapyndan çap etdirilipdir. Kitabyň umumy möçberi 76 sahypadan ybarat bolup, onuň 62 sahypasy türkmençe-arapça, galan 14 sahypasy bolsa, mongolça-parsça sözlükden ybarat. Sözlük 1245-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 28-ine (643 ý. 27 şaban) tamamlanylypdyr. Ýazar kitapda türki dilleriň birnäçedigini aýtsa-da, diňe gypjakçany hem-de türkmençäni agzaýar. Biziň pikirimizçe kitap Müsürde ýazylan bolmaly. Onuň ýazylmagynyň sebäbi bolsa, Müsürde araplara türkmençäni öwretmegiň zerurlygyndan gelip çykýar. Memluk-türkmenler köp wagtyň dowamynda Müsürde hökümdarlyk edipdirler, olaryň 1250-1257-nji ýyllardaky soltanynyň Aýbeg atly türkmenigini türk taryhçylary tassyklaýarlar. Sözlügiň golýazmasy 4 sany uly bölümden durýar. 1-nji bölüm 26 bapdan ybaratdyr. Her babyň başlanýan ýerinde oňa girýän sözleriň tematikasy esasynda at goýlupdyr. Meselem: asman jisimleri, agaçlar, ir-iýmişler, wagşy haýwanlar, öý goşlary, adamyň görünýän beden agzalary, adamyn häsiýeti we ş.m. Sözlükdäki türkmençe diýlip

bellenen sözler belli derejede ses özgermelerine sezewar bolupdyr. Kitabyň ikinji babynda arapça we türkmençe işlikler berlipdir. İşlikler buýruk şekilinde bolup, arap elipbiýiniň berk tertibinde ýerleşdirilipdir.

Üçünji bölümde işlikleriň ýöňkeme bilen üýtgeýşine üns çekilýär. Şonda arap dili bilen türki dilleriň arasyndaky tapawutlara we meňzeşliklere seredilip geçilipdir. Ýazar, ilkinji nobatda türki dillerde, sözler ulanylanda aýal we erkek adam üçin tapawudyň yokdugyny, jyns aňladylmanyň bolmaýandygyny tekrarlaýar. Şeýle hem köplük san üçin arap dilindäki ýaly däl-de, türki dilde birden köp bolmagyň ýeterlikdigini nygtaýar. Şu ýerde bir bellemeli zat, ol hem sözlügiň ýazarynyň türki dildäki işlikleriň ählisini üç sany kökden alyp gaýdýanlygydyr. Bu bölümde ýokluk aňladylýan goşulmalara hem seredilip geçilýär. Dördünji bölümde türki dillerde, şol sanda türkmen dilinde ulanylýan söz böleklerine, goşulmalara garalyp geçilýär. Sorag sözlemeniň aňladylyşy -my, -mi, kim?, näçe?, haçan?, niçik?, sözleriniň getirilmegi bilen aňladylypdyr. Umuman, sözlügiň 4-nji bölümi grammatika bagyşlanylypdyr. Ondaky berilýän maglumatlar häzirki zaman türkmen dilinden hiç hili tapawutlanmaýar diýmek mümkin.

XIII asyryň ortalarynda XIV asyryň kyrkynky ýyllarynda ýaşan **Abu Haýýan al-Garnatynyň** dil bilimine goşan goşandy ägirt uludyr. Ispanyanyň Garnata şäherinde dünýä inen (1256-1344) meşhur dilçi Abu Haýýan Muhammet ibn Ýusup ibn Yusup Haýýan al-Garnaty el-Andalusynyň “Kitabul-Idrak li Lisanil-Etrak”

(“Türkileriň dilini öwrenmek üçin gollanma”) kitaby türk halklaryň dilini, taryhyny, medenýetini, asyrlaryň jümmüşine uzaýan çuňňur köklerini özünde jemleýän dünýä gymmatlyklarynyň iň nepis nusgalarynyň biridir. Bu kitap diňe bir türk dillerini däl, eýsem, türkmen diliniň taryhyny öwrenmekde hem gymmatly hazynadyr.

Abu Haýýan işiniň girişinde, “Kitabymy, “Kitabul-Idrak li-lisanul-Etrak” (“Türkileriň dilini öwrenmek üçin gollanma”) atlandyrdym. Bu kitaby ýazmakdan maksadym türk dillerini söz/lugat, morfologiýa/sarf we sistaksis/nahw babatyndan ýazga geçirmekdir” diýip ýörite belläpdir. Biziň günlerimize, bu kitabyň golýazma nusgasyň iki sanysy gelip ýetipdir. Olaryň biri, Türkiýäniň Beýazyt Döwlet kitaphanasynyň Weliýýüddin Efendi bölümüniň 2896-njy bukjasynda saklanýar. Bu golýazma nusga Kilisli Rifat Bilge we Weled Çelebi Izbudak tarapyndan elipbiý tertibine salnan sözlük ýagdaýynda neşir edilipdir. (el-Idrak, Haşiyesi, Istanbul 1936). Beýleki nusga bolsa, İstanbul uniwersitetiniň kitaphanasynda 3856-njy bukjada saklanylýar. Weliýýüddin Efendiniň çapa taýýarlan nusgasyň esasynda soňra Ahmet Jaferogly kitaby 1931-nji ýylda Ýstambulda gaýtadan neşir etdiripdir. Bu neşir elipbiý tertibindäki sözlügi, sarf/morfolagiýa-nahw/sintaksis bölümleriniň türkçe terjimesini, arapça ýazgysynyň rejelenen görnüşini öz içine alýar. Kitap türkçe-arapça sözlük we grammatika görnüşinde iki bölüme bölünipdir (Ahmet Jaferoglu, *Abu Hayyân, Kitâb al-idrâk li lisân al-Atrâk*, İstanbul 1931). Abu Haýýan al-Garnatynyň sözlügi türk dilleriň aýratynlyklaryny deňeşdirmekde-de ulý

ähmiýete eýedir. Bu ýygyny türk dilleri öwrenmekde okuw kitaby bolup hyzmat edipdir, mundan başga-da ol özünde türkmen hem-de gypjak dilleriniň deňeşdirme sözlügin, grammatikasyny jemleýän-de bolsa, käbir ýagdaýlarda ýazar tatar, bulgar, uýgur we beýleki türk dillerine-de garap geçýär.

Türk dil biliminiň taryhy barada gürrüň edilende XV asyra degişli “Türkmen diline nepis sowgat” atly işiň üstünde-de durup geçmegi makul bildik. Bu ýazuw ýadygärligi özünde dil baradaky gymmatly maglumatlary jemleýär. Kitap 2005-nji ýylda Milli medeni “Miras” merkezi tarapyndan halk köpçüligine ýetirildi. Onuň ahyryndaky berlen makalada bu işiň türkmen diline bagyşlanylyp ýazylandygy barada şeýle belenilýär: “Biliň, dil ynsanlaryň özara gatnaşygy üçin aňrybaş zerur serişde we guraldyr. Türkmen dili barada ençeme kitap ýazyldy. Men hem özümden öň geçenleriň däbine eýermek isledim. Bu kitaby ýazmagymy isleýän dostlarymyň haýyşyny kabul edip, Allatagaladan özüme kömek we ýardam diledim. Men Allanyň hemaýat we ýardam bermegi bilen bu kitaby känbir kynçylyk çekmän ýazyp gutardym. Kitaby birnäçe bölüme böldüm. Adyna “Türkmen diline nepis sowgat” diýip at goýdum” (Türkmen diline nepis sowgat, Aşgabat, 2005, 286-njy sah.). Kitapda arapça-türkmençe sözlükden başga, fonetika, grammatika degişli gymmatly maglumatlar bar. Olar türkmen dil biliminiň XV asyrdan nähili derejede ösändigini anyk görkezýär.

Türk dil bilimi diýlen düşünjede biz diňe bir türkmen we beýleki kowumdaş diller baradaky işleri göz önünde

tutman, şol milletiň wekilleriniň dil hakyndaky eserlerini-de gysgaça derňemegi maksat edinýäris.

Gündogar alymlarynyň köpüsiniň ýazan ylmy işlerinde dil meselesine göni we gytaklaýyn deglip geçilýär. Biz bu ýerde olaryňkäbiri hakynda gürrüň etmekçi bolýarys.

Ylym äleminde Aristundan (Aristotel) soň “ikinji mugallym” adyny alan, meşhur türkmen alymy **Abu Nasyr Muhammet al Farabynyň (873-930)** dil bilimine bagyşlap ýazan aýratyn işi bize mälim bolmasa-da, onuň pelsepewi işlerinde dil biliminiň meseleleri babatdan gürrüň edilýän ýerlerine düş gelyäris. Alymyň işleriniň belli bir bölegi dil bilimine, suhangöýlüge, çeper ýazuwa, şygryýete bagyşlanylypdyr. Farabynyň “Hatyň sungaty hakynda kitap”, “Goşgy we suhangöýlük hakynda kitap”, “Sözlükler hakynda” diýen işleri onuň dil bilimi bilen baglanyşkly köp meselelere degip geçendigini görkezýär. Al Faraby “Ylymlaryň bölünişi” diýen işinde ähli ylymlary 5 topara bölüp, onuň bir bölegini dil bilimine bagyşlaýar. Beýik akyldar grammatika, dil bilen mantygyň (logikanyň) aragatnaşygy, olaryň biri-birine täsiri, tapawudy hakynda pikir ýöredende uly täzeligi öňe sürýär. Bu ýerde mantyk kanunlary bilen grammatikanyň kanunlary deňeşdirilýär. Mantyk (logika) söze ähli halklar üçin umumylykda garaýar, mantyk kanunlary ähli halklar üçin umumydyr, grammatiki kanunlarda bolsa, haýsydyr bir halka mahsus bolan sözleriň aýratynlyklary derňelýär. Faraby mantykdan (logikadan) tapawutlylykda her bir halkyň özüniň dil aýratynlygynyň bardygyny nygtaýar.

“Grammatikanyň ähli halklaryň sözleri bilen

umumylygy ýokdur. Grammatikany düzýänler, haýsy dil üçin düzýän bolsalar, şol dilde bar bolan sözleri alýarlar. Mysal hökmünde Faraby ýunan we arap dilçileriniň aýdanlaryny ulanypdyr. Araplar: “Arap dilinde sözler ada, işlige, ownuk bölege bölünýär” diýýärler. Ýunan dilçileri hem sözleri şeýle bölekler bölýärler. Ýöne, arap dilçileri ony arap, grek dilçileri grek diliniň mysalynda ulanýarlar, olara mysallary şol dillerden alýarlar. Her bir dil oňa şol sözleriň öz dillerinde bolanlygy üçin seredýär. Grammatikadan tapawutlylykda mantyk (logika) ähli halklaryň sözleri üçin umumy bolan düzgünleri berýär. Ol hemme diller üçin umumy sözleri saýlap alýar, aýratyn halka degişli sözlere garamaýar” (Al Faraby, Ylym we paýhas hakynda, Alma-Ata, 1975, 78-nji sah.).

Biz şu ýerde Al Farabynyň „Ylymlaryň bölünişi“ atly kitabyňyň „Dil bilimi hakynda“ atly bölümüni türkmen dilinde ilkinji gezek hödürleýäris.

Dil bilimi hakynda

(Bu bölümdäki pikirlere oňat düşünmek üçin, ilki bilen, arap diliniň we onuň grammatikasynyň esas edilip alnandygy göz önüne tutulmalydyr.)

Dil bilimi, umuman, iki kysymdan(bölekden) ybaratdyr:

1. Islendik bir halkyň durmuşyna degişli many aňlatmaga gatnaşýan sözleri ýat tutmak we her biriniň hyzmatyny öwrenmek.

2. Sözleriň „kanunlaryny“ (kadalaryny) bilmek.

Her synagatda(„synagat“ – *bu sözi Faraby ylym bilen möhüm baglanyşygy bolan işler we praktiki ylym manysynda ulanypdyr. Ýagny her ylym diňe teoretiki tarapdan öwrenilse „ylym“, amaly-tejribe bilen*

utgaşdyrylyp, peýdalary bilen derňelse synagatdyr. Şonuň üçin hem mantyk (logika)synagaty, medisina synagaty,ziraat synagaty, binagärlik synagaty diýilýändir. Bu söz Ibn Sinada hem şol manyda, hatda metafizika we pelsepe manysynda-da ulanylypdyr. Ýöne filosof onuň manysyny açyp görkezmändir) kadalar bitewi, ýagny, umumy sözler*(söz düzümleri) bolup, olaryň her biri özbaşdaklykda bu synagata degişli birnäçe zatlary – aňlatmalary öz içine alýar.

Bir synagatdaky kanunlar ýa özüne degişli bolmadyklary içine almazlyk ýa-da degişlileri daşynda galdyrmazlyk maksady bilen şol synagatdaky zatlary jemlemek üçin hasyl edilendir. Olar käwagt bir kişiniň bu hususda ýalňyşanyň ýa ýalňyşmandygyny barlamak üçin, ýa bolmasa bu synagatyň öz içine alan zatlaryny öwrenmek we ýat tutmak aňsat bolar ýaly taýýarlanandyr.

Köp duşýan ýeke-täklikleriň ynsanyň ruhunda belli bir tertip boýunça hasyl bolan kanunlarynyň jeminden synagatlar hasyl bolar.

Her bir synagatda kanun bolan islendik söz kada bolmak bilen birlikde agzalýan zadyň biri ýa-da bary üçin taýýarlanandyr. Şonuň üçin hem alymlar we filosoflar bir jismiň sany ýa-da hili şeýle-de başga bir aýratynlygy nazara alnanda, duýgylaryň ýalňyşmagyna sebäp boljak päsgeçilikleri ýeňmek üçin edilen dürli ölçeg gurallaryna we terezilere „kanunlar“ diýerdiler. Hasap jedweline ýa ýyldyzlar üçin taýýarlanýan astronomik jedwellere-de kanunlar diýilýär. Edil şonuň ýaly hem uly we galyň kitaplardan ýatda galmak üçin edilen gysgaltmalara-da (gysgyldylan kitaplary) kanunlar diýip bolar. Sebäbi, az

möçberdäki zat, köp düşüñjeleri öz içine alýar. Şeýlelik bilen hem sanlyja zady öwrenip, giň düşüñjeleriň magadyna ýetip bolar.

Indi esasy tema gaýdyp geleliň.

Her halkyň dilindäki many aňladýan sözler iki kysymdan - iki hilden ybaratdyr.

1.Sada sözler

2. Goşma sözler

Sada sözler, “aklyk“, “garalyk“, “ynsan“ we “haýwan” ýaly sözlerdir. Goşma sözler bolsa “ynsan bir jandardyr“, “Amr akdyr“ ýaly sözlerdir. Sada sözleriň arasynda barlyklarlaryň lakamy, ady bolanlary-da bardyr. Mysal üçin, Zeýd we Amr. Bulardan zadyň jynsyna we görnüşine görä aýrylanlar-da bar: ynsan, at, haýwan, aklyk we garalyk ýaly...

Jynsyna we görnüşine görä, tapawutlanýan sada sözler ýa isimlere ýa sözsoňulara degişlidir. Arapçada isimleriň we işlikleriň erkeklik, aýallyk (jyns-rod), birlik we köplük aňlatmak ýaly häsiýetleri bar. Aýratyn-da işliklerde zaman kategoriýasy bar. Ol öten zaman, häzirki zaman we geljek zamandan ybaratdyr.

Her halkyň dillini öwrenýän dil bilimi 7 sany uly bölümden (jüzden) ybaratdyr:

- 1.Sada sözleriň ylmy;
- 2.Goşma sözleriň ylmy;
- 3.Sözleriň sada halyndaky kanunlary;
- 4.Sözleriň goşma halyndaky kanunlary;
- 5.Dürs ýazmaklygyň kanunlary;
- 6.Dürs okamaklygyň kanunlary;
- 7.Şygry dogry okamagyň kanunlary.

Many aňladýan sada sözleriň ylmy, zadyň jynslaryna we görnüşlerine esaslanýan, bu dile mahsus we oňa daşyndan giren sözleriň **nadir** (*köplügi – newadir; Bir dilde seýrek ulanylyp, haýsy hem bolsa bir ylma mahsus bolan, termin görnüşinde duşsa-da, gepleşik diline girmedik sözlerdir*) bolanlaryny we hemmeler tarapyndan bilinýänlerini öwrenýär.

Goşma sözleriň ylmy – bu halk arasynda goşulyşan görnüşde gabat gelýän sözleriň öwrenilişidir. Munuň düýp maksady şol halkyň ýazyjydyr şahyrlarynyň eserlerini we oratorlarynyň aýdanlaryny nesilden-nesle geçirmekden hem-de gorap saklamakdan ybaratdyr. Goşma sözler uzyn, gysga, ölçegli, ölçegsiz bolup biler.

Sada sözleriň ylmynyň kanunlary, ilkinji nobatda, **sesleriň (huruf-y mugjeme)** (*"harplar" diýen manyny aňladýar. Harp ýazuwda ulanylýan nyşanlar we şekiller bolup, bu ýerde şol yşaratlardan aňlanylýan sesler nazara alnany üçin, "harp" ses görnüşinde terjime edildi*) sanyny, olaryň gep aparatyna bolan gatnaşygyny öwrenýär. Şeýle hem ses döretmäge gatnaşýan organlaryň hereketi bir sözünň hasyl bolmagy üçin azyndan näçe sesiň birleşmelidigi ýaly meseleler hem şol kanunlary düzýär. Birlik, köplük, erkeklik, zenanlyk (rod) ýaly söz üýtgediji we söz ýasaýjy goşulmalary, olaryň söze goşulanda ses gabygynda bolup geçýän üýtgeşmeleri, ýanaşyk gelen iki sesiň meňzeşleşişini (**arapça - indigam**) hem sada sözleriň ylmy öwrenýär.

Goşma sözleriň ylmyna degişli kanunlar, esasan, iki bölümden ybarat:

1. Sözleriň goşma we düzme şekilde bolup, isimleri we

işlikleri emele getirişi barada;

2. Sözleriň goşulyp we düzülip hasyl edilişiniň her dildäki aýratynlyklary.

Isimlerde we işliklerde duş gelyän üýtgeşmeleriň kanunlaryny nahuw(sintaksis) ylmy öwrenýär. Nahuw ylmy arap dilinde isimlere we işliklere girýän sözleriň üýtgeýşini aýratyn öwrenýär. Sözsoňular asla üýtgedijiler bilen üýtgemeyärler. Söz üýtgediji goşulmalar kä halatda isimleriň önünden gelyärler. Mysal üçin, arap dilinde **“elip”** , **“lam” harplary** (*“e” we “l” seslerini aňladýar hem-de “el” görnüşinde sözleriň önünden goşulyp ulanylýarlar: el-beýt - öý*) ýa beýleki dillerdäki dürli harplar muňa mysal bolup biler. Isimleriň soňundan goşulýan söz üýtgedijilere arapçada **“igrap harplary”** (*käbir alymlar, şol sanda Faraby hem bularyň işliklere-de goşulýandygyny belleýär. El-kitab-u (kitap), el-kitab-a (kitab), el-kitab-i (kitabynyň), kitab-ün (bir kitap), kitab-en (bir kitab), kitab-in (bir kitabynyň) sözlerindäki -u, -a, -i, -ün, -en, -in ýaly goşulmalar mysal bolup biler*) diýilýär.

Isimlere goşulsa-da, üýtgediji goşulmalar işlikleriň önünden goşulyp bilmeýär.

Isimleriň we işlikleriň ahyryndan goşulýan üýtgedijiler arap dilinde **tenwinden**(*-un, -an, -in goşulmalary*), **harekeden**, ýagny hereketden(*-ü, -e, -i*) we **jezmden**(*sözüň çekimsiz gutarmagy: lem ýaktüb - ýazmady*) ybaratdyr. Şu dile degişli ähli söz üýtgediji bölekler ýokarky üçüsine esaslanýar.

Isimleriň käbiri **“münsarif”** (*3 sany -a, -e, -i çekimlilerini kabul eden*), käbiri **“münsarif bolmaýan”** diýlip atlandyrylyp, 2 topara bölünýär. Bu bölümde

isimleriň we işlikleriň yzyndan gelýän ähli sözsoňularyň we üýtgedijileriň hem üstünde durulýar. Isimler we işlikler bilen ulanylýan sözsoňular aýry-aýrylykda öwrenilýär. Hatda bu iki söz toparyň münsarif bolan we bolmadyk ýagdaýynda nähili sözsoňular ulanylýandygy meselesine hem degilýär. Şunda, ilkinji nobatda, isimleriň dürli ýagdaýdaka, ýagny birligi, köplügi, degişiligi we şuna meňzeş hallary aňladýan mahalynda haýsy sözsoňulara ýüzlenilmelidigi bir-birden, yzygiderli sanalýar. Soňra bolsa işliklere mahsus bolan sözsoňularyň üstünde durulýar.

Arap dilindäki sözleriň käbiri şol durşuna, ýagny şol bir formany saklap dürli manylary bermek ukybyna-da eýe. Olaryň şu häsiýetine **mebni** (*üýtgewsiz formasy bolan sözler. Mysal üçin, "haza" sözi "bu", "muny", "munuň" we ş.m. manylarda ulanylýar*) diýilýär. Sözsoňularyň hem käbiri şeýledir. Ýöne käbiri kontekstde ulanylyşyna görä, bir ýerde mebni bolsa, başga bir ýerde münsarif bolýar.

Bu dildäki sözleriň käbiriniň bolsa isimleriň, işlikleriň ýa sözsoňularyň haýsysyna degişlidigini anyklamak kyn. Ine, şu "şübheli" topardaky sözleriň käsi isime meňzese, käsi işlik ýaly bolup dur. Şonuň üçin bularyň haýsy ýagdaýda münserifdigini ýa däldigini anyklamak zerurdyr.

Indi sözleriň goşulyp ulanylyşy baradaky kanunlara degip geçeliň. Bu bölümde sözleriň täze many aňlatmak üçin, nähili ýagdaýda goşulyşýandygy ýa haýsy täsirler bilen birleşýändigini, tertibe salynýandygy barada aýdylýar.

Dürs ýazuw ylmynyň kanunlary bölümünde ilki bilen degilýän mesele, **setirlerde(ýazuwda) ulanylýan we ulanylmaýan harplaryň biri-birinden**

tapawutlanyşydyr*(*Bu ýerde Faraby arap ýazuwyny göz önünde tutýar. Bize mälim bolşy ýaly, arap ýazuwynda diňe çekimsizler we uzyn çekimliler ulanylýp, gysga çekimliler "hereketler" diýip atlandyrylýan nyşanlaryň üsti bilen berilýär*). Ýazuwda ulanylýan harplaryň dürli şekillerde ýazylyşyna hem üns çekilýär.

Dürs okuw(sözleýiş), ýagny orfoepik kanunlaryň ylmy hem birnäçe meselelere ýüzlenýär. Harplara degişli nokatlary ýerli-ýerinde we dürs okap bilmek, ýazuwda ulanylýan we ulanyлмаýan(hereketler bilen berilýän) harplardan aňlanylýan sesi dogry aýtmak, şekil taýdan meňzeş harplary goýlan yşaratlaryň esasynda tapawutlandyryp bilmek, ýanaşyk gelende meňzeşleşýän seslere üns bermek, pikiriň bölünýän ýerlerinde säginmek... ýaly birnäçe kanunlar bu bölümiň esasy düzýär. Munda säginmäniň "gysga", "orta dereje" we "uzak" ýaly görnüşleriniň bardygy hem ünsümizi çekýär.

Şygryň kanunlarynyň ylmy hem **dil bilimi bilen aýrylmaz baglanyşykly** (*Faraby şygyr sungatyny dil bilimine şu iki esasynda degişli edýär: 1. Şygyrdaky sözler; 2. Sözleriň many hasyl etmek üçin baglanyşmaklary. Şu esaslaryň birinjisi bilen alym pikirini delillendirýär*) bolup, 3 bölüme bölünýär:

Birinji bölümde şol halkyň edebiýatyna degişli sada we çylşyrymly şygyr ölçeglerine seredilýär. Aýry-áýry ölçegleri hasyl etmek üçin, harplaryň dürli görnüşde birleşdirilişiniň üstünde hem durulýar. Harplaryň bu hereketleri araplarda **“esbab”** we **“ewtad”**(*bu terminler aruz şygyr ölçegine degişli bolup, „esbab” bir ýapyk bogun ýa-da iki açyk bogundyr. “Ewtad” bolsa birinjisi*

*açyk, ikinjisi ýapyk; ýa-da birinjisi ýapyk, beýlekisi açyk – iki bogundan ybaratdyr), greklerde bolsa, “säginme ýeri” ýa “aýak” diýlip atlandyrylýar. Şonuň ýaly-da setirleriň, beýtleriň belli bir mukdarda we dürli ölçegleriň, aýry-aýry beýtleriň näçe harpdan we “**maktadan**” (säginme-pauza) ybarat bolup, ajaýyp şygry halyna gelşini doly açyp görkezýär. Ahyrynda-da doly ölçeglerden nogsanlaryny aýryp, haýsy ölçegiň has aýdyň, has parlak we has süýji eşiðilýändigine ünsümizi çekýär.*

*Ikinji bölüm aýry-aýry ölçeglerde hasyl bolan beýtleriň **setir ahyrdakylardan** (bu ýerde “kapyýa” göz önüne tutulýar. Ýöne Farabynyň bu eserini ýazan wagtynda bu adalga edebiýatda häzirki manysynda ulanylman, “şygry” diýen manyny aňladýardy) haýsysynyň şol dilde üýtgewsiz bolup, haýsy biriniň üýtgeýändigini öwrenýär. Şeýle hem ölçegleriň doludygyna, artykdygyna ýa-ha kemdigine garalýar. Setirahyrlaryň(kapyýalaryň) бүтін şygryň dowamynda üýtgewsiz saklanýan bir sesden ybarat bolşy, käbirleriniň kasydanyň (şygryň) ähli ýerinde birnäçe sesden ybarat bolup gelşi we şol setir ahyrlaryň(kapyýalaryň) iň köp näçe sesden we bogundan hasyl edilişi şu bölümiň **üns çekýän kanunlarydyr** (Kapyýa arap şygrynda beýtleriň soňunda goşgynyň ahyryna çenli üýtgewsiz gaýtalanýan şol bir ses hökmünde teswirlenýär. Bu kapyýanyň bir sesden ýa bogundan ybaratdygyny görkezse-de, aslynda bu özbaşyna kapyýa bolubilmän, muny önünden gelen sesler ýa bogunlar bilen hasyl edýär).*

Şundan soň birnäçe sesden ybarat bolan kapyýadaky käbir sesleriň ornuny sözleýişde başga bir sesiň tutup

biljegini ýa bilmejegini; eger ýerini tutup biljek bolsa olaryň aýdylyş uzynlygy tarapdan deňölçepli bolmalydygyna seredilýär.

Üçünji bölüm bolsa dildäki şygrylarda ulanylýan we şygry bolmadyk adaty ýazgylarda ulanylmaýan sözleri aýry-aýrylykda öwrenýär.

Dil bilimini ýokardaky bölümleriň her birinde agzalan kanunlar düzýär. (Faraby, Ihsaül-ulum (Ilimlerini sayimi, Istanbul 1990, 57-66 sah).

Ýewropada Orta asyrlarda Aliborna ady bilen meşhur bolan belli alym **Abu Reýhan al-Biruni** (937-1048) berilýän maglumatlara görä, bir ýüz elliden gowrak ylmy iş ýazypdyr. Ol işler matematika, himiýa, astronomiýa, geografiýa, edebiýata, dil bilimine we başga ugurlara degişli bolup, dünýäniň ylym hazynasynyň dürdäneleri hasaplanylýar.

Abu Reýhan Birunynyň dil boýunça garaýyşlary onuň “Seýdana” (Farmasewtika) atly işinde berilýär. Bu iş ösümlikler, haýwanlar, magdanlar, däri-dermanlar hakynda bolup, olaryň birnäçe dildäki atlary belenilipdir. Beýik alym maddalaryň birnäçe dilde nähili atlandyrylyşyna üns bermek bilen, predmet hem-de onuň adynyň mynasybeti baradaky gadymy döwürden bäri dowam edip gelýän dilçilik garaýyşlaryny öwrenipdir.

Al-Biruniniň işi ýigirmi dokuz baba bölünip, olardaky bir mün bir ýüz on alty sany makalada zatlaryň adyna düşündiriş berilýär. Her bir bap aýratyn harp bilen başlanýar. “Seýdana” kitabyna arap, grek, pars, türki we beýleki dillerden alnan ösümlik, haýwan, däri-derman atlaryny aňladýan dört mün baş ýüzden gowurak söz

ýygnalypdyr. Diýmek, „Seýdana“ kitabyň däri-dermanlaryň atlarynyň düşündirişli sözlügi hökmünde-de peýdalanmak bolar. Alym kitabyndaky dār-dermanlaryň adyny arap elipbiýiniň tertibinde ýerleşdiripdir. Bir harp bilen başlanýan birnäçe söz bar bolsa, olaryň ikinji, üçünji harplary göz önünde tutulypdyr. Bu kitaby şol bir wagtda düşündirişli, terjime, etimologik, dialektologik sözlük hökmünde görkezmek bolar.

Ýewropada Awisenna ady bilen meşhurlyk gazanan, gündogarda „Şeyh-u-raïs“ () diýlip tanalýan watandaşyzyz **Abu Aly ibn Sinanyň** (970-1037) ylmyň dürli ugurlarynda gazanan ajaýyp üstünlikleri бүтін dünýäde ykrar edilendir. Beýik alym dil bilimi haknda hem birnäçe eserleri miras goýupdyr.

Ibn Sinanyň „Kitabi al milh finnahw“ (Sintaksis kitaby), „Kitab lisanul arab“ (Arap dili kitaby), „Asbabi hudut al huruf“ (Sesleriň aýdylyşynyň sebäpleri) ýaly dil bilimi bilen baglanyşykly işleri bardyr.

„Asbabi hudut al huruf“ (Sesleriň aýdylyşynyň sebäpleri) atly kitaby girişden hem-de alty bapdan ybarat. Işde sesleriň, sözleýiş sesleriniň emele gelşi, bokurdagyň we diliň anatomiýasy, arap dilinde sesleriň emele gelşiniň aýratynlyklary, beýleki sesleriň sözleýiş seslerinden tapawudy barada giňişleýin pikir ýöredilýär. Ibn Sina: „Sesleriň hasyl bolmagynda howanyň tolkun görnüşinde hereket etmegi esasy ähmiýete eýe bolýar“ diýip belläpdir. Ol artikulyasiýanyň ornundan howanyň gysylp geçmeginiň netijesinde sözleýiş sesleriniň emele gelýändigini baradaky pikiri öňe sürüpdir.

Ibn Sina fiziki sesler bilen sözleýiş sesleriniň

arasyndaky biri-birinden tapawutlandyrypdyr. Fiziki sesleri „sawt“, sözleýiş seslerini hem „harf“ adalgalary arkaly belläpdir. Olaryň ikisiniň-de howanyň hereketi arkaly emele gelýändigini, ýöne, sözleýiş sesleriniň gep agzalary arkaly döreýändigini beýan edipdir. Alym sözleýiş seslerini çekimli we çekimsiz seslere bölýär. Çekimlileriň sanyny üç, çekimsizleriň sanyny ýigirmi sekiz hasaplaýar hem-de çekimsizler barada has giňişleýin durup geçýär.

Ibn Sinanyň fonetika boýunça öňe süren pikirleri onuň dünýä dil bilimine goşan uly goşandydyr.

Diliň emele gelşi barada hem orta asyr alymlarynyň köpüsi öz pikirlerini aýdypdyrlar. Olar bu meselede birtopar täze pikirleri öňe sürüpdirler. Diliň gelip çykyşy barada şol döwrüň görnükli alymy **Nasyr Hysrowynyň** şu sözlerini hem ýatlap geçmek gerek: “Seniň sygyrdan we eşekden artykmaçlygyň paýhas bilen dildedir, paýhas bilen dil bolsa, hudaýyň peşgeşinden başga zat dälidir”.

Görşümüz ýaly, türki dil bilimi irki orta asyrlarda hem ösüşüň ýokary derejesinde bolupdyr. Bu babatda türkmen dil biliminiň goşandy ägirt uludyr. Türki dillere girýän dilleriň her birinde dil bilimi baradaky öňe sürülýän garaýyşlary öwrenmek hususy dil biliminiň wezipesidir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Türki dil biliminiň meşhur wekilleri kimler we olaryň dil baradaky garaýyşlary?

2. Türki dil bilimde öňe sürülýän esasy meseleler

3. *Mahmyt Kaşgarynyň türkmen diliniň taryhyny öwrenmekdäki hyzmaty.*

4. *Abu Nasy al Farabynyň „Ylymlaryň bölünişi“ atly kitabynyň „Dil bilimi hakynda“ bouminiň dil bilimindäki ähmiýeti.*

Hödürlenilýän edebiýat

1. *Амирова Т.А, Олховиков Б.А, Рождественский Ю.Б. История языкознания, М., 2007*

2. *Annanirow A, Dil biliminiň käbir meseleleri, Aşgabat 1965*

3. *Даниленко. В.П. Общее языкознание и история языкознание. М., 2009.*

Arap dil bilimi

Orta asyr musulman siwilizasiýasynyň çeşmelerini öwrenmek Gündogaryň musulmanlarynyň medeni ösüşleri hem-de ruhy gymmatlyklary hakynda baý maglumat berýär we olaryň dünýä siwilizasiýasyndaky ornuny, ähmiýetini kesgitlemekde möhüm çelgi bolup durýar.

Bize mälim bolşy ýaly, ylym ilki başda bütewilikde emele gelip başlaýar. Mysal üçin, pelsepe, many jähtden özüne golaý bolan birtopar ylymlary birleşdiripdir. Pelsepäniň emele gelmegini ylmyň belli bir ulgamlara salynmagyna dörän islegiň ilki başky alamaty diýip düşüňip bolar. Orta asyrlarda ylymlary bölümlere bölmeklikde ylahyýet, mantyk (logika), grammatika aýratyn ähmiýete eýe bolupdyr.

Arap ylmynyň ösüşiniň birinji döwründe (VII-VIII a.a.) ylmyň merkezi Yrakdaky **Kufa** we **Basra** şäherleri bolupdyr. Ol ýerde arap dili hem-de onuň grammatikasy çuňňur öwrenilipdir, munuň esasy sebäbi arap diliniň döwlet dili, şeýle-de yslam dininiň dili bolmagydyr. Arap ylmynyň ikinji döwri Halyflygyň Bagdat şäherine geçirilmeginden soň, ýagny VIII asyryň ahyrlaryndan başlanýar. Şoldöwürlerde Bagdat şäheri arap ylmynyň merkezine öwrülipdir. Ilkinji nobatda bu ýere gadymy döwrüň gündogar golyazmalary ýygnaýypdyr hem-de olar arap diline terjime edilipdir. Terjime işleri 830-njy ýylda Bagdatda “**Dar-el-Hikmäniň**” (Parasat öýüniň) esaslandyrylmagyndan soň has-da giň gerime eýe bolupdyr.

IX-X asyrlarda Bagdat we arap medeniýetiniň beýleki merkezleri özbaşdak ylmy-döredijilik ojaklaryna öwrülipdir. Arap medeniýetiniň bu döwürdäki meşhur wekillerine **at-Tabari**, **al-Masudi**, **Ibn Fadlan** we beýlekiler degişlidir. X asyryň ahyrynda Basra şäherinde döredilen “**Ihwan as-safa**” (Päk doganlyk) diýlip atlandyrylýan alymlar topary öz döwrüniň ähli ylymlaryny jemläp, ensiklopediýa ýazdylar. Arap ylmynyň ösüşiniň üçünji döwri hakynda gürrüň edilende onuň XI-XV asyrlary öz içine alýandygyny belläp geçmek gerek. Bu döwürde arap ylmynyň täze merkezleri: **Siriýada Halap**, **Damask**, **Müsürde Kair**, **Andalusiýada Granada** we **Sewilýada** döräpdir.

Arap dil biliminiň kemala gelmeginde we örän gysga döwrüň içinde ösüşin ýokary derejesine ýetmeginde arap halkynyň çalt ösmegine getiren taryhy şertler uly ähmiýete

eýe bolupdyr. 632-nji ýylda harby-dini döwlet Arap halyflygy esaslandyrylypdyr. Onuň çäkleri adatdan daşary çaltlyk bilen giňelip, öz düzümine Ýakyn we Orta Gündogary, Hindistanyň köp bölegini, Kawkazy, Demirgazyk Afrikany, Ispaniýany birleşdiripdir. Yslam dini bilen bilelikde arap dili hem giňden ýaýrapdyr. Ol diniň, döwleti dolandyrmagyň, magaryfyň hem-de ylmyň diline öwrülipdir. Orta asyrlarda latyn dili Günbatar Ýewropada nähili ähmiýete eýe bolan bolsa, Halyflyk döwründe arap diliniň ähmiýeti hem şol derejä ýetipdir.

Şu döwrüň arap dünýäsinde tebigy hem-de ynsanperwer ylymlar ösüşiň ýokary derejesini başdan geçiripdir. Dil bilimi bilen meşgullanmak, esasan hem, arap dili bilen meşgullanmak hormatly kär hasaplanylýar, hatda Halyflygyň hökümdarlary-da dil biliminden daşda durmandyrlar. Arap diliniň ilkinji grammatikasyny döredijiniň 656-661-nji ýylda hökümdarlyk eden halyf **Alydygyny** taryhy maglumatlar tassyklaýar. Görnükli arap alymy **Ibn Hallikanyň** ýazmagyna görä, bir gün orta asyr arap dilçisi **Abdulaswad** halyf Alynyň ýanyna baranda onuň çuňňur oýa batyp oturandygyny görükdir. Ol hökümdardan munuň sebäbini soranda, ol: “Biziň şäherimizde sözleýiş medeniýetiniň kadalary dogry ýerine ýetirilmeýär, şonuň üçin hem arap diliniň grammatiki düzgünleri hakynda kitap ýazasym gelýär” diýip jogap beripdir. Şondan birnäçe gün geçenden soňra Halyf **Abdulaswada** bir depder berýär, onda söz toparlarynyň atlara, işliklere hem-de ownuk böleklere bölünendigi bellenişli geçilýär. Şol söz toparlarynyň her haýsynyň häsiýetli aýratynlyklary aýdyň düşündirilipdir.

Allatagala tarapyndan Gurhanyň arap dilinde inderilmegi bu dile bolan garaýşa uly täsir edipdir. Arap diliniň arassalygyny saklamaklyga döwletiň esasy meselesi hökmünde garalypdyr. Araplaryň öz ene dillerine bolan buýsanjy olaryň birtopar atalar sözlerinde şöhlelenmesini tapypdyr: “Rimlileriň paýhasy olaryň beýnilerinde, hindileriňki – olaryň hyýalbentliginde, grekleriňki olaryň duýgusynda, araplaryňky bolsa olaryň dilinde”, “Ynsanyň piri Adamata, parslaryňky Selman pir, hebeşileriňki– Bilal, guşlaryňky – bürgüt, ösümlikleriňki – lotos, aýlaryňky – remezan, günleriňki anna günü, dilleriň piri arap dilidir”. Dile bolan şeýle derejedäki söýgi arap dil biliminiň ösmeginde iňňän güýçli ähmiýete eýe bolan hadysalaryň biridir.

Biz şu ýerde bir zada üns bermeli: orta asyrlaryň dil bilimi araplaryňkydan tapawutlylykda Ýewropada nähilidi? Umumy taryhdan bilşimiz ýaly, orta asyrlarda Ýewropada katolik buthanasy höküm sürüpdir. Katolik buthanasy ylmyň ösmegine belli bir derejede zyýan berip, onuň ösmegini bökdäpdir. Erkin pikirli birtopar alymlar otda ýakylp öldürilipdir.

Arap ýazuwy yslam dini kabul edilmezinden öň emele gelipdir. Ol sagdan çepe ýazylyp, günbatar semit ýazuwynyň düzgünlerineesaslanypdyr. Arap ýazuwynyň kökünde nabateý (b.e.ö IV- b.e I asyrlar) , arameý ýazuwlary durýar. Nabateý ýazuwyny Sinaý ýarym adasyndaky we Demirgazyk Arabystandaky ýaşan arap dilli halklar VI asyra çenli ulanypdyrlar. Araplaryň öz hususy ýazuwlary VI asyrda Lahmid welaýatynyň Hira şäherinde döredilipdir. Ol VII asyryň ortalaryndan

Gurhanyň ilkinji ýazmaça nusgasyndan öz ösüşine başlapdyr. VII asyryň ikinji ýarymyndan başlap, goşmaça astyn, üstün belgileri, uzyn hem-de gysga çekimlileri aňlatmak üçin belgiler, çekimsizleri goşalandyryp aýtmak üçin belgiler girizilýär. Orta asyrlarda arap ýazuwy köp sanly musulman halklarynda ulanylyp, täze grafiki ulgamyň emele gelmegine getiripdir. Öňki SSSR-iň birtopar respublikalarynda-da tä XX asyryň 20-nji ýyllaryna çenli arap ýazuwyndan peýdalanylypdyr. Arap diliniň ilkinji grammatikasynyň **Halyf Aly** tarapyndan döredilendigini öň belläp geçipdik. **Abdulaswad** Halyfyň döreden grammatikasyny has-da kämilleşdiripdir. Uzyn we gysga çekimlileri belläpdir, sözleriň üýtgeýşi, söz ýasalýş barada birentek täzelikleri girizipdir.

Arap dil biliminiň orta asyrlardaky iň ösen döwri VIII-XIII asyrlara degişlidir. Araplaryň dil bilimde döreden anyk usulyýet ugry öňki asyrlaryň dowamynda gazanylan üstünlikleriň jemi bolup durýar, edil hindi dil bilimindäki ýaly olar öz dilleriniň gurluşyna çuňňur aralaşypdyrlar hem-de dil hakyndaky ylmy köpsanly wajyp düzgünler bilen baýlaşdyrypdyrlar.

Ilkinji kämil grammatiki işler gadymy siwilizasiýanyň mekany bolan Ýefrat hem-de Tigr derýalarynyň aralygynda ýerleşen Basra we Kufa şäherlerinde ýazylypdyr. Bu şäherlerde iki sany grammatiki mekdep döredilipdir. Grammatiki mekdepleriň arasynda uzak wagtyň dowamynda arap diliniň grammatikasy boýunça jedeller edilipdir. Basra mekdebiniň wekilleri Gurhanyň diliniň nusgawy kadalaryny berk saklamagy talap edipdirler, Kufa mekdebiniň wekilleri bolsa, arap

orfoepiýasynyň esasynda hijaz şiwesini goýup, gepleşik diline esaslanýan birtopar üýtgetmeleri girizipdirler. Basra mekdebiniň wekilleri söz we şekil ýasalyşda esasy birliği masdar diýip hasaplasalar, kufalyar öten zaman işlik şekili hasaplapdyrlar. Basra mekdebiniň meşhur alymy **Sibaweyhi** (794-nji ý. aradan çykan) sintaksisiň, morfologiýanyň, fonetikanyň meselelerini özünde jemleýän ““El Kitap” atly meşhur işini döredipdir. “Sibaweyhi” sözüni arap dilçileri pars dilindäki “Sib”-alma sözi bilen baglanyşdyrýarlar. Sebäbi Sibaweyhi gelip çykyşy boýunça pars milletindendir. Ýöne şeýle-de bolsa ol öz pikirlerini arap dilinde örän çeper beýan edipdir. Onuň hakyky ady **Omar Beşir ibn Osman ibn Gammarydyr**. Sibaweyhi öz işinde gadymy şygrylaryň (1000-den gowrak goşgudan) Gurhandan alnan mysallaryň üsti bilen grammatiki birliklere kesgitleme berýär. Sibaweyhiniň grammatikany şeýle gutarnykly ulgama salandygy soňky döwrüň arap dilçilerini hem haýran galdyrypdyr.

Bu işde fonetikanyň meselelerine hem düýpli garalyp geçilýär. Sibaweyhi arap dilindäki sesleriň emele gelmeginiň 16 sany ornuny belläp, sesleri şoňa laýyklykda degişli toparlara bölüpdür. Araplaryň şol döwürdäki uly üstünlikleriň biri, olaryň ses bilen harpy tapawutlandyryp bilmegidir. Ses bilen harpy tapawutlandyrmak meselesini Ýewropada biziň günlerimize çenli biri-birine garyşdyrýarlar.

Sözleri toparlara bölmek meselesinde araplar **Arastunyň** (Aristotel) pikirine eýerip, diňe atlary, işlikleri, ownuk bölekleri belläp geçipdirler. Arap diliniň fonetikasy

morfologiýa we sintaksise garanynda düýpli ösüpdür, munuň sebäbi Gurhany dogry okamagyň düzgünleriniň işlenilip düzülmegi bilen düşündirilýär. Arap dil biliminiň esasy aýratynlyklarynyň ýene biri arap dilçileriniň beýleki diller, ýagny mongol, türki, pars dilleri bilen gyzyklanmagydyr hem-de dilleri deňeşdirip öwrenmegidir. Ýöne näme üçindir arap dilçileri türki dilleriniň esasy aýratynlyklarynyň biri bolan singarmonizm kadasyna aýratyn üns bermändirler.

Arap dil biliminde grammatika, fonetika näçe çuňňur öwrenilse-dehem leksikologiýa has anygy leksikografiýa ugrundan edilen işler esasy ünsüni çekýär. Araplar ägirt köp möçberde leksiki material ýygnapdyrlar hem-de olary dürli görnüşlerdäki sözlükler boýunça toparlara bölüpdirler. Olar arap diliniň söz baýlygyny has giňden açyp görkezmäge aýratyn üns beripdirler, meselem, gylç sözüniň 500, ýolbars sözüniň 500, düýe sözüniň 1000 sany manydaş sözüni tapypdyrlar. X asyr dilçisi **Hamza al Ysfyhany** “bela” sözüniň 400 sany manydaş sözüni sanap, “Bela sözüniň özi bela” diýip belläpdir. Arap dilçileri ene dilleriniň sözlüklerini düzmäge köp zähmet siňdiripdirler.

Belli arap dilçisi **Al-Firuzabady** tarapyndan 60 tomluk sözlük düzülipdir. Bu sözlük käbir çeşmelerde 100 toma ýetýär. Ýöne bu sözlük saklanyp galmadyr. Şeýle-de bolsa Al Firuzabady şol sözlügiň esasynda “Kamus” atly başga bir sözlügi döredipdir.

Arap dil biliminiň görnükli wekilleriniň biri hökmünde **Halyl al Farahidi** belläp geçmek bolar. Onuň doglan ýylyny 718-nji ýyl töweregi hasaplaýarlar. Ol bütün ömrüni ylma bagyş edipdir, 791-nji ýylda metjidiň

gümmezinden ýykylyp aradan çykypdyr. Onuň dürli ylymlar baradaky eden köpsanly işlerine garamazdan, döreden arap metrik ulgamy häzirkä döwre çenli örän uly abraýdan peýdalanýar. Şunuň bilen bir wagtda Halyl “Aýna Kitaby” diýlip atlandyrylýan ilkinji arap sözlüginä hem düzüpdir. Onuň sözlügindeki sözler arap elipbiýiniň tertibinde ýerleşdirilmän, taryhy nukdaýnazardan ýerleşdirilipdir. Sanskrit grammatikasynyň tertibine laýyklykda, ilki bilen bokurdak sesleri bilen başlanylýan, soň dodak sesli, ýarym çekimli hasaplanylýan harplar ýerleşdirilipdir.

Ýöne başga bir tarapdan rus we ýewropa alymlary bu sözlükde grek ylymynyň täsiri bar diýip tassyklaýarlar. Sebäbi sözlükdeki ylymlaryň bölünişi baradaky pikirler grekleriňki bilen gabat gelýär.

Arap ylmy edebiýatynda Halylyň “Aýna Kitaby” ýazandygyna şübhelemeler bar. Bu kitaby Halylyň okuwçysy **al-Laýit** ýazandyr diýp hasaplaýarlar. Ýöne häzirkä zaman arap dilini öwrenijiler Halylyň “Aýna Kitaby” ýazandygyny delilleriň üsti bilen tassyklaýarlar. Halylyň eden işleriniň birentegi biziň döwrümize gelip ýetmedik hem bolsa, ony arap dil biliminiň uly bir döwri esaslendiryjy hökmünde öňe sürýärler. Şu ýerde bellemeli zatlaryň biri, Halyl al-Farahidi meşhur arap grammatikaçysy Sibaweyhiniň hem mugallymy bolupdyr.

Dil biliminiň leksikologiýa ugrunyň belli wekilleriniň biri hem Sibaweyhiniň döwürdeşi Basra şäherinde doglan **al-Asmaýdyr** (740-njy ýylda doglan 828-nji ýylda aradan çykan). Ol Halylyň elinde düýpli ylym alyp, soň öz

gezeginde birtopar alymlary ýetişdiren hormatly mugallym bolupdyr. Al-Asmaýi arap diliniň şiweleriniň gaty köpüsini bilipdir, hut şunuň esasynda-da sözleriň temalaýyn alamatlary boýunça ýerleşdirilen sözlügin düzmek üçin köpsanly sözleri ýygnapdyr. Onuň at, düýe, goýun, wagşy haýwanlar bilen baglanyşykly şiwe sözlerini öz içine alýan birtopar sözlükleri düzendigi arap dil biliminde bellidir.

Al-Asmainiň döreden sözlüklerine girizilen sözleriň hemmesi diýen ýaly onuň hut öz gören zatlarynyň atlarydyr.

Al-Asmaýiniň şiweleriň sözlük düzümi baradaky eden işlerine garamazdan, arap dili biliminiň leksikologiýa, leksikografiýa ugurlarynyň esasy kemçilikleri, aýry-aýry beduin taýpalaryndan ýygnalan sözleriň umumy ulanylýan sözler bilen deňeşdirilmezliginden, olaryň arasyndaky many tapawutlaryny ýüze çykarylmaslygyndan ybarat bolup durýar.

Arap dil biliminiň leksikologiýa bölümi hakynda gürrüň edilende dünýä dil biliminiň ägirtleriniň biri hasaplanylýan, milleti türkmen **Ysmaýyl Jöwheriniň** dil bilimindäki hyzmatlary ýatlanylýp geçilmelidir. Ol sözlük düzmekde örän ýokary derejelere ýetip, zamanasynyň alymlary tarapyndan “Leksikologiýanyň ymamy” diýlip atlandyrylypdyr. Jöwheri ylmy taýýarlygy öz daýysy, belli ylmy işgär **Ybraýym Farabydan** alýar, Mesopotamiýada, Siriýada, Hijazda bolup, arap dilini ylmy taýdan çuňňur öwrenýär. Şondan soň Damganda, Nişapurda, Horasanda ýaşap arap dilinden, grammatikadan, hatdatlyk sungatyndan sapakberýär. Ol

hatdatlyk sungatynda şeýle bir üstünlik gazanýar welin, hatda onuň ýazan hatyny belli hatdat **Ibn Muklanyň** işinden tapawutlandyryp bolmandyr.

Ysmaýyl Jöwheriniň “Syhah” atly sözlügi özünde kyrk müň sözi jemläp, uly meşhurlyk gazanýar. Bu sözlük elipbiý tertibinde düzülen ilkinji sözlükleriň biridir, beýle usul Ýewropadaky sözlük düzüliş ylmynda giňden peýdalanylýp başlaýar. Jöwheriniň sözlügi onlarça ýylyň dowamynda dürli çekişmelerde ara alnyp maslahatlaşylýar. Hatda birnäçe ýüzýyllyklardan soň, **Suýuty** 1505-nji ýylda Mekgede Jöwheriniň işi hakynda kitap ýazýar.

Arap dil biliminiň orta asyrlardaky ýagdaýyna baha berlende aşakdaky häsiýetli aýratynlyklary belläp geçmek gerek. Köp babatdan grek pelsepesine bagly bolan grek dil bilimine garanyňda, arap dil bilimi diliň gurluşyny derňände özbaşdaklygy bilen tapawutlanypdyr. Hut şu ugurdan öňe gitmeler arkaly olar ses bilen harpyň arasyndaky aýratynlyklary ýüze çykarmagy başarypdyrlar, sesleri fiziologik nazardan bölmeklige synanyşyklar edipdirler, hatda häzirki zaman dilçileriniň arasynda uly jedelleriň döremegine sebäp bolýan dürli fonetik hadysalaryň gelip çykyşyna, manysyna düşündirişler beripdirler. Arap dil biliminde semit dilleri üçin häsiýetli bolan üç çekimsizli kök düşünjesi ajaýyp takyklygy bilen öňe sürülüpdir. Ulanylyş ýygylgynyň sesiň düzümine edýän täsiri hakynda düýpli pikirler aýdylypdyr. Ýewropa alymlary şunuň bilen bir wagtda arap dil bilimindäki birtopar kemçilikler barada hem agzap geçýärler, ýagny sintaksisiň, morfologiýanyň, fonetikanyň meseleleriniň

garyşdyrylýandygyny belleýärler. Mundan başga-da arap diliniň sintaksisine ünsüň pes derejede bolandygyny agzap geçýärler.

Ýöne muňa garamazdan arap dil bilimi dünýä dil bilimine dilleri öwrenmekligiň umumy nazaryýeti we tejribesi boýunça örän köp maglumatlary berdi. Orta asyrlarda dil bilimi boýunça edilen işler, diňe Gündogar dil bilimine, şol sanda arap dil bilimine degişlidir diýsek hakykatdan daş düşdügimiz bolmazdy diýip pikir edýäris.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Arap dil biliminiň esasy aýratynlyklaryny häsiýetlendirin.

2. Arap dil biliminiň görnükli wekilleri kimler, olaryň nähili işleri bar?

3. Türkmen alymy Ýsmaýyl Jöwheriniň arap dil bilimine goşan goşandy.

Hödürlenilýän edebiýat

1. Амирова Т.А, Олховиков Б.А, Рождественский Ю.Б. История языкознания, М., 2007

2. Звегинцев В.А. История арабского языкознания, М., 1958

3. Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990

Hytaý dil bilimi

Dünýäniň dilçi alymlarynynyň köpüsiniň pikirine görä, Gündogarda, esasan, üç sany durnukly dilçilik däpleri öňe sürülýär. Şolaryň biri-de öz kökünü gaty gadymy döwürlerden alyp gaýdýan Hytaý dil bilimidir. Hytaý dilini öwrenmegiň taryhyny 2000 ýyldan hem köpräk wagt bilen ölçeyärler. Esasy bellemeli zatlaryň biri-de Hytaý dil bilimi beýleki ýurtlaryň dilçilik däplerine garaşsyzlykda ösüp, gaýta onuň özi Ýapon hem-de goňşy döwletleriň birtoparynyň dil öwreniş ylmyna uly täsir edipdir. Dil biliminiň Hytaý mekdebiniň ýörelgeleri Günorta-Gündogar Aziýa dilleriniň birenteginiň, esasan hem, bogun gurluşly dilleriň öwrenilişinde, beýan edilişinde giňden peýdalanylypdyr. Hytaý dil biliminiň öwrenilişi uzak ýyllaryň dowamynda dünýä dil biliminiň öwrenýän dilleriniň çäginde çetde galypdyr.

Munuň birnäçe sebäbi bolup, esasan, hytaý diliniň beýleki dillerden düýpli tapawutlanýandygy, ýazuwynyň üýtgeşikdigi, mundan başga-da Hytaý medeniýetiniň özboluşlylygy bilen düşündirilýär.

Biziň häzirki günlerimizde-de Hytaý dil bilimi diliň kadalaryny, düzgünlerini beýan etmekde öz ýerli ýörelgeleriniň artykmaçlyklaryna daýanýar. Alymlar hytaý ýazuwy biziň eýýamymyzdan öňki II müňünji ýyllygyň ortalarynda emele gelipdir diýip hasaplaýarlar. Ýöne, 1899-njy ýylda tapylan, ýüzi ieroglif belgili süňkleriň ýaşy biziň eýýamymyzdan öňki 13-11-nji ýyllar diýlip kesgitlenildi, bu hem hytaý ýazuwynyň ösüş taryhy

hakynda täze çaklamalary öňe sürmäge esas berýär. Hytaý hatynyň esasy ýazuw belligi ieroglifdir. Ol dil biliminde, köplenç, bogna deň dil birligi bolup, ýygy-ýygydan söze hem gabat gelip bilýär. Ieroglifler adamzadyň hat-ýazuw taryhynyň birinji basgançagy bolan piktografiýanyň (surat ýazuwynyň) käbir alamatlaryny-da özünde jemleýär. Olar biri-birlerine goşulyp ýa-da aýratynlykda belli bir manyny berýän sözi aňladýarlar. Ses ýazuwyndan tapawutlylykda her bir zat, düşünje we ş.m. üçin aýry-aýry hytaý ierogliflerini peýdalanmaly bolýar. Şonuň üçin-de, olaryň sany elipbiýli ýazuwlaryňka garanyňda juda köpdür. Umuman, Hytaý ýazuwynda takmynan 50 müňe golaý ieroglif bar diýlip çaklanylýar. Häzirki zaman ýazuwynda 4-7 müň belgi ulanylýar. Olar dürli şiwelerde tekstler ýazmakda, sözleri aňlatmakda birmeňzeş peýdalanylýar, hut şu babatdan-da hytaý ieroglifleri Ýapon, Koreý, Wýetnam dillerine geçipdir hem-de uzak wagtyň dowamynda Günorta-gündogar Aziýanyň milletara aragatnaşyk serişdesi bolupdyr.

Ieroglif hytaý dilçileriniň mydama üns merkezinde bolup, onuň ýazylyşy, okalyşy, aňladýan manysy yzygiderli öwrenilipdir. Gadymy we orta asyr Hytaýda ieroglifleri dürli taraplaýyn öwrenmek bilen baglylykda dil bilimi: gadymy sözleriň düşündirilişi, ieroglifleriň gelip çykyşy hem-de gurluşlarynyň öwrenilişi, fonetika ýaly üç ugra bölünipdir. Hytaý diliniň grammatikasyny öwrenmek meselesi has soň, ýagny XVIII-XIX asyrlarda ýüze çykýar. Dil biliminiň leksikografiýa-sözlük düzüş bölümi münlerçe ýyllaryň dowamynda ösüp kämilleşipdir. Hytaý dil bilimindäki ilkinji sözlükler hökmünde “Şi Çzhou nýan”

(öwrenmek üçin zerur bolan ieroglifleriň sanawy, b.e.öň IX-VIII a.a), “Er ýa” (ulgamlaşdyrylan ilkinji düşündirişli sözlük, b.e.öň III a), “Fan ýan” (b.e. ö I a-b.e I a. Han imperiýasynyň dürli ýerlerinde ulanylan sözleriň toplумы), “Şo wen sze szy” (mälim bolan ähli ieroglifleri öz içine alýan, olaryň manysyny, gelip çykyşyny beýan edýän, toparlara bölýän ilkinji doly sözlük, b.e. II a) we ş.m işleri görkezmek bolar.

Hytaýda dil biliminiň fonetika bölüminiň ösmegine butparazçylygyň belli bir derejede täsiri bolupdyr, sebäbi bu din Hindistandan şygyrýete, sazlaşyga, owaza, äheňe bolan gyzyklanmalary, şeýle-de hindi elipbiý – bogun hatynyň ýörelgelerini getiripdir.

Fonetika boýunça işler sözlük düzüliş däpleri boýunça ýerine ýetirilipdir. **Li Deniň** “Şen ley”, **Lýuý Sziniň** “Ýun szı” atly fonetika bagyşlanan işlerinde sözler sazlaşygy boýunça ýerleşdirilipdir, olara rifmalaryň sözlügi hem diýmek boljak. V asyrdan äheňleri öwrenmegiň tejribeleri peýda bolýar. Has soňra çekimsizlere, olary toparlara bölmäge gyzyklanmalar artýar, çekimsizleriň toparlara bölünişinde emele gelýän ýerleri esasy üns merkezine alynýar. Äheňler we çekimliler, sazlaşyklar hakyndaky maglumatlary özünde jemleýän fonetik jedwelleriň peýda bolmagy fonetikanyň özbaşdak ylym hökmünde kemala gelendigini görkezýär.

Gadymy Hytaý ylymynda zatlara dakylan atlar bilen olaryň arasyndaky baglanyşyk hakyndaky pelsepewi jedel uly gyzyklanma döredipdir, bu aýratyn-da b.e.ö V-III asyrlarda has ýörgünli bolupdyr. Meşhur Hytaý pähimdary **Konfusiý** zatlar bilen olara dakylýan adyň arasynda tebigy

baglanyşyk bar diýip belläpdir, döwleti dolandyrmakda “atlary üýtgetmegiň” ilkinji zerur ädimdigini tassyklapdyr. Onuň “atlary üýtgetmek” nazaryýetini legist (hukuk) mekdeplerinde kabul edipdirler. Munuň garşysyna daos ugrunyň pelsepeçileri zat bilen sözüň arasyndaky baglanyşygy inkär edipdirler. Dile ylmy taýdan çemeleşmegiň bu iki görnüşiniň seljerilmesi belli dilçi **Sýun Kuanyň** (b.e.ö. III a) işlerinde duş gelýär. Hytaý dilçileri XI-XIX asyrlarda gadymy döwürlerde emele gelen bogun gurluşly diliň beýan edilişiniň ýörelgelerini dowam etdiripdirler. Olar dili aýratyn seslere däl-de, bogunlara bölüpdirler. Äheňleri, olaryň goşgy düzülişdäki ähmiýetini öwrenmek V asyrdan başlanypdyr. Ilkibaşda II asyrdan oýlanyp tapylan iki ieroglifden saýlamak ýoly bilen bogunlary bölmek usuly peýdalanylýar.

Sözleri sazlaşyklylygy boýunça toparlara bölüp, sözlükleri düzmek işi soňky asyrlarda hem yzygiderli dowam etdirilipdir. Bu sözlükler halkyň janly gepleşigi bilen bagly bolman, esasan, köne sözlüklerdäki beýan edilenleri gaýtalapdyr. “Ýun szin” (Sazlaşyklar aýnasy, takmynan VIII a) sözlüginde-de, **Çzen Sýaonyň** düzen sözlüginde hem (1011-1162) öz döwrüniň gepleşik sesleri, olaryň aýdylyş düzgünleri bilen tanyşdyrylman, şol bir gaýtalanýan sözler barada maglumatlar berlipdir. Aňly gepleşik dilini öwrenmek boýunça täze pikirler diňe Sun döwrüniň başynda, **Şao Ýunyň** (1011-1077) kitaplarynda duş gelýär. XII-XIII asyrlaryň ahyrynda ýuwaş-ýuwaşdan köne sözlüklerden, fonetik jedwellerden ara açylyp, janly gepleşik diliniň aýratynlyklary öwrenilmäge başlanýar.

XIII asyrdan Hytaý mongollar tarapyndan basylyp

alnymdyr. Mongollaryň öz ýazuwy bolmandyr, resmi ýazgylar üçin uýgur elipbiýi peýdalanylypdyr. 1260-njy ýylda imperator Hubilaýyň buýrugy boýunça Tibet alymy **Pagba-lama** Tibet ýazuwynyň esasynda mongol elipbiýini (ol dörtburç ýazuw diýlip atlandyrylýar) döredýär, bu elipbiý 1269-njy ýylda resmi taýdan ulanylyşa girizilýär. Ýöne tekstler köne hytaý we uýgur däplerine laýyklykda ýokardan aşaklygyna ýazylypdyr. Dörtburç ýazuw giňden peýdalanylyp başlaýar (mongol, şeýle-de hytaý, tibet, sanskrit, uýgur tekstlerinde peýdalanylýar). Pagba-lamanyň döreden ýazuwy öz döwründe halkara fonetik elipbiý bolup hyzmat edipdir. Soň-soňlar dörtburç ýazuw wagtyň geçmegi bilen Hytaýda ulanylyşdan galypdyr. XIV asyrdan Ýuan nesilşalygynda dilden aýdylýan edebi žanrlar, esasan hem, drama žanry ösýär, bu bolsa paýtagt gepleşikleriniň aýdylyş düzgüni boýunça sözlükleriň düzülmegini talap edýär. 1324-nji ýylda **Çžou Desiniň** sözlügi peýda bolýar. Bu sözlükde täze, şol döwrüň Pekin gepleşiginiň sözleriniň aýdylyşy şöhlendirilýär.

1368-nji ýylda hökümet başyna ýene-de ýurduň çäklerini giňeltmek bilen gyzyklanýan hytaý nesilşalygy geçýär. Haýsydyr bir janly şiwä ýa-da gadymy sazlaşyk ulgamyna esaslanmaýan, haýsydyr bir aýdylyşlary nazarda tutýan täze hytaý sözlügi döredilýär. Munuň yz ýanyndan, ýurtda esasy orny eýeleýän demirgazyk şiwäni nazarda tutýan “Çžunýuan in ýun” atly sözlük peýda bolýar. XIV-XV asyrlarda adaty sowatly adamlara niýetlenilip tejribe (praktiki) sözlükleri ýazylýar.

Meý Inszonyň sözlüginde (1615-nji ý.) ieroglifler 214 bölege-açara bölünýär. Bu sözlük soň **Çžan Szyle**

tarapyndan täzedən işlenilýär (1671-nji ý.) hem-de ieroglifleriň dürli görnüşlerde ýazylyşy seljerilýär. Mançžur nesilşalygy döwründe **Meý Inszonyň** kitabyna daýanýan resmi standart sözlük (1716-nji ý.) ýüze çykyar, ol biziň günlerimize çenli peýdalanylypdyr. 1711-nji ýylda gadymy Hytaý ýadygärliklerinden başlaýan, ägirt köp suratlar bilen bezelen, ieroglifleriň dürli ýerde gelşine bagyşlanyp 444 jiltiden ybarat bolan kitap ýazylyp gutarylýar.

XVII-XVIII asyrlarda taryhy fonetika düýpli işlenilip, bu babatda uly üstünlikler gazanylýar. Ol gadymy tekstleri düşündirmäge hyzmat edýär. Hytaý dil biliminde taryhy fonetikany dörediji hökmünde **Gu Ýan** (1613-1682) bellidir, ol gadymyhytaý kapiýalar ulgamyny dolulygyna dikeltmäge çalşypdyr. Bu döp belli dilçiler **Daý Çzen** (1723-1777), **Kun Gansen** (1752-1786), **Sýan Dasin** (1728-1804) we ş.m tarapyndan dowam etdirilipdir. XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başlarynda gadymyhytaý diliniň taryhy fonetikasyna gyzyklanmalar gaýtadan döredi. Taryhy fonetikanyň ösüşi Hytaý dil biliminiň gazanan üstünlikleriniň biridir.

Hytaý diliniň şiwelerini toparlara bölmäge edilen ilkinji synanyşyklar XVI asyryň ahyryna ýa-da XVIII asyryň başlaryna (Min döwrüne) degişlidir. Gadymy sözleriň manysyna düşündiriş berýän sholastika täze ösüşe eýe bolýar. Şu nazardan **Žuan Ýuanyň** (1764-1849) ýolbaşçylygynda köpjiltlik ýygyny düzülýär.

Köne sözleriň manysyna düşündiriş bermek bilen meşgullanýan ugurdan ýuwaş-ýuwaşdan grammatika bölünip aýrylýar. Ilkinji nobatda “Gullukçy sözleriň

sözlügi” atlandyrylýan sözlük düzülýär. **Lu Iweýiň** (1592), **Lýu Siniň** (1711), **Wan Inçžiniň** (1766-1834) düzen sözlüklerine gullukçy sözler hökmünde görülyän baglaýjylardan, ownuk böleklerden başga-da inkär ediji, sorag, görkeziji sözler, käbir hallar hem-de sypatlar girizilipdir. **Ýuý Ýue** (1821-1906) gadymyhytaý sintaksisiniň düzgünleriniň, düşnüksiz grammatiki gurluşlaryň birtoparynyň üstünde işläpdir. Irki orta asyrlarda Hytaý alymlarynyň daşary ýurt dilleri bilen meşgullanandygy baradaky maglumatlar göze ilmeýär. Ýöne XV asyryň başlarynda goňşy ýurtlaryň hökümetleri bilen ýygy-ýygýdan bolýan gatnaşyklaryň netijesinde hytaý dilinden daşary ýurt dillerine terjime edýän sözlükler peýda bolýar. Olarda daşary ýurt sözleri hem hytaý ierogliflerinde berilýär.

Ýewropa dil bilimi bilen ilkinji tanyşlyk XVI asyryň aýaklarynda XVII asyryň başlarynda bolýar. Ilkinji gezek hytaý dilinde Günbataryň ylmy we tehnika hakynda kitaplar çykarylýar. Olaryň arasynda **Szin Nigeniň** hytaý fonetikasyny ýewropa nukdaýnazaryndan beýan edýän kitaby hem bar ekeni, ýazar kitabynda hytaý sözlerini latyn harplarynyň üsti bilen beripdir.

XIX asyryň 90-njy ýyllarynda milli hytaý fonologiýasy täze ösüşe aýak basýar. Geljekki onýylyklaryň fonetika bilen iş salyşýan alymlary elipbiý hatynyň ýörelgeleri, ugurlary bilen tanyşýarlar. 1892-nji ýyldan başlap hytaý dili üçin elipbiýleriň taslamalary peýda bolup başlaýar. Hytaý dilindäki sözleriň (bogunlaryň) seslere gabat geliş meselesi ara alnyp maslahatlaşylýar. 1958-nji ýyldan başlap Hytaý Halk

Respublikasynda 26 belgiden durýan, latyn harplarynyň esasyndaky ses ýazuwy hereket edýär. Ol telegraf aragatnaşygynda, okuw kitaplarynda (aýratyn hem daşary ýurtlular üçin) peýdalanylýar. Häzirki wagtda elipbiý ýazuwyna doly derejede geçmek göz önünde tutulmaýar. Ierogliflerde ýazylan münlerçe ýyllyk taryhly ägirt uly medeni miras bilen arany açmazlyk üçin elipbiý ýazuwyna geçmek maksadalaýyk däl hasaplanylýar. Şonuň üçin-de dilçileriň esasy güýji ieroglifleriň ýazylyşyny ýönekeýleşdirmäge gönükdirilendir.

1898-nji ýylda gadymy hytaý diliniň hakyky grammatikasy – wenýanýa (Ma Szýançžun, 1844-1900) çap edilýär. Ol latyn uniwersal grammatikasynyň nusgasynda düzülip, ses tarapyndan tapawutlanýan hemme diller üçin grammatikanyň bir görnüşliligini öňe sürýär. Bu grammatikada käbir sözleriň we olaryň sözlemlerdäki bitirýän hyzmatlarynyň bölünişi berilýär, sözlemleriň gurluşy hakyndaky maglumatlar, gullukçy sözleriň manylary beýan edilýär.

XX asyryň 30-40-njy ýyllaryndan başlap hytaý diline meňzeş dillere mahsus bolan dil hadysalaryny düşündirýän, hususy we ýewropa dilçilik däpleriniň utgaşmalaryna esaslanýan fonetika, esasan-da grammatika çalt depginde ösüp başlady.

Häzirki zaman hytaý dil bilimi dil hakyndaky dünýä ylmynyň bir bölümi hökmünde öz goşandyny goşýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Hytaý dil biliminiň taryhynyň häsiýetli taraplary nämeden ybarat?

2. *Hytaý diliniň fonetikasy barada edilen işleri häsiýetlendirin.*

3. *Häzirki zaman hytaý dil bilimniň esasy aýratynlyklary nähili?*

Hödürlenilýän edebiýat

1. *Амирова Т.А, Олховиков Б.А, Рождественский Ю.Б. История языкознания, М., 2007*

2. *История лингвистических учений Средневековый Восток. Л., 1981.*

3. *Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990*

Hindi dil bilimi

Gündogaryň özboluşly dilçilik döpleriniň ýene biri Gadymy Hindistanda ýüze çykypdyr. Ol hem edil Hytaý dil bilimi ýaly, diňe bir özboluşly aýratynlyklary özünde saklaman, goňşy ýurtlarda dil bilen baglanyşykly pikirleriň emele gelmegine, ösmegine düýpli täsir edipdir. B.e.ö II müňýyllygyň başynda Demirgazyk-günbatar Eýran we Hindistan hindi-ýewropa taýpalary tarapyndan eýelenýär. Şunuň netijesinde hindi-eýran dilleri iki şaha-eýran hem-de hindiari dillerine bölünýär. Birinji şahadan ýaýran dillerde gepleýän halklar häzirki Owganystanyň we Täjigistanyň çäklerinde ýaşapdyr diýlip çaklanylýar. Hindiariýlar barada aýdylanda bolsa, olar dilden-dile geçirilýän tekstleriň-wedalaryň (Rigweda, Samaweda, Yadjurweda, Atharwaweda), weda medeniýetiniň (b.e.ö I

müňýyllyk- b.e I müňýyllygyň ortalary) eýeleri hökmünde tanalýar. Weda dili diýlip atlandyrylýan dini dessuryň dilini arassa saklamaga ymtylyş netijesinde b.e.ö I müňýyllykda diliň meseleleri bilen gyzyklanylmagyna sebäp bolupdyr. Weda dili ýokary gatlagyň wekilleriniň – brahmanlaryň arasynda ýaýrapdyr, bu dil hudaýlaryň dili hökmünde görnüp, onda jadyly güýç bar hasaplanylýpdyr. Weda diliniň dü üns berlipdir. “Rigwedada” öň ulanylyp, soň ulanylyşdan galan sözleriň düşündirişleriniň berilmegi ilkinji dilçilik tejribelerine degişlidir. Hindi dil biliminiň ösüşiniň soňky döwürlerinde nirukta atly ýörite ders döreýär, bu ders dini dessurlarda ulanylýan sözleriň gelip çykyşyny derňemek bilen meşgullanýar. Hudaýlaryň atlary, hereketleri, olar bilen baglanyşykly zatlar baradaky sözleri ýygnamak, düşündiriş bermek hem işjeň häsiýete geçýär. Gadymy hindi dilçileriniň biri bolan **Ýaskanyň** “Niruktasy” şol ugurdan biziň döwrümize ilkinji gelip ýeten giňişleýin leksikografik işdir. Bu iş baş bölümden ybarat bolup, özünde manydaşlyk (sinonim) hataryny, zatlaryň adynyň tematik bölünişini, işlikleriň, işliklerden ýasalan atlaryň, sypatlaryň sanawyny jemleýär. Ýaska öz işinde, esasan hem, sözleriň gelip çykyşyna (etimologiýa) uly üns beripdir. Şunuň bilen birlikde ol öz “Niruktasy” grammatiki maglumatlary-sözleriň grammatiki bölünişini, söz ýasalýş barada maglumatlary, düşüm baradaky düşünjäni hem goşupdyr. Grammatikanyň çylşyrymly meselelerini işläp düzmekde has uly üstünlikler gazanylýar. Grammatika barada ýazylan işleriň içinde görnükli hindi dilçisi **Panininiň** (b.e.ö V a) “Aştadhýaýýa” (“Sekiz kitap”) işi meşhurdyr. Panini bu

işinde weda dili bilen Sanskrit dilini deňeşdirip, olaryň häsiýetli aýratynlyklaryny ýüze çykarýar. Ol hemişe weda diline üns berip, onuň sanskrit dilinden tapawudyny belleýär. Häzirki döwrüň “işjeň grammatika” (sözleýişini grammatikasy) ugruny goldaýan dilçilerini Paniniň dilleri beýan etmekdäki çemeleşmesi haýran galdyrýar. Ol berilýän pikiriň aragatnaşygy, guramakdaky ähmiýetini söz morfemalaryny, soňra sintaktik gurluşlary ýygnamak bilen baglanyşdyrýar. Fonetik maglumatlar grammatikanyň tutuş süňňüne siňdirilýär. Ol şu nukdaýnazardan häzirki zaman morfonologiýasynyň öňe sürýän meselelerine ýakynlaşýar. Panini morfologik seljermelere üns berende söz ýasalyşyň we söz üýtgeýişini arasynda çäk goýmaýar. Mundan başga-da, grammatiki kadalar çendenaşa gysgalygy, ýat tutmak üçin örän amatlydygy bilen tapawutlanýar. Sintaksis baradaky maglumatlar işde bar bolan sözlemleriň ýerine ýetirýän wezipeleriniň beýan edilmeginde jemlenýär.

Hindistanda gadymy we orta asyrlarda döredilen grammatiki işleriň hemmesi diýen ýaly, Panininiň grammatikasyna düşündirişler bermek bilen meşgullanypdyr. Panininiň düzen grammatiki kadalary beýleki hindi–ariý dilleriniň beýan edilişinde (şol sanda prakrit diliniň) daýanç bolup hyzmat edipdir.

Panininiň sözleriň döredilmegi üçin möhüm çeşmeleriň biri bolup hyzmat edýän sesleriň gezekleşmegi hakyndaky öňe süren pikiri aýratyn gymmatlydyr.

Gadymy hindi dilçileri Panini we Ýaska bir döwürde ýaşap geçipdirler. Paniniden soňky Hindi dilçilik däpleri düşündirişlik däplerine eýe bolupdyr. Ilkinji nobatda

keramatly ýadygärlikleriň, wedalaryň diline, ikinjiden bolsa Panininiň işlerine düşündirişler berlipdir. Grammatikalara, dil boýunça edilen işlere düşündirişler bermeklik tä XVIII asyryň ahylarlaryna çenli dowam edipdir.

Gadymy hindiler ilkibaşda tymsallarda, rowaýatlarda soň-soňlar bolsa pelsepe we grammatika bilen baglanyşykly işlerde diliň pelsepesi baradaky meselelere ýüzlenipdirler. Olar dili hudaý tarapyndan (“Rigweda”) döredilen diýip ykrar edipdirler. Weda gimnlerinde dil hudaýlary: sözleşişiň hudaýy Waç, mukaddes sözleriň hudaýy Baharati, dogry sözleriň hudaýy Waruna tapawutlandyrylypdyr. Dil baradaky garaýyşlar hindi dini pelsepesiniň ähli ugurlarynda: brahmanizmde, jaýinizmde, buddizmde, induizmde esasy meseleleriniň biri bolupdyr.

Hindistanda **Bhawrtarihari** pelsepesiniň “grammatiki mekdebiniň” wekilleriniň “Wakýapadiýa” (“Sözler we sözlemler hakynda”) ýygynyndasynda beýan edilen pelsepewi dilçilik garaýyşlary aýratyn orna eýe bolýar. Munda Brahman başlangyjy we ahyry bolmadyk sözler bilen deňeşdirilýär, şol sözler Älemi hem-de ondaky tükeniksiz hadysalaryň, zatlaryň dürli görnüşliligini kesgitleýär. Olaryň pikiriçe Älem aýdylan, aýdyljak (beýan ediljek, aňladyljak) zatlaryň, ýagny sözleriň, sözleşişiň esasynda barlyk hökmünde ýüze çykýar. Dile şunuň züminde könelişen sözler hem bolup, olara hatda, brahmanlaryň özleri hem düşünmändirler. B.e I müňýyllygynyň ortalarynda weda dili eýýäm ulanylyşdan galypdyr. Hytaý dil biliminden tapawutlylykda Hindistanda dil bilimi diniň täsirinde bolupdyr. Hindi dil

biliminde esasy orun gepleýiş diline berlipdir, ýazuw diliniň – hatyň emele gelmegi has soňky döwürlere degişli edilýär. Şuňa görä-de, ilkinji nobatda ses kanunlaryna, owaza, sazlaşyga, şeýle-de käbir ýagdaýlarda sözleriň gelip çykyşyna üns berilýär. Gadymy hindiler gepleýiş seslerini we olaryň toparlara bölünüşini emele geliş taýyndan öwrenmekde hem uly üstünlikler gazanypdyrlar. Olar fonemalaryň hem-de gepleýiş sesleriniň şol bir zat dälðigine düşünpdirler, bogun-fonema düşüňjeleri barada maglumatlar beripdirler. Hindileriň sesleri emele geliş taýyndan anyk bölümlere bölmegi netijesinde, harp-bogun ulgamly hatlaryň (brahmi-b.e.ö VIII a töweregi, nagari, dewanagari, şarada we ş.m hatlar) döremegi üçin şertler döräpdir.

Gadymy hindilerde leksikografiýa (sözlük düzüş) ugurlarynda hem uly üstünlikler gazanylypdyr. Olar sanskrit dilinde weda gimnlerini ýerine ýetirilende amala aşyrylýan dāp-dessurlaryň düşündirişlerini beripdirler. Şunuň bilen bir hatarda weda diline-de üns berlipdir. “Rigwedada” öň ulanylyp, soň ulanylyşdan galan sözleriň düşündirişleriniň berilmegi ilkinji dilçilik tejribelerine degişlidir. Hindi dil biliminiň ösüşiniň soňky döwürlerinde nirukta atly ýörite ders döreýär, bu ders dini dessurlarda ulanylyan sözleriň gelip çykyşyny derňemek bilen meşgullanýar. Hudaýlaryň atlary, hereketleri, olar bilen baglanyşykly zatlar baradaky sözleri ýygnamak, düşündiriş bermek hem işjeň häsiýete geçýär. Gadymy hindi dilçileriniň biri bolan **Ýaskanyň** “Niruktasy” şol ugurdan biziň döwrümize ilkinji gelip ýeten giňişleýin leksikografik işdir. Bu iş baş bölümden ybarat bolup,

özünde manydaşlyk (sinonim) hataryny, zatlaryň adynyň tematik bölünişini, işlikleriň, işliklerden ýasalan atlaryň, sypatlaryň sanawyny jemleýär. Ýaska öz işinde, esasan hem, sözleriň gelip çykyşyna (etimologiýa) uly üns beripdir. Şunuň bilen birlikde ol öz “Niruktasyna” grammatiki maglumatlary-sözleriň grammatiki bölünişini, söz ýasalyş barada maglumatlary, düşüm baradaky düşüňjani hem goşupdyr. Grammatikanyň çylşyrymly meselelerini işläp düzmekde has uly üstünlikler gazanylýar. Grammatika barada ýazylan işleriň içinde görnükli hindi dilçisi **Panininiň** (b.e.ö V a) “Aṣṭadhyaýya” (“Sekiz kitap”) işi meşhurdyr. Panini bu işinde weda dili bilen Sanskrit dilini deňeşdirip, olaryň häsiýetli aýratynlyklaryny ýüze çykarýar. Ol hemişe weda diline üns berip, onuň sanskrit dilinden tapawudyny belleýär. Häzirki döwrüň “işjeň grammatika” (sözleýişniň grammatikasy) ugruny goldaýan dilçilerini Paniniň dilleri beýan etmektäki çemeleşmesi haýran galdyryýar. Ol berilýän pikiriň aragatnaşygy, guramakdaky ähmiýetini söz morfemalaryny, soňra sintaktik gurluşlary ýygnamak bilen baglanyşdyrýar. Fonetik maglumatlar grammatikanyň tutuş süňňüne siňdirilýär. Ol şu nukdaýnazardan häzirki zaman morfonologiýasynyň öňe sürýän meselelerine ýakynlaşýar. Panini morfologik seljermelere üns berende söz ýasalyşyň we söz üýtgeýişiniň arasynda çäk goýmaýar. Mundan başga-da, grammatiki kadalar çendenaşa gysgalygy, ýat tutmak üçin örän amatlydygy bilen tapawutlanýar. Sintaksis baradaky maglumatlar işde bar bolan sözlemleriň ýerine ýetirýän wezipeleriniň beýan edilmeginde jemlenýär.

Hindistanda gadymy we orta asyrlarda döredilen grammatiki işleriň hemmesi diýen ýaly, Panininiň grammatikasyna düşündirişler bermek bilen meşgullanypdyr. Panininiň düzen grammatiki kadalary beýleki hindi–ariý dilleriniň beýan edilişinde (şol sanda prakrit diliniň) daýanç bolup hyzmat edipdir.

Panininiň sözleriň döredilmegi üçin möhüm çeşmeleriň biri bolup hyzmat edýän sesleriň gezeleşmegi hakyndaky öňe süren pikiri aýratyn gymmatlydyr.

Gadymy hindi dilçileri Panini we Ýaska bir döwürde ýaşap geçipdirler. Paniniden soňky Hindi dilçilik döpleri düşündirijilik döplerine eýe bolupdyr. Ilkinji nobatda keramatly ýadygärlikleriň, wedalaryň diline, ikinjiden bolsa Panininiň işlerine düşündirişler berlipdir. Grammatikalara, dil boýunça edilen işlere düşündirişler bermeklik tä XVIII asyryň ahýrlaryna çenli dowam edipdir.

Gadymy hindiler ilki başda timsallarda, rowaýatlarda soň-soňlar bolsa pelsepe we grammatika bilen baglanyşykly işlerde diliň pelsepesi baradaky meselelere ýüzlenipdirler. Olar dili hudaý tarapyndan (“Rigweda”) döredilen diýip ykrar edipdirler. Weda gimnlerinde dil hudaýlary: sözleýişiň hudaýy Waç, mukaddes sözleriň hudaýy Baharati, dogry sözleriň hudaýy Waruna tapawutlandyrylypdyr. Dil baradaky garaýyşlar hindi dini pelsepesiniň ähli ugurlarynda: brahmanizmde, jaýinizmde, buddizmde, induizmde esasy meseleleriniň biri bolupdyr.

Hindistanda **Bhawrtihari** pelsepesiniň “grammatiki mekdebiniň” wekilleriniň “Wakýapadiýa” (“Sözler we sözlemler hakynda”) ýygýndysynda beýan edilen

pelsepewi dilçilik garaýyşlary aýratyn orna eýe bolýar. Munda Brahman başlangyjy we ahyry bolmadyk sözler bilen deňeşdirilýär, şol sözler Älemi hem-de ondaky tükeniksiz hadysalaryň, zatlaryň dürli görnüşliligini kesgitleýär. Olaryň pikirçe Älem aýdylan, aýdyljak (beýan ediljek, aňladyljak) zatlaryň, ýagny sözleriň, sözleýşiň esasynda barlyk hökmünde ýüze çykýar. Dile şunuň günlerde-de ulanylýar. Ýöne, hindi alymlary, aýtaryn-da olaryň günbatarly kärdeşleri sanskrit dili we beýleki hindi dilleri öwrenilende günbataryň däplerine laýyklykda işlenilip düzülen deňeşdirme-taryhy usulyny peýdalanmaga çalşypdyrlar.

Gadymy Hindistanda dil biliminiň örän ýokary derejelere ýetendigi bütindünýä alymlary tarapyndan ykrar edilýär. Daniýaly meşhur dilçi **W.Tomsen** (1842- - 1927) gadymy hindi dil bilimini häsiýetlendirip şeýle ýazýar: “Dil biliminiň hindilerde baryp ýeten belentligi bütinleý adatdan daşary bir zatdyr, Ýewropada dil hakyndaky ylym şu belentlige tä XIX asyra çenli galyp bilmedi, hatda şonda-da köp zatlary hindilerden öwrenip şol derejä ýetdi” (A.Annanurow. Dil biliminiň esaslary, Aşgabat, 1971, 14-15-nji sah.).

Soraglar we ýumuşlar:

1. Gadymy hindi dil biliminiň esasy aýratynlyklaryny häsiýetlendirin.

2. Panininiň işleriniň dünýä dil bilimindäki orny.

3. Hindi dilçileriniň nähili işlerini bilýärsiňiz?

Hödürlenilýän edebiýat

1. Даниленко. В.П. *Общее языкознание и история языкознание. М., 2009.*

2. Топоров В.Н. Панини, М., 1968

3. Радциг С.И. *Введение в классическую филологию, М., 1965*

Gadymy Gresiyada we Rimde dil bilimi

Ýewropa medeniýeti, esasan, gadymy ýunanlylaryň (grekleriň) asyrlaryň dowamynda döreden çeşmelerinden öz gözbaşyny alyp gaýdýar. Ýewropalylar ýunanlylara diňe bir öz hat ulgamlary üçin däl, diliň pelsepesi, suhangöýlük, sygryýet, stilistika üçin-de borçludylar. Ýunanlylar tarapyndan döredilen grammatika ýewropa grammatikalarynyň hemmesiniň enesidir.

Häzirki Ýunanystanyň (Gresiýa) çäklerinde b.e.ö III müňýyllykda ýaşan aheý we ion taýpalary birtopar uly döwletleriň döremegine gatnaşypdyrlar, olaryň arasynda Krit adasyndaky döwlet has uly üstünliklere eýe bolupdyr. Bu ýerdäki minoý medeniýetini dowam etdirijiler örän çalt ösüpdirler (b.e.ö XXII-XVII a), piktografik (surat ýazuwy) ýazuwdan krit ideografik ýazuwyna geçişi amala aşyrypdyrlar. Ol hat müsür hatyna meňzeş bolupdyr. B.e.ö XVIII asyrdan bogun görnüşli täze hat ulgamy işlenilip düzülýär. Ýazuw ýadygärlikleriniň şaýatlyk etmegine görä, bu hat b.e.ö 1700-1550-nji ýyllarda peýdalanylypdyr.

Kritliler özlerine Egeý deňzinde ýerleşen adalaryň birtoparyny tabyn edipdirler. Olar Müsür hem-de Aziýa döwletleri bilen söwda, diplomatik aragatnaşyklara ýardam edipdirler. B.e.ö 1470-nji ýylda bolan ýer titremesi ilatýň heläk bolmagyna getiripdir.

Materikde, Ellada medeniýetiniň jemlenýän ýerinde ýunan döwleti emele gelip başlapdyr, b.e.ö XVI-XIII asyrlarda Ýunanystan (Gresiýa) ösüşiň ýokary derejesine ýetipdir. Aheýlileriň miken medeniýeti goňşy ýurtlara, şol sanda Müsüre hem täsir edipdir. Aheýliler b.e.ö XV-XIV asyrlarda öz şiwelerinde bogun hatynyň ýüze çykmagynda uly ähmiýete eýe bolan krit hatyny döredipdirler.

Ýewropa we ýunan siwilizasiýasynda finikiýa hatynyň esasynda çekimli sesler üçin ýörite belgileri bolan ýunan elipbiýiniň döredilmeginiň (b.e.ö IX-X asyrlar) ägirt uly ähmiýeti bolupdyr. Şol döwrüň ylma mälum bolan ýazuw ýadygärlikleri b.e.ö VIII asyra degişli hasap edilýär. Ýazuwyň ýüze çykmagy bilen şygryýetde, suhangöýlükde, pelsepede, diliň meselelerine gyzyklanmalaryň ýokary derejede ösmegine getiripdir.

Sözleriň manylaryna düşünmäge synanyşyklar Gomerden we Gesioddan başlanýar. Grek dilçilik pelsepesiniň taryhynda diliň etimologiýasy ilkinji ýüze çykyppdyr diýlip çaklanylýar. Ilkibaşda söz bilen onuň aňladýan manysynyň arasyndaky tebigy baglanyşygyň bardygy hakyndaky garaýyşlar öňe sürülüpdir. Akyldarlar sözleriň etimologik seljermesinde zatlaryň aňladýş tebigatyna ýetmek üçin ylmy agtaryşlar edipdirler. Ýunanlylar her bir zadyň iki adynyň – hudaýlaryň dilinde we ölüleriň dilinde ulanylýan atlarynyň bardygyna

ynanypdyrlar. B.e.ö V asyrda pelsepede zatlaryň we olaryň atlarynyň arasyndaky baglanyşygyň düýbünden şertli ýagdaýdadygy barada garaýyşlar öňe sürülüpdir. Gadymy ýunanlylaryň zatlaryň tebigaty baradaky jedelleri Ýewropada diliň pelsepesiniň emele gelmeginde çeşme bolup hyzmat edipdir.

Diliň tejribede ulanylyşyna bolan gyzyklanmalar ösüpdir. B.e.ö V asyrda dilewarlyk (oratorlyk) sungaty, suhangöýlük (ritorika) emele gelýär. Şol döwürde dili öwrenmekde esasy usul, nusgawy hem-de eýýäm ulanylyşdan galan şygryýet eserlerini okamakdan, olara düşündiriş bermekden ybarat bolup durýardy. Şeýdip dil we edebiýat ylmynyň ilkinji şineleri döreýär. Sazyň nazaryýeti, ritmika we metrika bilen gyzyklanmalar diliň ses gurluşynyň düýpli öwrenilmegine getirýär.

Gadymy ýunan pelsepeçileriniň esasy jedeli söz bilen zadyň arasyndaky baglanyşygyň häsiýetidir. **Geraklit** sözleşşiň hakykylygyna ynanan bolsa, **Parmenid** sözleşşi ilkibaşdan başlap ýalan hasaplaýar. **Gorgiý** sözler bilen zatlaryň arasyndaky uly tapawutlary tassyklaýar. **Prodik** atlaryň özlerini haýsy söz bilen atlandyrylsa-da, oňa hiç hili täsiriniň ýokdugyny, olaryň gymmatynyň diňe dogry ulanmakdadygyny belleýär. **Sokratyň** şägirdi **Antisfen** sözleri öwretmegiň esasynda derneýär.

Şuňa meňzeş jedelleriň barşynda dilçilik gözegçilikleri emele gelýär. Prodik ilkinji bolup manydaşlyk (sinonim) meselelerini belleýär, **Protagor** bolsa, dil kadalarynyň meselelerini öňe sürýär we atlaryň üç jynsyny hem-de aýdylyşyň dört görnüşini – soragy, jogaby, haýyşy, buýrugy tapawutlandyrýar.

Diliň nazaryýetiniň we pelsepesiniň ösmegine gymmatly goşant goşan ýunan (grek) alymlarynyň biri hem **Eflatundyr (Platon)** (b.e.ö 420-347-nji ýyllar). Ol diliň taryhynda uly gyzyklanma döreden “Kratil” atly eserini ýazyp, onda, esasan, zatlar bilen olaryň atlarynyň arasyndaky gatnaşyk baradaky meseläni derňeýär. Eflatun sözler bilen zatlaryň arasynda göni däl-de gytaklaýyn baglanyşygyň bardygyny ykrar edýär we atlaryň endik hem-de şertnama boýunça ulanylmagynyň mümkinçiligini-de öňe sürýär. Ol sözüň içki görnüşi baradaky düşüňjäni açýar. Eflatun sözi we sözlemi (“iň kiçi sözleýiş”), işlik bilen ady tapawutlandyrýar, ýöne sesi, harpy meňzeş zat hasaplaýar. Ses bilen harpyň arasyndaky meňzeşlik boýunça öňe sürülen nazaryýet diliň taryhynda XX asyra çenli dowam etdi. Eflatun sözlerdäki ses üýtgemelerini ykrar edip, sesleri toparlara bölmäge synanyşyk edýär. Bogny sesden aýratynlykda derňäp, olary ýiti, belent, zarply, agyr, pes we ş.m toparlara bölýär.

Gadymy dilçilik däpleriniň esasyňy goýan görnükli akyldarlaryň ýene biri **Aristundyr (Aristotel)** (b.e.ö 387-322-nji ýyllar). Ol ilkinji bolup köpmanyly sözleriň (polisemiýa) manylarynyň içki baglanyşygynyň ýollaryny, şeýle-de düşümleriň, beýleki grammatiki şekilleriniň köpmanylylygyny derňeýär. Aristun “söz bilen beýan edişin” üç çägin belläp geçýär: sözleýiş sesleri, bogun we dürli görnüşdäki sözler. Ol sözleri: atlar, işlikler, baglaýjylar we çalyşmalar diýip dört bölüme bölýär. Ýöne, atlary we işlikleri kesgitleme morfologik hem-de sintaktik çäkleri biri-birinden tapawutlandyрмаýar, ilkinji gezek işligiň käbir aýratynlyklaryny beýan edýär.

Aristun sözlemiň we pikir ýöretmäniň biri-birine laýyk gelmeýän ýagdaýlaryny görkezýär, sözlemleriň görnüşleri hökmünde tassyklamany hem-de inkär etmäni tapawutlandyrýar, şeýle-de işliksiz sözlemleriň hem bolup bilýändigini subut edýär. Onuň öňe sürýän pikirleri sözleriň üýtgemegi we ýasalyşy hakyndaky ilkinji garaýyşlardyr. Aristuna stilistika meseleleri baradaky birtopar pikirler hem degişlidir. Ol söz bilen onuň aňladýan manysynyň arasyndaky baglanyşygyň şertlidigi baradaky parasatly garaýyş gutarnykly beýan edendigi bilen hem uly meşhurlyk gazanypdyr. Biz şu ýerde Aristunyň “Şygryýet” eserinden ýokardaky aýdylanlar bilen bagly mysala ýüzlenýäris: “Geçirilen söz (metaphora) – bu jynsdan görnüşe, ýa görnüşden jynsa, ýa görnüşden görnüşe, ýa meňzeşligi boýunça geçirilen mahsus bolmadyk atdyr”. (Aristun-Aristotel. Şygryýet. Türkmenabat. 2000. 34-nji sah.).

B.e.ö V-I asyrlardaky ýunan pelsepesi dile mantyk (logika) boýunça çemeleşmegiň emele gelmeginde uly ähmiýete eýe boldy. Pelsepeçiler dil düşüňjeleri bilen mantyk düşüňjeleriniň arasyndaky sazlaşygy gözlediler. Gadymy ýunan pelsepeçileri pikir ýöretme nazaryýeti bilen beýan etme nazaryýetiniň arasynda hiç hili çäk goýman, mantyk we dilçilik ylmylaryny biri-birinden tapawutlandyrmadylar. Olar sözleýşi, pikiri, pikir ýöreltmäni, beýan etmäni – **logos** adalgasy bilen aňlatdylar, sözleýiş birliginiň morfologik, sintaktik, mantyk häsiýetlerini tapawutlandyrmadylar.

Pelsepeçileriň we dilçileriň ýeten derejeleriniň netijesinde ellinizm döwründe dil we edebiýat ylmy ýüze

çykýar, ol nusgawy ýazuw ýadygärliklerini düşündirýär, olaryň tankydy tekstlerini taýýarlaýar hem-de öwrenýär.

Toplanylan tejribeleriň netijesinde grammatika özbaşdak ylym hökmünde ýüze çykdy. Grammatikanyň emele gelmeginde we ösmeginde Ýewropa dilçilik däpleriniň esasyňy goýmakda ägirt uly ähmiýete eýe bolan Aleksandriýa grammatiki mekdebiniň bitiren işleri bimöçberdir. Şol döwrüň grammatikasy öz manysy boýunça häzirki zaman beýan ediji dil bilimini ýada salýardy.

Şol döwrüň dilçileriniň işleri sözlük düzülişini (leksikografiýa) ösmegi bilen baglanyşyklydyr. Şol döwürde ulanylyşdan galan, berýän düşüňjeleri çäklenen sözler ýygnaýar. Ellinizm döwrüniň görnükli sözlükçileri (leksikograflary) hökmünde **Zenodot Efeslini, Aristofan Wizantiýalyny, Apollodory Afinalyny** görkezmek bolar.

Aleksandriýa mekdebinde Ýewropa ylmynda ilkinji gezek **Aristarhyň** şägirdi **Dionisiý Frakiýaly** (b.e.ö 170-90-njy ýyllar) tarapyndan ulgamlaşdyrylan grammatiki iş “Grammatika sungaty” döredilýär. Bu işde grammatikanyň öwrenýän meseleleri kesgitlenilýär, dogry okamak we basym, dyngy belgileri hakyndaky maglumatlar berilýär, çekimliler hem-de çekimsizler toparlara bölünýär, bogunlaryň aýratynlyklary kesgitlenilýär, sözler toparlara bölünip, söze, sözleme kesgitleme berilýär. Dionisiý Frakiýaly atlary we işlikleri düýpli derňäp geçýär, işliklerden hem-de atlardan sözüň ýasalyşy hakynda maglumat berýär. Ol artikli çalyşmadan tapawutlandyrýar, hallary aýratyn söz toparyna degişli edip, anyk toparlara bölýär, ownuk böleklerden,

ümlüklerden hallaryň özboluşly aýratynlyklaryny belläp geçýär.

Dionisiý Frakiýalynyň grammatikasy şol döwrüň ýunan diliniň morfologik gurluşyny anyk beýan edip bilendigi bilen meşhurdyr. Dil biliminiň taryhy Dionisiý Frakiýalynyň döreden “Grammatikasynyň” ýewropa grammatikalarynyň ählisiniň çeşmesidigini subut etdi. Şu grammatikanyň döredilen döwürne ýunan taryhynda **ellinizm döwri** diýlip at berilýär. Ellinizm döwrüniň ýunan dil bilimi ýokary derejä ýetipdir, grammatiki ulgam gutarnykly görnüşe geçirilipdir, fonetika, morfologiýa, sintaksis barada işler edilipdir.

Ýunan dil biliminde **Apolloniý Diskolyň** (b.e II a) grammatiki nazaryýeti uly gyzyklanmalary döredipdir. Ol ýunan şiwesynaslygyna, sintaksisine, morfolo-giýasyna bagyşlanylan 30-dan gowrak işi ýazypdyr. Apolloniý Diskol köp babatda Dionisiý Frakiýala eýerýän hem bolsa, morfologiýa meselesinde has anyk netijelere gelýär, söz toparlaryna, grammatiki kategoriýalara berýän kesgitlemeleri şol döwrüň derejesini göz önünde tutanynda haýran galarlyklydyr. Ol Frakiýalydan tapawutlylykda grammatiki mana has uly üns berýär. Diskol söz toparlaryny aýratynlykda belleýär. Atlar, işlikler, çalyşmalar özbaşdak söz toparlary hökmünde häsiýetlendirilýär.

Zamanlarda we ýöňkemelerde üýtgeýän hem-de üýtgemeyän söz toparlary tapawutlandyrylýar. Birinji gezek san kategoriýasy girizilýär. Atlar we işlikler barada has köp işler edilýär, olar dürli toparlara bölünýär. Baglaýjylary we hallary bölümlere bölmek, çalyşmalar

nazaryýetleri işlenilip düzülýär.

Apolloniý Diskolyň sintaktik nazaryýeti gadymy grammatikada aýratyn orny eýeleýär. Onuň “Söz toparlarynyň sintaksisi hakynda” atly ýygyndysy dilçilik ylmynyň soňky ösüş döwürlerine güýçli täsir etdi. Bu işde sintaksisiň esasy meselesi söz toparlaryny sözlemde birleşdirmeginiň usullary bilen düşündirilýär. Sintaksise diňe bir sözleriň utgaşmalary goşulman, sözleriň birleşmeginde sözleriň, bogunlaryň, sesleriň utgaşmalary hem degişli edilýär. Ýöne, Diskolyň sintaksisinde sözlemler baradaky pikirler, eýe we habar baradaky düşüňjeler görkezilmeýär, bu sintaktik düşüňjeler morfologik häsiýetler bilen çalşyrylýar. Şeýle--de bolsa, sintaksis baradaky bu pikirler ýunan grammatika ylmynyň ösmegine hem-de kämilleşmegine düýpli täsir etdi.

Latyn haty b.e.ö VII asyrdan Italiýada ýüze çykýar. Ol ýuwaş-ýuwaşdan kämilleşip, çalt depginde ýaýraýar. Sowatlylyk rim jemgyýetinde giň gerime eýe bolýar. Latyn ýazuwy ýewropanyň täze dilleriniň köpüsiniň ýazuw çeşmesi bolup hyzmat edýär. Gadymy Rimde sözleriň manysyny düşündirmeklik tejribeleri ýüze çykyp başlaýar.

Grammatika Rimde özbaşdak ylym hökmünde b.e.ö II asyryň ortalarynda taryhy, hukuk, çeper häsiýetdäki köpsanly tekstleriň düşündirilmegi bilen baglylykda ýüze çykýar. Rim grammatikasynyň kämilleşmegine grek ylmy, medeniýeti, edebiýaty, suhangöýlük sungaty, pelsepesi, rimlileriň köpüsiniň ýunan dilini bilmeği, **Pergam mekdebi**niň nazaryýetçisi **Krateta Maloskiniň** umumy okuwlary düýpli täsir edipdir. B.e.ö II we I asyrlaryň

sepgidinde grammatika jemgyýetde görnükli orun eýeläp, ösüşiniň ýokary basgançaklaryna çykyndyr. Rim grammatikasynyň ösmegine **Eliý Stilon, Awreliý Opill, Staberiy Erot, Antoniý Gnifon**, aýratyn hem **Mark Terensiý Warron, Nigdiý Figul** uly goşant goşupdyr.

Rime ellinizm döwrüniň Ýunanystanyndan diliň döreýşi, söz bilen onuň aňladýan manysynyň arasyndaky tebigy ýa-da şertli baglanyşyk hakyndaky jedeller-de gelipdir.

Rim dil biliminde meşhur dilçi alym Mark Terensiý Warron aýratyn orun eýeleýär. Ol “Latyn dili hakynda”, “Latyn sözleýşi hakynda”, “Sözleriň meňzeşligi hakynda”, “Sözleýişiň peýdasy hakynda”, “Latyn diliniň emele gelşi hakynda”, “Harplaryň gadymylygy hakynda” atly ýygyndylaryny, dokuz jiltde ybarat bolan “Ylym” atly ensiklopedik işini ýazypdyr. Warron öz işlerinde zatlary we sözleri dört bölüme bölüp öwrenýär, ilkinji gezek ýöňkemedede üýtgeýän hem-de üýtgemeyän sözler diýlip toparlara bölünýär.

B.e III asyrynda dilçilik bilen baglanyşykly işler pese düşüp ugraýar. Bu döwürdäki köp bolmadyk işlerden **Mariýa Saserdotyň** grammatikasyny görkezmek bolar. IV asyrdan dil bilimi ýene ýokary galyp başlaýar, alymlar **Noniý Marseliň, Arusian Messiýniň** sözlükleri peýda bolýar.

Eliý Donatyň “Ars grammatika” atly gollanmasy görnüp-eşidilmedik derejede üstünlik gazanýar. Ol latyn dilini okatmak üçin mün ýyldan gowrak döwürň dowamynda okuw kitaby hökmünde peýdalanylýar. Bu işiň “Ars minor” atly giriş, başlangyç bölümünde söz

toparlary, sorag, jogap sözlemleri barada giňişleýin maglumat berilýär.

IV asyryň aýaklarynda Rim imperiýasynyň ýykylmagy bilen dil bilimine degişli işleriň merkezi **Konstantinopola** geçipdir. Bu ýerde VI asyryň başlarynda **Prissiýanyň** 18 kitapdan ybarat bolan “Institutio de arte grammaticae” atly latyn diliniň meşhur grammatikasy peýda bolýar. Ýazar **Apolloniý Diskola** we köpsanly rim grammatikaçylaryna, esasan-da **Flawiýa Kapra** daýanýar. Ol atlary, işlikleri, baglaýjylary, hallary, ümlükleri anyk beýan edýär, sintaksisiň meselelerine-de degip geçýär. Sözlemiň gurluşyndaky işlikleriň hem-de atlaryň hyzmatlaryny doly belleýär. Şol döwrüň grammatikasy gadymy dil biliminiň ýeten derejesiniň jemi bolmak bilen, latyn diliniň grammatikasyny okatmakda XIV asyra çenli (sekiz ýüz ýylyň dowamynda) peýdalanyldy.

Ýunanystanda we Rimde toplanýan dil hakyndaky ylymlar biri-biri bilen baglanyşykly, şol bir wagtda-da olaryň her haýsy doly özbaşdak bolup, bütewi ýewropa dilçilik дәpleriniň emele gelmeginde basgançak bolan Ortaýer deňiz dilçilik дәplerini emele getirdiler.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Gadymy Grek we Rim dil bilimleriniň özboluşly aýratynlygyny häsiýetlendirin.

2. Grek filosoflarynyň dil bilimindäki hyzmatlary.

3. Latyn diliniň we ýazuwynyň dil biliminde nähili ähmiýeti boldy?

Hödürlenilýän edebiýat

- 1.Амирова Т.А, Олховиков Б.А, Рождественский Ю.Б. История языкознания, М., 2007
- 2.История лингвистических учений. Древний мир. Л.,1980
- 3.Кондрашов. Н.А. История лингвистических учений, М., 1979
- 4.Радциг С.И.Введение в классическую филологию, М., 1965

XVII-XIX asyrlarda Ýewropada dil bilimi

Ýewropa dil biliminde XVII asyrdan başlap aýgytly ädimler ädilip başlanyldy. XVII-XVIII asyrlarda dil, onuň gelip çykyşy hakyndaky umumy işler, meselem, **Ž.Ž. Russonyň** “Dilleriň emele gelşi hakyndaky tejribeler” (1761), **I.Gerderiň** “Dilleriň emele gelişleri hakyndaky barlaglar” (1772) ýazyldy.**G.Leýbnisiň, R.Dekartyň, J.Wukonyň** taryha we pelsepä degişli işlerinde umumy dil biliminiň meseleleri şöhlelenýär.

Bu döwürde grammatikanyň iki görnüşi – ählumumy (rassional) we kada (filologik) görnüşi emele gelýär, grammatikalaryň üçünji hem-de dördünji görnüşleri (deňeşdirme we taryhy) soňra XIX asyrda döreýär.

“Ählumumy rasional grammatika” (lat-rationalis-akyly, akyla degişli) 1660-njy ýylda fransuz pelsepeçisi **Dekartyň** yzyna eýeriji fransuz alymy, mantyk (logika) boýunça meşhur hünärmen **A.Arno** hem-de dilçi **K.Lanslo** tarapyndan ýazylýar. Bu okuw kitaby **Por-**

Roýal grammatikasy diýlip hem atlandyrylýar, sebäbi ol ilkinji gezek Parižiň golaýyndaky Por-Roýal monastyrynda çap edilýär.

Bu grammatikada gepleýşiň tebigy esaslaryny, ähli dillere mahsus bolan ýörelgeleri görkezmek maksat edinilýär. Por-Roýal grammatikasynda gepleýşiň kanunlary mantyk (logika) kanunlary bilen garyşdyrylýar. Türkmen dilçisi A.Annanurow rasional grammatikalaryň özboluşly taraplaryny aşakdaky ýaly belleýär: “Rasional grammatikalaryň esasy düzgünleri şeýledir: dil pikir aňlatmak serişdesidir; pikir mantyk (logika) tarapyndan öwrenilýär; öwrenilýän obýektler (pikir hem dil) içki tarapdan biri-biri bilen baglanyşykly; şoňa görä olary öwrenýän ylymlaryň, ýagny logika bilen grammatikanyň hem arasynda baglanyşyk bolmaly, grammatika logika daýanmaly, grammatiki kategoriýalar logiki kategoriýalaryň ýüze çykması hökmünde garalmaly. Şeýlelik bilen, logikanyň we grammatikanyň aragatnaşygy pikirlenmäniň we diliň aragatnaşygy bilen kesgitlenilýär. Dil pikire garaşly bolansoň, grammatika hem (dili öwrenýän ylym hem) logika (pikiri öwrenýän ylma) garaşly bolmaly. Logikanyň kategoriýalaryna esaslanan grammatika rasional grammatika bolýar.” (Annanurow A. Dil biliminiň esaslary, Aşgabat 1971, 19-njy sah.).

Mantyk (logika) millete garaşsyzlykda ähli adamlar üçin umumydyr. Şuňa laýyklykda, mantyga (logika) esaslanýan grammatika hem hemme diller üçin umumy bolmalydyr, aýratyn alnan diliň grammatikasy bolup bilmez diýen ýalňyş garaýyş öňe sürülýär. Ýöne, adamlaryň hemmesi üçin haýsydyr bir zat hakyndaky pikir

meñzeş bolsa-da onuň dillerde aňladylyşy dürlüdür. Meselem, “Волка боишься-в лес не ходи”, “Serçeden gorkan dary ekmez”. Bu ýerde aýdylýan pikir meñzeş, ýöne beýan ediliş dürli sesler arkaly amala aşyrylýar. Hut şu babatdan-da, milletlerde mantyk (logika) umumy bolsa-da, grammatika her bir milletiň dili üçin aýratyndyr.

Ählumumy grammatika dile üýtgemeýän zat hökmünde garap, onuň taryhy ýörelgelerini inkär edýär. Emma grammatikanyň esasy ylmy aýratynlygy onuň taryhylyga esaslanýanlygyndadyr.

A.Arnonyň we K.Lanslonyň pikirçe grammatika gepleýşiň we ýazuwyň sungaty däl-de, diliň seljerişini geçirmegi başarmak, grammatiki nazaryýetdir. Umumy grammatikada iki sany özara baglanyşykly ugur-grammatikalaryň ählumumy düzgünlerini we olaryň mantyk (logiki) esaslaryny ykrar etmek öňe sürülýär. Grammatika morfologiýadan, sintaksisden ybarat bolýar. Morfologiýa Aleksandriýa grammatikasyndaky ýaly morfologik kategoriýalary, söz toparlaryny (isimler atlara we sypatlara bölünýär) beýan edýär. Sintaksis edil mantykdaky (logikadaky) ýaly söz düzümlerini (gurluşyny) we sözlemleri öwrenýär.

Por-Roýal grammatikasynyň we mantygynyň (logikasynyň) öňe sürýän pikirleri pelsepe grammatikasy ady bilen Ýewropa döwletleriniň hemmesine giňden ýaýrady. Şunuň ýaly ählumumy grammatikalar Russiýada XIX asyryň ortalarynda peýda boldy, olaryň içinde has görnükli **L.G.Ýakobanyň** 1812-nji ýylda ýazan “Ählumumy grammatika boýunça görkezmeler” atly işidir.

Pelsepe grammatikalary dil we edebiýat grammatikalaryna gapma-garşy boldular, olar kada ýa--da beýan ediji grammatikalar diýip hem atlandyrylýardy. Kada grammatikalaryň öňünde goýýan meselesi takyk alnan edebi-ýazuw diliniň kadalaryny beýan etmekden ybaratdy.

M.W.Lomonosowyň 1755-nji ýylda ýazan “Rus grammatikasy” atly işi hem beýan ediji kada grammatikasyna degişli bolup durýardy. Grammatika baradaky ylmyň merkezinde söz toparlary beýan edilýär (M.W.Lomonosow olary söz bölekleri diýip atlandyrýar). Söz toparlary “Rus grammatikasynda” atlara, sypatlara, sanlara, çalyşmalara, işliklere, hallara, ümlüklere, baglaýjylara, söz önümlere (predloglara), ortak işliklere, hal işliklerine bölünýär.

Şol döwürlerde sözlükleriň iki hilli görnüşi ýüze çykýar – köpdilli we düşündirişli (akademik) sözlükler. Köpdilli sözlüğe **P.S.Pallasýň** 1787-1789-njy ýyllarda Peterburgda çap edilen “Ähli dilleriň we gepleşikleriň deňeşdirme sözlügin” görkezmek bolar. Bu sözlügiň ikinji neşirine (1791 ý.) Ýewropanyň, Aziýanyň, Amerikanyň, Afrikanyň 272 diliniň hem-de şiwesiniň sözleri girizilipdir.

Ilkinji akademik düşündirişli sözlük 1612-nji ýylda çap edilen italýan diliniň “Kursk akademiýasynyň sözlügidir”, 1694-nji ýylda “Fransuz akademiýasynyň sözlügi”, 1789-1794-nji ýyllarda “Russiýa akademiýasynyň sözlügi” çap edilýär. “Russiýa akademiýasynyň sözlügi” rus medeniýetiniň hem-de sözlük düzmek işiniň taryhynda möhüm waka bolup,

daşary ýurtlardaky hem-de Russiýadaky öňki sözlük düzmek işiniň tejribelerini jemleýär, XVIII asyryň ikinji ýarymyndaky edebi kadalary özünde şöhlelendirýär. Sözlükde 43257 sözüň düşündirişi beýan edilýär (gaýtadan neşir edilende 1131 söz goşulypdyr). Sözleriň manysyny açyp görkezmek üçin düşündirişleriň dürli görnüşleri: beýan ediş (sözüň aňladýan manysyny beýan etmek), filologiýa (zadyň häsiýetli alamatyny görkezmek), manydaşlyk alamatlary ulanylypdyr.

XIX asyryň birinji çäryeginde **deňeşdirme taryhy dil bilimi** we **deňeşdirme taryhy usul** ýüze çykýar. **Ý.Dobrowskiniň**, **A.H.Wostokowyň**, **F.Mikloşiçiň** işlerinde slawýan dilleri we edebiýatlary hakyndaky ylym hökmünde slawistikanyň esaslary goýulýar. **R.Raskyň**, **Ý.Grimmiň**, **F.Boppuň** işlerinde german dilleri we edebiýatlary baradaky ylym-germanistikanyň düýbi tutulýar.

Hindi-ýewropa dilleriniň deňeşdirme grammatikasy döredilýär: 1833-1849-njy ýyllarda F.Bopp “Sanskrit, zend, grek, latyn, litwa, got we nemes dilleriniň deňeşdirme grammatikasyny” çap etdirýär, 1861-1862-nji ýyllarda **A.Şleýheriň** “Hindi-ýewropa dilleriniň deňeşdirme grammatikasynyň esasy düzgünleri (kompendiumy)” peýda bolýar. Dilleriň hindi-ýewropa maşgalasynyň deňeşdirme grammatikasy bilen birlikde onuň aýratyn toparynda anyk dilleriň taryhy grammatikalary döredilýär. 1819-1837-nji ýyllarda **Ý.Grimmiň** dört jiltlik “Nemes grammatikasy”, 1858-nji ýylda **F.I.Buslaýewiň** “Rus diliniň taryhy grammatikasynyň tejribeleri” atly kitaplary çap edilýär.

Kowumdaş dilleriň deňeşdirme grammatikalary we aýratyn dilleriň taryhy grammatikalary dil biliminde taryhylyk ýörelgelerine esaslanypdyr. Dürli dilleriň arasyndaky kowumdaşlyk derejesi kesgitlenilipdir, dilleriň gelip çykyş we morfologik taýyndan bölünişi amala aşyrylýar.

Hindi-Ýewropa dillerini deňeşdirme-taryhy taýdan öwrenmegiň taryhy dört döwri öz içine alýar:

1. Deňeşdirme-taryhy dil biliminiň döreýşinden “Ýaş grammatikaçylar” çenli bolan döwür (XIX asyryň birinji çärýegi-1870-nji ýyl);

2. Ýaş grammatikaçylar döwri (1870-1890-njy ýyllar);

3. Ýaş grammatikaçylar döwründen F de Sossýuryň “Umumy dilçilik sapaklary” işine çenli döwür (XIX asyryň ahýryndan XX asyryň ýigirminjy ýyllaryna çenli);

4. F de Sossýuryň işlerinden häzirki wagta çenli.

Deňeşdirme-taryhy dil biliminiň döremeginde we ösmeginde Frans Boppuň (1791-1867), Ýakob Grimmiň (1785-1863), Rasmus Raskyň (1787-1832), Aleksandr Wostokowyň (1781-1864) örän uly hyzmaty bardyr.

Frans Bopp. Frans Boppuň esasy ylmy işi onuň “Sanskrit, zend, grek, latyn, litwa, got we nemes dilleriniň deňeşdirme grammatikasy” atly kitabydyr. Kitabyň birinji neşiri 1833-nji ýyldan 1852-nji ýyla çenli aralykda çap edilýär. Uç tomdan , alty bölümden ybarat bolan bu iş hindi-ýewropa deňeşdirme-taryhy dil biliminiň esasy çeşmesi bolýar. Bu iş dürli ýurtlardan bolan dilçileriň täze nesliniň kemala gelmeginde möhüm ähmiýete eýe boldy. Şol döwürde dil bilimi özüniň ösüşinde uly üstünlikler gazanan hem bolsa, F.Boppuň işi örän ýokary derejede

kabul edildi. Kitabyň 1856-njy ýylda çap edilen inlis dilindäki nusgasynyň sözbaşynda bu iş I.Nýutonyň “Natural filosofiýanyň matematiki başlangyçlary” şeýlede, F.Bekonyň “Täze organon” işleri bilen deňeşdirilýär.

Frans Bopp hindi-ýewropa dilleriniň genetik garyndaşlygyny ylmy taýdan tassyklady. Ýöne bu meselä XVI asyrdan G.Postelus we I.Skaliger, XVII asyrdan W.Leýbins, Ý.Križaniç, XVIII asyrdan M.W.Lomonosow, W.Džounz hem üns beripdi.

F.Boppun hindi-ýewropa dilleriniň garyndaşlygy baradaky pikiri esasan, işlik fleksiýalaryna (söz üýtgediji goşulmalaryna) daýanýar. Onuň ýokarda agzalan işinde F.Boppun belli agglýutinasıya (birleşme) nazaryýeti beýan edilýär. Bu nazaryýet hindi-ýewropa dilinde söz toparlarynyň emele gelşini düşündirmäge gönükdirilýär. Bu nazaryýetiň esasy manysy aşakdakylardan ybaratdyr. Hindi-ýewropa dili ilki başda asyl söz dillerine-amorf dillere degişli bolupdyr. Ol diňe bir morfemaly sözlerden-kök sözlerden ybarat bolup, goşulmalar ulanylmadyr. Kök sözler işlik hem-de çalyşma kök sözleri atlandyrylýan iki bölüme bölünipdir. Wagtyň geçmegi bilen çalyşma kök sözleriniň esasynda çalyşmalar we ownuk bölekler emele gelipdir. Käbir çalyşmalar işlik kök sözleri bilen bilelikde ýygý-ýygýdan ulanylmagynyň netijesinde olara birigipdir. Bu bolsa, goşulmalara öwürülen çalyşmalaryň döremegine sebäp bolupdyr.

Boppun agglýutinasıya nazaryýeti werballaşma (işlikleşme) garaýşyňa degişlidir, onuň esasynda esasy söz toparlary işlik kök sözlerinden emele gelýär diýlen garaýyş ýatýar. Substantiw (atlaşma) nazaryýeti bolsa, söz

toparlarynyň döreýşinde taryhy taýdan ilkinjiligi atlara degişli hasaplaýar.

F.Bopp ylmyň taryhyna hindi-ýewropa deňeşdirmetaryhy dil biliminiň esasyňy goýujy hökmünde girdi. Ol “Sanskrit, zend, grek, latyn, litwa, got we nemes dilleriniň deňeşdirme grammatikasy” atly kitabynda deňeşdirmetaryhy dil biliminiň nazary esaslandyrmasyňy öňe sürdi.

Hindi-ýewropa dillerini deňeşdirip öwrenmekde F.Boppuň hyzmaty örän uludyr. Soňky ýyllarda ýazylan işleriň köpüsi onuň garaýyşlaryna esaslanýar.

Ýakob Grimm- 1819-njy ýyldan 1837-nji ýyla çenli aralykda çap edilen dört tomluk “Nemes grammatikasy” atly kitabyň awtorydyr. Kitabyň birinji tomy fonetika, ikinjisi morfologiýa, üçünjisi söz ýasalyşa, dördünjisi sintaksise degişlidir. Onuň esasy hyzmaty nemes diliniň taryhy grammatikasyny ylmy ýol bilen öwrenmegiň başyny başlamagyndadyr. Ý.Grimm nemes diliniň taryhyny beýan edende beýleki germen dilleri bilen deňeşdirmäge ýygy-ýygydan ýüzlenipdir. Şonuň üçin-de ony deňeşdirme germanistikasyny esaslandyryjy hasaplaýarlar. Alymyň işinde gadymy german dilini dikeltmegiň geljekki üstünlikleriniň şinelere goýlupdyr.

Ý.Grimmiň dil bilimindäki bitiren hyzmatlarynyň biri hem onuň XIX asyryň görnükli dilçilerine eden täsiridir. Ol öz pikirleri bilen Awgust Şlýaher, German Paul, Ferdinand de Sossýur ýaly meşhur dilçileri-de haýran galdyrypdyr. Ý.Grimm dil bilimini biologiýa, dili bolsa, janly organizme meňzedipdir: “Eýsem, dilleriň görnüşleri özleriniň tükeniksiz diýen ýaly dürliligi bilen ösümlik we haýwanat dünýäsindäki görnüşlere, hatda adamzadyň

özüne hem meñzeş dälmi? Eýsem, dil oňyn şertlerde gülläp ösmeýärmí, hiç bir tarapdan azar çekmeýän daragt ýaly dürli taraplara gol ýaýratmaýarmy?”

Grimm dildäki ses kanunlarynyň gutulgysyzlygyny inkär edýär. Ol bu kanunlaryň kadadan çykmalary bilmeýän tebigy kanunlar ýaly hereket etmeýändigini öňe sürýär: “Diller ýagtylygyň we agramyň kanunlary ýaly tebigatyň baky hem üýtgewsiz kanunlarynyň däl-de, adamlaryň başarjaň elleriniň täsirine düşdi. Olar halklaryň gülläp ösmeginiň netijesinde çalt ösýärdiler, şol halklaryň gazaply gödeklikleriniň netijesinde bolsa, öz ösüşlerinde durgunlyk döwri başdan geçirýärdiler.”

Ýakob Grimm hem öňe süren pikirleri bilen dilçileriň täze nesliniň kemala gelmeginde uly ähmiýete eýe boldy.

Rasmus Rask skandinaw dillerini öwrenipdir. Onuň esasy ylmy işi “Gadymy Demirgazyk ýa-da island diliniň gelip çykyşynyň barlagydyr.” Bu iş 1818-nji ýylda çap edilýär. R.Rask öz derňewinde esasan, skandinaw dilleriniň materiallaryny beýleki hindi-ýewropa dilleri bilen deňeşdirmäge üns beripdir. Ol XVIII asyryň filosofik grammatikalary üçin häsiýetli bolan onomasiologik (at bermek) garaýyşlara garşy çykypdyr hem-de dili öwrenmekde semasiologik (many) çemeleşme ugrunda çykyş edipdir: “Dil baradaky ylym pikiri hem onuň görnüşlerini däl-de, sözleri, olaryň aýdylyşyny, görnüşlerini, olaryň aragatnaşyklaryny hem arabaglanyşyklaryny öwrenmelidir.”

R.Rask dil biliminiň gurluşy hakyndaky garaýyşlarynda dili iki bölüme-sözlere hem-de olaryň özara gatnaşygyna bölýär. Olaryň birinjisini leksika,

ikinjisini bolsa, diliň grammatikasy düzýär. Alym leksika bilen grammatikanyň arasyndaky tapawuda deňeşdirmetaryhy dil bilimiň nukdaýnazaryndan baha bermek bilen, grammatik gabat gelmäni leksiki gabat gelmeden ýokarda goýýar. Sebäbi, biz beýleki dillerden leksika babatdan alynmalara gabat gelip bileris, emma genetik garyndaşlykda duş gelýän grammatik serişdeleriň beýleki bir dilden alynmagy mümkin däldir. R.Rask bu babatda şeýle diýýär: “Meselem, iňlis dili skandinawiýa we fransuz dillerinden düşüm bilen üýtgame kadalaryny kabul edip almady, tersine, gadymy anglasakson fleksiýalarynyň (söz üýtgediji goşulmalar) hem köpüsini ýitirdi. Edil şunuň ýaly hem, daniýa dili nemes goşulmalaryny, ispan dili bolsa, got we arap goşulmalaryny kabul etmedi.”

R.Rask dil biliminiň taryhynda deňeşdirmetaryhy usulyň we german dillerini öwrenişiň esasyňy goýanlaryň biri hökmünde giňden bellidir.

Aleksandr Hristoforowiç Wostokow 1820-nji ýylda çap edilen “Slawýan dili hakynda şu diliň grammatikasyna giriş bolup hyzmat edýän degşirme” atly işi bilen deňeşdirmetaryhy dil bilimini esaslandyryjylaryň biri hökmünde dil biliminiň taryhyna girdi. Bu iş, esasan, slawýan dilleriniň deňeşdirmetaryhy fonetikasyna bagyşlanylypdyr. A.H.Wostokowyň ylmy işi slawýan dilleriniň deňeşdirmetaryhy ugrunyň ösmegine giň ýol açdy. Bu ugruň döremegi F.Mikloşiçiň ady bilen baglanyşdyrylýan hem bolsa, A.H.Wostokow ondan otuz ýyl öň slawýan dilleriniň arasyndaky köpsanly fonetik barabarlyklary, ilkinji nobatda gadymyslawýan we rus

dilleriniň arasyndaky fonetik barabarlyklary belledi.

Wilhelm fon Gumboldt “Ýawa adasyndaky kawi dili hakynda” (1836-1839) atly üç tomluk nazary işiniň sözbaşysynda işlenilip düzülen diliň pelsepesi dil bilimine uly täsir etdi. W. fon Gumboldt dili şahsyýetiň işi diýip belläp, (milletiň) akyl ýetirişi bilen aýrylmaz bagly hasap edýär. Ol : “Halkyň dili – onuň ruhudyr, halkyň ruhy bolsa onuň dilidir” diýýär. Diliň jemgyýet, aň bilen baglanyşygy diliň bar bolan hem-de hemişelik özboluşlylygy bolup, diliň görnüşini emele getirýär. Diliň görnüş – diliň degişlilikde daşky hem-de içki görnüşlerini düzüän dil birlikleriniň iki tarapynyň bütewiligidir.

Diliň daşky görnüş – onuň ses ulgamydyr, şeýle-de grammatiki we etimologiki görnüşidir (kökleridir). İçki görnüş – bolsa halkyň öz-özüne akyl ýetirişiniň dilde beýan edilmegine mümkiçilik berýän dil görnüşiniň guralmagydyr. Görnüş dile durnuklylyk berýär, ol umumyadamzat düşüňjelerini beýan edýän dil akyl ýetirişlerini ýüze çykarmak bilen mantyk (logika) görnüşlerinden tapawutlanýar. Söz zatlary däl-de, olar hakyndaky düşüňjeleri aňladýar. W. fon Gumboldt diliň görnüşlerini mantyk jeddeleri boýunça kowumdaş dilleriň çäklendirilen sanynda dürli dilleri- kowumdaş we kowumdaş däl, ösen, ösmedik dilleri deňeşdirmek esasynda, diliň tebigatyna görä öwrenmeli diýip belleýär. W. fon Gumboltdan soň gapma-garşy goýlan mantyk we taryhy, umumy we şahsy, mantyk we psihologik, görnüş we many gatnaşyklary adaty dilçilik nazaryýetlerine öwürüldiler. XIX asyryň ortalarynda häzirki zaman dil bilimde öz şöhlelenmesini tapan, mantyk (logika) we

psihologik ugurlar resmi taýdan ykrar edildi.

Dil biliminiň mantyk (logika) ugury üçin dilleriň many taýdan meňzeşligini tapmaga ymytlyma häsiýetlidir: sözlemleriň manysy pikirlenme, sözüň manysy düşünje bilen barabardyr. Lingwistik seljermäniň usulyýetine örän uly üns berilýär. Mantyk ugry ilki başda psihologik görnüşde emele gelip, XVII asyrlarda Fransiýada A.Arnonýň we K.Lanslonýň “Ählumumy rasional grammatikasynda” öňe sürülýär. XIX asyrdan mantyk-grammatiki ugur birtopar ýurtda işlenilip düzülýär. Onuň Russiýadaky uly wekilleriniň biri “Rus diliniň taryhy grammatikasy” dörediji **F.I.Buslaýew** bolupdyr.

Psihologik ugur üçin häsiýetli aýratynlyk diliň içki görnüşiniň aýratynlyklaryny, sözleýiş kanunalaýyklygyny ýüze çykarmaga çalyşmaklykdyr. Psihologik ugruň tarapdarlary sözleriň manylary (göni we göçme manylar) we grammatiki kategoriýalar hakynda taglymat dörediler. Psihologik ugruň emele gelmeginde **G.Şteýntalyň** we **W.Wundtyň** işleri uly ähmiýete eýe bolupdyr. Russiýada psihologik dil biliminiň esasy goýan **A.A.Potebnýa** hasaplanýar. Ol meşhur “Dil we pikir” atly kitabyň ýazarydyr. A.A.Potebnýa gepleýişniň umumadamzat, milli, şahsy taraplaryny seljiripdir, slawýan dilleriniň deňeşdirme-taryhy sintaksisiniň esaslaryny goýupdyr.

Dil biliminiň ösmeginde Leýpsig mekdebiniň ähmiýeti uludyr. Onuň wekillerini ýaş grammatikaçylar diýip atlandyrypdyrlar. Ýaş grammatikaçylaryň has meşhurlary hökmünde **K.Brugmany**, **B.Delbrýugy**, **A.Leskini**, **G.Pauly** görkezmek bolar. G.Paulyň “Diliň taryhynyň ýörelgeleri” atly işi diňe bir ýaş grammatikleriň

ensiklopediýasy bolman, umumy dil biliminiň ilkinji ulgamlaşdyrylan okuw kitabydyr.

Ýaş grammatikaçylar umumy, deňeşdirme-taryhy, hususy dil bilimleriniň mekdebi hökmünde dil bilimindäki taryhylyk we takyklyk ýörelgelerini tassyklamaga ýardam edipdir. Olar dil biliminiň predmetini gepleýän adam hasaplapdyrlar, şonuň üçin hem dil bilimi medeniýet hakyndaky taglymat (medeniýetşynaslyk–kulturowedeniýe) hem-de psihologiýa bilen aýrylmaz baglanyşykly bolmaly. Ýaş grammatikaçylar dil bilimine meňzeşlik hakyndaky, ses üýtgemeleri baradaky taglymatlary, diliň içki kanunlary hakyndaky düşüňjäni girizdiler, semasiologiýany, şiweshynaslygy (dialektologiýany) döretdiler, diliň sosiologiýasynyň emele gelmegine ýardam etdiler.

Soraglar we ýumuşlar:

1. *Ýewropada XVII-XIX asyrlarda dil biliminiň ösüşini häsiýetlendirin.*
2. *Wilhelm fon Gumboldtyň dil bilimine goşandy.*
3. *“Ýaş grammatikaçylaryň” pikirleriniň dil bilimindäki orny.*
4. *XVII-XIX asyrlaryň görnükli dilçileri kimler?*

Hödürlenilýän edebiýat

1. *Амирова Т.А, Олховиков Б.А, Рождественский Ю.Б. История языкознания, М., 2007*
2. *История лингвистических учений. Средневековая*

Европа. Л., 1985.

3.История лингвистических учений. Позднее Средневековье. СПб., 1991

4.Кондрашов. Н.А. История лингвистических учений, М., 1979

Häzirki zaman dil biliminiň mekdepleri we ugurlary

Häzirki zaman dil bilimine giň, şol bir wagtda-da dar manyda düşünmek bolar. Dar manydaky häzirki zaman dil bilimi diýlip, XX asyryň soňky on ýyllyklarynyň dil bilimini atlandyrmak mümkin, hakykatdan hem 50-nji ýyllardan başlap dil bilimi örän ýokary derejede ösüp başlady, dil bilimi ylmynda täze ugurlar, meseleler, temalar, barlag usullary, mekdepler döredi. Şunuň bilen bir wagtda-da häzirki zaman dil bilimi öňki gazanylanlar bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Häzirki zaman dil bilimine giňişleýin düşünilende ol XX asyry tutuşlygyna öz içine alýar. Şu döwrüň dil bilimi üçin dürli mekdepleriň we ugurlaryň döremegi häsiýetlidir. Muny diňe bir dilçilik merkezleriň sanynyň köpelmegi bilen däl-de, şol bir meseläni çözmekde dürli hili çemeleşýän şahsy, usulyýet dilçilik düşündirişleriniň emele gelmegi netijesinde-de düşündirmek bolar.

Leýpsig mekdebi (ýaş grammatikler) bilen bilelikde XIX asyryň ahırynda XX asyryň başynda Moskwa, Kazan, Ženewa mekdepleri hem emele gelýär. **Kazan mekdebini** 1875-1883-nji ýyllarda Kazan, 1901-1916-njy

ýyllarda Peterburg uniwersitetlerinde işlän **I.A.Boduen de Kurtene** esaslandyrýar. Onuň işini **N.W.Kruşewskiý**, **W.A.Bogorodiskiý** soňky döwürlerde **L.W.Şerba**, **Ý.D.Poliwanow** dowam etdirýär. Kazan dilçilik mekdebinde dil bilimleriniň arasynda umumy dil bilimine aýratyn orun berlip, arassa (nazary) dil bilimi bilen tejribe (praktiki) dil bilimini biri-birine gapma-garşy goýýarlar. Esasan, fonema, ses gezeleşmelerine, morfemalara, onuň görnüşlerine, morfologik hadysalara üns berilýär.

I.A.Boduen de Kurtene dili psihiki hadysa hökmünde düşündirýär. Dil hadysalaryny beýniniň, onuň aýratyn bölümleriniň işiniň netijesi diýip belleýär. Ol ylym üçin ýazuw ýadygärliklerinde duş gelyän haýsydyr bir ýok bolup giden dil däl-de, häzirki geplenilýän janly dil has wajypdyr diýen pikiri öňe sürüpdür. Ýöne, şonda-da diliň häzirki ýagdaýy bilen taryhy ösüşiniň arasyndaky gatnaşygyň möhüm ähmiýetini öz ylmy barlaglarynda mydama üns merkezinde saklapdyr.

Moskwa dilçilik mekdebini Moskwa uniwersiteiniň professory **F.F.Fortunatow** esaslandyrýar, onuň işini **Ý.F.Budde**, **M.M.Pokrowskiý**, **D.N.Uşakow**, **A.A.Şahmatow** dowam etdirýär. Moskwa dilçilik mekdebiniň wekilleri hindi-ýewropa dilleriniň fonetikasynyň, morfologiýasynyň meselelerini işläp düzmek bilen birlikde rus diliniň taryhy boýunça ylmy derňewler geçirip, **I.I. Sreznewskiniň**, **F.I.Buslaýewiň**, **A.A.Potebnýanyň** döplerini ösdürýärler. F.F. Fortunatow we onuň şagirtleri umumy grammatika düýpli goşant goşdular, olar söz düzüminiň we sözün görnüşiniň hakynda

taglymat dörettiler.

Ženewa dilçilik mekdebini dörediji **F de Sossýurdyr**, ol ilki Parižde soň Ženewada sapak berýär. 1916-njy ýylda onuň “Umumy dilçilik sapaklary” atly kitaby çap edilýär. F de Sossýuryň öňe süren pikirleri **Ş.Balliniň**, Parižde bolsa **A.Meýýäniň**, **Ž.Wandriýesiň** işlerinde ösdürilýär. Eger Boduen de Kurtene we F.F.Fortunatow, esasan, dil birliklerine-fonemalara, morfemalara, sözlere, söz düzümlerine üns beren bolsa, F de Sossýur dil gatnaşyklaryny öwrenýär, onuň düşündirişine görä dil belgileriň ulgamydyr. Dil bilimi ylmynyň özi Sossýuryň pikiriçe birnäçe ylymlaryň-daşky, içki, diahronik, sinhronik dilçiligiň jemlenmesidir.

I.A.Boduen de Kurtenäniň, **N.W.Kruşewskiniň**, **F.F.Fortunatowyň**, **A.A.Şahmatowyň**, **F de Sossýuryň**, **A.Meýäniň** işlerinde häzirki zaman dil biliminiň esasy düzgünleri-deňeşdirme, durmuşy, gurluş esaslary jemlenipdir. Ýöne, XX asyryň 30-40-njy ýyllarynda täze dilçilik ugry- strukturalizm ýüze çykýar. Praga, Ýel, Kopengagen dil biliminiň strukturalizm ugrunyň esasy mekdepleridir.

Praga dilçilik mekdebi 1926-njy ýylda **W.Matezius** tarapyndan esaslandyrylýar, onuň işjeň agzalaryna – **N.S.Trubekoý**, **R.O.Ýakobson**, **B.Gawranek**, **W.Skalička** degişlidir. Praga dilçilik mekdebiniň wekilleri üçin dili we sözleýşi biri-birinden tapawutlandyrmak, dile funksiýa hökmünde düşünmek häsiýetlidir. Şoňa görä-de funksiýa nazaryýeti Praga dilçilik mekdebinde esasy orny eýeleýär we mekdep funksional dilçilik mekdebi diýlip atlandyrylýar.

Amerikan dil biliminiň **Ýel mekdebini** esaslandyryjy “Dil” (1933 ý.) atly kitabyň ýazary **L.Blumfilddir**. Bu mekdebiň wekilleri **Z.Harris**, **Ç.Hokket** dagylar dilçiligiň esasy edip teksti, onuň böleklerini (segmentleri)-sesleri we morfemalary hasaplaýarlar, söze fonemalaryň, morfemalaryň yzygiderliligi hökmünde düşüňärler. Ýel mekdebinde dil biliminiň esasy meselesi hökmünde beýan ediş usullaryny işläp düzmegi, kämilleşdirmegi öňe sürýärler, şonuň üçin-de bu mekdep deskriptiw (beýan ediji) dilçilik diýlip atlandyrylýar.

Kopengagen mekdebi XX asyryň 30-njy ýyllarynda döreýär, onuň baştutany **L.Ýelmslew** öz nazaryýetini glossematika (grekçe-dil) atlandyrýar. Glossematikanyň öňe sürýän pikirine laýyklykda, aňladyşyň görnüşi bilen mazmun görnüşiň arasyndaky belli bir kesgitlenilen baglanyşyk birikdirýär, ol baglanyşyk glossematikada özgerme diýlip atlandyrylyp, şeýle kesgitlenilýär: eger mazmun meýilnamasyndaky tapawuda aňladyş meýilnamasynda haýsy-da bolsa bir tapawut gabat gelse ýa-da aňladyş meýilnamasyndaky tapawuda mazmun meýilnamasynda bir tapawut barabar bolsa, şonda ýüze çykýan tapawutlar şol dil üçin möhüm hasap edilýär, ýagny türkmen we rus dillerinde mazmun meýilnamasynda erkek hem aýal düşüňjeleri bar, emma aňladyşda bularyň arasynda tapawut ýüze çykýar (он-она), emma türkmen dilinde aňladylyşynda hiç hili tapawut ýok (ol-ol). (A.Annanuwow. Dil biliminiň esaslary. Aşgabat 1971, 52 sah)

Dil biliminiň bu ugrunyň wekilleri şekilleri we hyzmatlary hasaplamagyň kömegi bilen dil biliminiň subut

edilmesiz (aksiomatik) nazaryýetini döretmäge synanyşypdyrlar. Şekiller-bu birlikleriň alamatlarydyr, funksiýa-funksiýalaryň agzalarynyň arasyndaky tabynlykdyr. Dil biliminiň nazaryýeti L.Ýelmslewiň pikiri boýunça dil biliminiň usulyýetiniň nazaryýetidir. Bu usulyýet mantyk-matematiki modelleşdirmegiň mysalydyr.

Häzirki zaman dil bilimi dürli dilçilik mekdeplerini özünde jemleýär. Ýöne, dile çemeleşiş, seljerişniň usulyýeti mekdeplerde dürli hili bolsa-da, umumy dil bilimi ýa-da umumy dilçilik esasy üç bölümden ybarat bolýar:

1.Ekstralingwistika – sosiolingwistika, mentalingwistika;

2.Interlingwistika – fonologiýa, morfologiýa, sintaksis, leksikologiýa;

3.Komparatiwistika – deňeşdirme-taryhy dil bilimi, tipologiýa, areal lingwistika.

Bu bölümler başgaça daşky lingwistika (ekstralingwistika), içki lingwistika (interlingwistika), deňeşdirme dil bilimi (komparatiwistika) diýlip hem atlandyrylýar.

Ekstralingwistika – dili jemgyýetçilik hadysasy hökmünde öwrenýär, şonuň üçin hem oňa diliň sosiologiýasy hem diýilýär. Diliň jemgyýetçilik we pikirleniş hyzmatlaryny öwrenýändigini sebäpli, ol käwagt funksial lingwistika hem diýlip atlandyrylýar. Ekstralingwistika sosiolingwistika we mentalingwistika bölünýär. *Mentalingwistika* – diliň we pikirlenmäniň baglyygyny öwrenýär, şeýle-de gepleýiş işi bilen diliň mazmun tarapynyň baglanyşygyny işläp düzýär.

Interlingwistika – diliň içki ulgamyny, birliklerini, derejelerini olaryň gurluşyny öwrenýär. Interlingwistikanyň esasy bölümleri *fonologiýa, leksikologiýa we grammatikadyr*. Bular hem öz gezeginde has ownuk böleklere bölünýärler.

Komparatiwistika – hindi-ýewropa dilleriniň morfologiýasyny we fonetikasyny deňeşdirmäge daýanýan *deňeşdirme-taryhy dil bilimi* hökmünde ýüze çykdy. Deňeşdirme dil bilimi *deňeşdirme-taryhy we degşirme dil bilimlerine* bölünýär. Deňeşdirme dil biliminiň bu ugurlary barlag usulyýetleri we maksatlary boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar, eger deňeşdirme-taryhy dil bilimi umumy çeşmeden dörän kowumdaş dilleri öwrenýän bolsa, degşirme dil bilimi kowumdaş bolmadyk dilleri degşirip öwrenmegi göz önünde tutýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Häzirki zaman dil biliminiň esasy ugurlaryny häsiýetlendirin.

2. Dil biliminiň bu döwürdäki mekdepleriniň öňe sürýän pikirleri.

3. Häzirki zaman dil biliminiň görnükli wekilleri kimler?

Hödürlenilýän edebiýat

1. Амирова Т.А, Олховиков Б.А, Рождественский Ю.Б. История языкознания, М., 2007

2. Annanurow.A. Dil biliminiň esaslary. Aşgabat

1971

3.Кодухов В.И. *Общее языкознание*, М., 1974.

4.Колесов В.В.. *История русского языкознания*.
С.-Пб., 2003.

Türkmen dil bilimi¹

Türkmen dil biliminiň taryhyny öwrenen alymlar ony iki döwre bölýärler. Birinji döwür, XX asyryň ýigriminji ýyllaryna çenli, ikinji döwür XX asyryň ýigriminji ýyllaryndan häzirki wagta çenli bolan döwri öz içine alýar. Bu döwürleriň ikisi bilen hem baglanyşykly edilen işler türkmen diliniň dialektleriniň, leksikasynyň, fonetikasynyň grammatikasynyň we ş.m dürli meselelerine bagşlanylýp ýazylan ylmy işlerde ýörite ýatlanylýp geçilipdir. A.P.Poselýewskiniň, N.A.Baskakowyň, A.N.Kononowyň, P.A.Azymowyň, M.Hamzaýewiň, R.Berdiýewiň, T.Täçmyradowyň, H.Durdyýewiň we beýleki alymlarymyzyň işlerinde türkmen diliniň öwrenilişine düýpli üns berlipdir. Mundan başga-da türkmen diliniň öwrenilişine degişli ýörite bibliografik görkezgiçler düzülipdir. Ýörite ylmy derňewlerde hem-de bibliografik görkezgiçlerde türkmen dil bilimi babatda bitirilen işler barada giňişleýin gürrüň berilýär.

S.Agabekowyň “Учебник туркменского наречия” atly işine A.N.Samoýlowiçiň synynda, A.Ý.Krymskiniň ylmy derňewlerinde türkmen dil bilimi bilen baglanyşykly işleriň atlaryna duş gelmek bolýar. Şeýle-de, 1920-30-njy ýyllarda, 1950-nji ýyllarda ýazylan ylmy işlerde

---

¹ Bu bölüm taýýarlanylanda H.Muhyýewiň we S.Kürenowyň „Türkmen dilçileri“ Aşgabat „Magaryf“ neşirýaty 1988 ý işinden peýdalanyldy

bibliografik maglumatlar ýatlanylýar. Mundan başga-da türkmen dil bilimi barada iki sany ýörite bibliografik görkezgiç taýýarlanyldy (“Библиографический указатель литературы по туркменскому языкознанию (1964-1974) Ашхабад 1975, “Библиографический указатель литературы по туркменскому языкознанию (1974-1984) Ашхабад 1986), “Библиографический указатель литературы по языкознанию, изданной в СССР с 1918 по 1957 год, вып.И, М., 1958” atly görkezgije türkmen dili babatdan edilen işler girizildi. XX asyryň ýigirminjy ýyllaryna çenli edilen işler barada I.Gildenştediň gündeliklerinde hem-de „Сравнительные словари всех языков и наречий“ atly uly sözlükde hem duş gelýär. N.A. Baskakowuň “История изучения туркменского языка” (1965) atly işi-de türkmen dili babatdaky ylmy derňewler, okuw kitaplary hakynda giňişleýin maglumat berýär.

XIX asyryň ortalarynda Gündogary öwrenýän rus alymlaryndan I.N.Berezin Eýran-Astrabat türkmenleriniň dili boýunça käbir bellikleri edýär. Şol ýyllarda N.I.Ilinskiý ýomutlaryň hem-de çowdurlaryň dili boýunça öz belliklerini nemes dilinde neşir edýär. Türkmen dili, edebiýaty, medeniýeti hakyndaky maglumatlara A.Wamberiniň “Orta Aziýa syýahat” işinde hem duşmak mümkin. Dilimiziň aýry-aýry meselelerine degişli gymmatly materiallar P.M.Meliooranskiň ylmy-barlaglarynda-da gabat gelinýär. Türkmen dili boýunça XIX asyrdaky işlere A.N.Samoýlowiçiň işlerini hem goşmak gerek. Ol türkmenler we olaryň dili hakyndaky ilkinji garaýyşlaryny “Живая старина” žurnalynyň

sahypalarynda, Rus arhiw jemgyýetiniň Gündogar bölümüniň ýazgylarynda ýerleşdiripdir. A.N.Samoýlowiçiň Abdyseldar Kazynyň tekeleriň söweşi baradaky kitaby boýunça ýazan düýpli işi has-da tapawutlanýar (Книга рассказов о битвах с текинцами. Спб., 1914). Ol bu kitapda türkmenleriň asly, etniki esasy hakynda oňat maglumatlar bermek bilen, eseriň diliniň fonetiki hem-de morfologik aýratynlyklaryny beýan edýär. A.N.Samoýlowiç bu işinde “çagataý dili” diýilýän dili klassyky Orta Aziýa türki dili diýip atlandyrýar. Abdyseldar Kazynyň kitabyňyň dili çagataý diliniň stilinde ýazylypdyr. Samoýlowiçiň şol kitabyndaky fonetika-grammatiki aýratynlyklary hakyndaky bellikleri XIX asyr türkmen gepleşik diliniň özboluşly aýratynlyklaryny hem belli bir derejede görkezýär. XIX asyryň II ýarymynda türkmen diliniň şiweleri bilen-de gyzyklanylýpdyr. A.Starçewskiý Orta Aziýada bolan wagtynda salyr, saryk, teke, çowdur, ýomut, ärsary, gökleň şiweleri boýunça material toplapdyr. Beýleki türkmen şiweleri bilen bir wagtda birnäçe asyr öň Demirgazyk Kawkaza göçüp giden türkmenleriň dili barada gymmatly işler edlipdir. A.A.Wolodin 1908-nji ýylda Tibilisde çap edilen “Туркменский степь и туркмени” atly makalasynda käbir türkmen obalarynyň atlarynyň ýüze çykyşyny derňäpdir.

Umuman, türkmen diliniň meseleleri aýratynlykda öwrenilmek bilen çäklenmän, eýsem, umumytürki dilleriň nazary meseleleri bilen bagly işlerde-de ýatlanlyp geçilipdir. XX asyryň başyndan başlap türkmen diliniň fonetikasy, morfologiýasy, sintaksisi, stilistikasy,

şiweşynaslygy nazaryýet we tejribe taýdan yzygiderli öwrenilip başlanýar. 1923-24-nji ýyllarda türkmen diliniň başlangyç mekdepleri üçin ilkinji okuw kitaplary peýda bolýar. 1925-nji ýylda Magaryf Halk Kommisarlygynyň garamagynda Döwlet Alymlar Geňeşi we Türkmen ylmy-barlag instituty döredilýär. Bu döredilen ylmy barlag edarasy türkmen diliniň nazary we tejribe meselesini çözmekde uly ähmiýete eýe bolýar. 1929-njy ýylda Türkmenmedenýetiň garamagynda ýörite dilçilik kabineti döredilip, türkmen diliniň öwrenilişine has-da uly itergi berýär. Şol ýyl türkmen diliniň grammatikasy çap edilýär, onda fonetikanyň, morfologiýanyň, sintaksisiň ylmy esaslary beýan edilýär.

Ýigriminji ýyllaryň ahyrynda çykan ähmiýetli işlerden A.P.Poseluýewskiniň, A.A.Alyýewiň, H.Böriýewiň hem-de Birinji türkmen dilçiler maslahatynyň (lingiwistik konferensiýasynyň) materiallaryny görkezmek bolar. 1930-njy ýylda geçirilen Birinji türkmen dilçiler maslahaty (lingiwistik konferensiýasy) türkmen edebi diliniň ösüş depginini, dürs ýazuwyny, adalgalaryny, olaryň ösüşiniň kanunalaýyklygyny resmileşdirilen ilkinji maslahatdyr.

30-njy ýyllardan soňky döwürde, ýagny, 50, 60-njy ýyllarda türkmen dil biliminiň grafika, dürs ýazuw, adalgaçylyk, transkripsiýa, leksika, fonetika, morfologiýa, sintaksis, şiweşynaslyk, stilistika meseleleri düýpleýin öwrenilýär. 1930-njy ýylda Aşgabat mugallymçylyk institutynyň, 1932-nji ýylda Türkmen döwlet ylmy barlag intitutynyň açylmagy türkmen diliniň, tejribe hem-de nazary meseleleriniň mundan beýläk-de ulgamlayyn

öwrenilmegine uly itergi berýär.

1936-njy ýylda çagyrylan Birinji türkmen lingwistik gurultaýynyň ylmy-syýasy we medeni ähmiýeti örän uly bolýar. Gurultaýda türkmen elipbiýi, onuň tertibi, türkmen edebi diliniň orfografiýasy, adalgalary hakynda ähmiýetli kararlar kabul edilýär.

1954-nji ýylyň oktýabr aýynyň 6-9-na bolup geçen Ikinji lingwistik gurultaýda türkmen diliniň dürs ýazuwy, adalga meselesi boýunça birnäçe tassyklamalar, käbir üýtgetmeler girizildi, edebi diliň dyngy belgileriniň düzgünleri resmileşdirildi.

1927-32-nji ýyllarda Türkmenistanyň etarplary, obalary boýunça etnologiýa –lingwistik ekspedisiýalar guralýar. Toplanan materiallaryň esasynda türkmen diliniň fonetik gurluşy, şibe gepleşikleri barada A.P.Poseluyewskiniň iki sany kitaby neşir edilýär.

1940-50-nji we soňky ýyllarda türkmen diliniň şiweleriniň, gepleşikleriniň öwrenilişi Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň alymlary, ýokary okuw mekdepleriniň dilçi mugallymlary tarapyndan dowam etdirilýär.

1940-njy we ondan soňky ýyllarda türkmen dilçileri, A.P.Poseluyewskiniň, H.Baýlyýewiň, P.Azymowyň, M.Hydyrowyň, M.Hamzaýewiň ylmy-nazary we ylmy-tejribe işleri hil hem mukdar taýdan giň gerim alýar.

XX asyryň 20-nji ýyllaryndan soňky döwür türkmen dil biliminiň, leksikologiýa we leksikografiýa meseleleriň işlenilişi, esasan, üç ugur boýunça alnyp

barylýar: a) iki dilli sözlükleri düzmek işi; b) türkmen diliniň leksikasynyň we leksikografiýasynyň meseleleri boýunça ylmy-barlag işi; ç) ylmyň, durmuşyň we medeniýetiň dürli ugurlary boýunça ýörite adalga sözlükleri düzmek işi.

Iki dilli sözlük düzmeklige I.A.Belýaýewiň 1913-nji ýylda çap edilen rusça-türkmençe sözlügi bu işiň başyny başlady, ondan soň, 1929-njy ýylda A.A.Alyýew bilen, K.Böriýewiň 1936-njy ýylda M.Mirzäýewiň, 1940-njy ýylda H.Baýlyýew bilen B.Garryýewiň, Ş.Batyrow bilen G.I.Karpowyň (1948-njy ýyl) sözlükleri çap edilýär.

Halk köpçüliginiň yzygiderli ösýän talaplaryna jogap edilip, Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň alymlary tarapyndan 1956-njy ýylda uly rusça-türkmençe sözlük, 1962-nji ýylda ilkinji gezek türkmen diliniň düşündirişli sözlügi çap edilýär. 1968-nji ýylda institutyň alymlary kyrk müň sözi özünde jemleýän “Türkmençe-rusça sözlügi” halk köpçüligine ýetirýär. Mundan başga-da, “Türkmen diliniň orfografik sözlügi” (1963), “Rus we türkmen dilleriniň gysgaça frazeologik sözlügi” (1963), “Gysgaça rusça-türkmençe sözlük”, “Halyçylyk we el işleriniň sözlügi” (1967), “Günortagünbatar Türkmenistanyň toponimik sözlügi” (1971), “Türkmen diliniň frazeologik sözlügi” (1976), “Türkmen diliniň professional leksikasynyň sözlügi” (1982), 1986-nji ýylda bolsa, ýetmiş ýedi müň sözli, iki tomdan ybarat “Uly rusça-türkmençe sözlük” neşir edilýär. Soňky döwürlerde, Türkmenistanyň Garaşsyzlygyny gazanmagyndan soň sözlük düzüliş işi has-da janlanýar. Ylmyň dürli ugurlaryna degişli adalga sözlükleri, gadymy

sözlüklerimiz we ş.m (Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi (1988), Arapça-türkçe sözlük (1997) Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi (1997), Türkmen diliniň sözköki sözlügi (2004), Türkmen diline nepis sowgat (2005)) çap edildi.

Türkmen diliniň leksikasynyň aýry-aýry taraplaryny, frazeologiýasyny, stilistikasyny, belli türkmen ýazyjylarynyň, şahyrlarynyň dilini, durmuşyň dürli ugurlaryna degişli sözleriň manysyny, ulanylyş aýratynlyklaryny ylmy hem-de tejribe esasyda beýan etmek işleri giň gerim bilen alnyp barylýar.

Türkmen dil bilimini ösdürmekde fologiýa ylymlarynyň doktorlary P.Azymowyň, M.N.Hydyrowyň, Z.B.Muhammedowanyň, M.Ý.Hamzaýewiň, G.Saryýewiň, B.Çaryýarowyň, T.Täçmyradowyň, O.Çommadowyň, M.Penjiýewiň, filologiýa ylymlarynyň doktory, akademik M.Söýegowyň uly hyzmatlary bardyr.

1928-nji ýylyň 3-nji ýanwaryndan başlap arap elipbiýinden latyn elipbiýine, 1940-njy ýylyň maý aýyndan rus elipbiýine geçen türkmen dilinde 1993-nji ýylyň 12-nji aprelinden latyn elipbiýiniň esasyndaky täze türkmen elipbiýine geçildi. Täze türkmen elipbiýi Garaşsyzlygymyzyň miwesi hökmünde biziň durmuşymyza pugta ornaşdy. Milli metbugat, döwletiň ähli ugurlaryndaky iş dolandyryş täze elipbiýe gutarnykly geçdi. Täze milli elipbiýiň kabul edileli bári dilimiziň ylmy, syýasy, medeni, ykdysady adalgalarynda milli dile daýanmak, dilimiziň içki mümkinçiliklerini oýatmak duýgusy başlandy. Türkmen diliniň sözlük düzümine giren täze sözleri, aňlatmalary hasaplamak üçin bu gün ýörite

ylmy derňew zerurlyk edýär. Bu ýagdaý täze döwrüň aýratynlyklarynyň dilde şöhlelenýändigine şaýatlyk edýär. Durmuşda bolup geçen özgerişlikler türkmen diliniň içki baýlyklarynyň gözbaşyny arçady. Dil öňki ýyllardaky bolşy ýaly daşky täsirleriň netijesinde däl-de, içki baýlyklarynyň hasabyna ösüp başlady.

Häzirki wagtda türkmen dil biliminiň nazary hem-de tejribe meseleleriniň ylmy taýdan öwrenilişi, esasan, Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynda, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň, Seýitnazar Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk institutynyň, Azady adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri institutynyň, Halkara Türkmen-türk uniwersitetiniň türkmen dili kafedralarynda yzygiderli alnyp barylýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Türkmen dil bilimini ösdürmekde daşary ýurtly dilçileriň, syýahatçylaryň hyzmaty

2. XX asyryň başyndan soň türkmen diliniň öwreniliş ýagdaýy.

3. Türkmen dil bilimde ileri tutulýan ugurlar haýsylar?

4. Görnükli türkmen dilçileri kimler?

Hödürlenilýän edebiýat

1. Библиографический указатель литературы по

туркменскому языкознанию (1964-1974), Ашхабад 1975

2.Библиографический указатель литературы по туркменскому языкознанию (1974-1984), Ашхабад 1986

3. Баскаков Н.А.История изучения туркменского языка” Ашхабад 1965

4.Muhyýew H, Kürenow S. Türkmen dilçileri, Aşgabat 1988

5.Häzirki zaman türkmen dili. Aşgabat 1960

Dil biliminiň nazaryeti

Dil we diller hakynda umumy maglumat

Dünýädäki dilçi alymlaryň tassyklamagyna görä, häzirki döwürde Ýer ýüzünde üç müňden gowrak dil bar diýlip hasaplanylýar. Olaryň käbirlerinde, meselem, hytaý, iňlis, arap, hindi, ispan dillerinde älemin ýüzlerçe million ýaşajysy gepleýär. Ýukagir, ket, nigdal, nganasan dilleri ýaly diller bolsa, bary-ýogy ýüzlerçe adamyň ene dili bolup durýar. Käbir dilleriň, meselem, grek, hytaý ýa-da türkmen diliniň müňlerçe ýyllyk edebi däpleri bar. Aranta, nikobar, ýagnob dilleriniň bolsa, häzire çenli hatda ýazuwy hem döredilmändir. Ol diller diňe sözleýiş aragatnaşyk serişdesi hökmünde peýdalanylýar.

Gadymy edebi-ýazuw däpleri bar bolan diller, ýagny **gadymy ýazuwly diller**, ýazuwy soň döredilen diller bolsa **ýaş ýazuwly diller** atlandyrylýar. Bislam ýa-da neosolomon ýaly birentek diller diňe ýazuw

ýadygärliklerinden belli bolan, münlerçe ýyl mundan öň ulanylan şumer diline garanyňda has soň ýüze çykandyr.

Janly gepleşikde ulanylmadan galan diller **öli diller**, meselem, latyn dili hasaplanylýar, häzir gepleşikde peýdalanylýp ýörlen diller bolsa **janly diller** diýlip atlandyrylýar.

Dünýädäki dilleriň bir topary , meselem, türkmen we azerbaýjan dilleri, rus hem-de belarus dilleri biri-birine örän meňzeşdir. Inlis we hytaý dillerini deňeşdireniňde bolsa, birbada olaryň arasynda hiç hili meňzeşlik göze ilmeýär.

Muňa garamazdan, dilleriň arasynda örän köp umumylyklar bardyr. Islendik dil haýsydyr bir topar bolup ýaşayan adamlaryň baýlygydyr, genji-hazynasydyr. Islendik dilde sözleýjiniň pikiri sözleýiş sesleriniň belli bir toplumlarynyň many aňladýan utgaşmalarynyň üsti bilen beýan edilýär. Ähli dillerde çekimli hem-de çekimsiz sesler bardyr. Diňe çekimli seslerden ýa-da diňe çekimsiz seslerden ybarat bolan dil ýokdur. Dilleriň hemmesi bölünmek häsiýetine eýe bolup durýar. Beýle diýildigi, adamzadyň ulanýan islendik dilinde aýdylýan sözlemleriň sesler, morfemalar, sözler, durnukly söz düzümleri ýaly bölümlere bölünýär diýiligidir.

Olar dürli sözlemleriň düzüminde biri-biri bilen utgaşyklylykda dürlüçe gaýtalanyp bilýärler. Dilleriň ählisinde adamlar sözlemler arkaly gepleýärler. Islendik dilde has hem-de jyns atlar bar. Hemme diller ol ýa-da başga düşüňjeleriň, adalgalaryň kömegi bilen beýan edilýär. Bu ýagdaý biziň üçin has-da wajypdyr, eger şeýle bolmasa, dil bilimi ýaly ylym emele gelip bilmezdi.

Dil bilimi sinhronik we diahronik bolup biler. **Sinhronik dil bilimi** barlanylýan diliň taryhynyň haýsydyr bir takyk pursatyny beýan edýär. **Diahronik dil bilimi** diliň ösüşiniň belli bir döwrüniň dowamlylygyny öwrenýär. Elbetde, umumy we hususy, sinhronik hem-de diahronik dil bilimleriniň arasyndaky tapawut hemişelik dälär.

Umumy dil bilimi özüniň öwrenýän ylmy üçin aýratyn alnan dili ýa-da dil maşgalasyny öwrenmek netijesinde toplanylan maglumatlary peýdalanýar, diliň islendik sinhron ýagdaýy bolsa, onuň uzak wagtlyk taryhy ösüşiniň netijesinde emele gelýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. *Dil bilimi näme? Ol ylym hökmünde nämäni öwrenýär?*
2. *Umumy we hususy dil bilimleri näme? Olaryň arasynda nähili baglanyşyk bar?*
3. *Dünyäniň ähli dilleri üçin umumy bolan haýsy häsiýetleri aýdyp biljek?*
4. *Sinhron we diahron dil bilimleri näme? Olaryň arasynda nähili baglanyşyk bar?*

Hödürlenilýän edebiýat

1. *Dogan Aksan. Her yönüde dil. Ankara 2007*
2. *Кодухов В.И. Общее языкознание, М., 1974.*
3. *Попова З.Д., Стернин И.А, Общее языкознание. М., 2007.*

Dil biliminiň şahalary

Häzirki zaman dil biliminde soňky döwürlerde öňe sürülýän meseleleriň biri dil biliminiň şahalary baradaky pikirlerdir. Hakykatdan-da, dil biliminiň şahalary, olaryň biri-biri bilen baglanyşygy hakyndaky meseleleri aýdyňlaşdyrmak dil biliminiň häzirki döwürdäki çözmeli meselesine girýär.

Dil biliminiň şahalara bölünmek meselesi bilen dilçiler köp wagtdan bäri meşgullanýar. Şoňa görä-de, dil biliminde bu mesele bilen baglanyşykly ýeterlik iş edilipdir. Görnükli rus dilçisi W.A.Bogorodiskiý özüniň 1915-nji ýylda çap edilen “Лекции по общему языковедению” atly işinde „Dil bilimi ilkinji nobatda nazary we tejribe dil bilimine bölünýär“ diýip belleýär (Хрестоматия по истории русского языкознания. М., 1973, с 438). Ol bu şahalaryň maksadyny, wezipelerini hem beýan edýär.

Dil bilimini şahalara bölmekde ilkinji nobatda göz önünde tutulmaly zat, onuň dil biliminiň bölümlerinden tapawudydyr. Dil bilimi bilen baglanyşykly käbir iälerde „şaha“ düşünjesi, „bölüm“ düşünjesi bilen gatyşdyrylýar. Meselem, fonetika, grammatika, leksikologiýa... bular dil biliminiň bölümleridir. „Şaha“ düşünjesi „bölüm“ düşünjesinden giňdir. Bir şahada birnäçe bölüm bolup biler. Nazary dil bilimine fonetika, leksikologiýa, morfologiýa, sintaksis we ş.m bölümler degişlidir.

Şeýlelikde, dil bilimini nazary, tejribe, umumy, hususy dil bilimleri atlandyrylýan dört bölüme bölmek bolýar.

Tejribe we nazary dil bilimi. Dil bilimi nazary we

tejribe ylymdyr. Şu nazardan onuň iki şahasy-nazary hem-de tejribe şahalary döreýär. Ýöne, nazary we tejribe dil bilimleri biri-birinden düýbünden başga zat däldir, olary aýratyn ylym hasaplamak bolmaýar. Şeýle-de bolsa bu şahalaryň her biriniň öz öňünde goýýan maksatlary hem-de wezipeleri bar.

Tejribe dil biliminde- amalay meseleler bilen meşgullanýandygy tarapyndan nazary dil biliminden tapawutlanýar. Bu dil biliminde diliň tejribe taýdan (praktik) öwrenilmegi üçin usullar işlenilip düzülýär.

Aýry-áýry ylymlarynyň taryhyndan bilişimiz ýaly, ylmyň başlangyç döwründe amaly, tejribe meseleleri zerur hasaplanylýpdyr, soňlugy bilen nazary meseleler ýüze çykypdyr. Bu ýagdaý dil bilimine hem mahsusdyr. Tejribe dil biliminiň kökleri gadymy döwürlerde adamzat jemgyýetinde ýazuwyň döremeginiň zerurlygyndan gaýdýar. Wagtyň geçmegi bilen dil biliminiň amaly meseleleri bilen baglanyşykly talaplar has-da artýar, täze-täze zatlar ýüze çykýar. Ýazuwyň döremegi netijesinde adamlarda öz pikirlerini ýazyp, geljekki nesillere galdyrmaga bolan isleg artýar. Şonuň bilen birlikde-de, döredilen eserlere düşündirişler hem ýazylmaga başlaýar.

Tejribe dil bilimine aýratyn ähmiýet beripdirler. Meşhur dilçi Boduen de Kurtene XIX asyryň 70-nji ýyllarynda Peterbur uniwersitetinde okan umumy okuwlarynda tejribe dil biliminiň ähmiýetine örän ýokary baha beripdir.

Häzirki döwürde tejribe dil biliminiň öňünde aşakdaky meseleler durýar:

Ýazuw meselesi. Tejribe dil biliminiň in gadymy

meselesi dile kömekçi bolan ýazuwy döretmek hem-de ony kämilleşdirmekdir. Bu meseläni çözmek maksady bilen dil biliminde ýazuw nazaryýetleri döredilipdir. Ýazuw nazaryýetleri milli ýazuwlaryň döredilmeginde ylmy garaýyşlara esaslanmagyň düzgünlerini kesgitleýär. Aýratyn dilleriň ýazuwlary döredilende birnäçe ýörelgelere esaslanylýar. Ýazuwyň esasy ýörelgeleri harplaryň sadalygy hem-de ýazmagyň aňsatlygydyr. Ýazuw meselesi häzirki wagtda hem döwrebapdyr. Sebäbi, elipbiýiň sadalaşdyrylmagy, çylşyrymly harplaryň ýerine sada harplaryň ulanylmagy dünýä dillerinde dowam edýän hadysadyr.

Edebi diliň kadalarynyň işlenilip düzülmegi. Mälim bolşy ýaly, umumy halk diliniň kämilleşen, kadalaşdyrylan görnüşi edebi dildir. Dil bilimi edebi dil üçin kadalary işläp düzýär, umy halk dilinde ulanylýan kadalaryň haýsynyň edebi dile degişlidigini kesgitleýär. Edebi diliň kadalary diliň taryhy ösüşi bilen baglanyşyklydyr. Şoňa göre-de, haýsydyr bir dildäki ol ýada beýleki kadalarynyň öz taryhy bardyr. Edebi diliň kadalarynyň işlenilip düzülmegi üçin diliň fonetik ulgamy, sözlük düzümi, grammatik gurluşy nazarda tutulýar.

Sözlükleriň düzülmegi- tejribe dil biliminiň meseleleriniň arasynda uly ähmiýete eýedir. Her bir sözlük halkyň medeni derejesi, zerurýeti netijesinde düzülýär. Sözlük düzüliş işi örän köp zähmeti talap edýän, ýöne peýdaly we zerur işdir. Häzirki döwürde sözlük düzüliş işine berilýän üns has-da güýçlenýär. Dünýä dillerini öwrenmekde möhüm serişdeleriň biri bolan sözlükleriň ähmiýeti artýar.

Okuw kitaplarynyň ýazylmagy. Belli bir kadalara we ýörelgelere esaslanýan okuw kitaplarynyň ýazylmagy hem tejribe dil biliminiň meselelerine degişlidir. Orta we ýokary okuw mekdepleriniň okuw kitaplaryna dil bilimde öwrenilen hemme meseleler girizilmeyär. Bu hakykatda, mümkin hem dälidir. Şonuň üçin-de, haýsy temalaryň okuwçylara we talyplara öwredilmeginiň zerurdygy haýsynyň zerur dældigi baradaky meseleler hem tejribe dil bilimine degişli bolýar.

Awtomatik terjime meselesi. Häzirki zaman tejribe dil biliminiň in wajyp meseleleriniň biri-de awtomatik terjimedir. Awtomatik terjime kompýuteriň kömegi bilen amala aşyrylýar. Kompýuter terjimesi häzirki zamanyň döwrebap dilçilik meselesi hökmünde ýüze çykdy. Häzir dürli kompýuter maksatnamalarynyň kömegi arkaly dilden dile terjime etmek, dil öwretmek işleri üstünlikli amala aşyrylýar.

Nazary dil bilimi- dil, şiwе, sözleýiş, olaryň arasyndaky tapawut, diliň döreýşi we ösüşi baradaky meseleler bilen gyzyklanýar. Diliň ösüşinde ýüze çykýan fonetik, grammatik, leksik üýtgeşmeler, olaryň kanunalaýyklyklary, diliň ses ulgamyny, grammatik gurluşyny, sözlük düzümini öwrenmegiň usullary bilen baglanyşykly meseleleri hem nazary dil bilimi öwrenýär.

Hususy we umumy dil bilimi. Dil bilimi *umumy* we *hususy* bolup bilýär. Dil biliminiň bu şahalarynyň her biriniň öz öwrenýän meseleleri we maksady bar.

Hususy dil bilimi. Dil biliminiň takyk bir diliň ýa-da dil toparynyň ylmy taýdan öwrenilişi bilen meşgul bolýan şahasy hususy dil bilimidir. Mälim bolşy ýaly, dünýä

dilleriniň her biri tebigaty boýunça hususy aýratynlyklara eýedir, şol aýratynlyklar-da olary biri-birinden tapawutlandyrýar. Hususy dil bilimleri olaryň özlerine mahsus bolan aýratynlyklaryň, kanunlaryň esasynda ýüze çykýar. Bir diliň aýratynlyklaryny öwrenmek netijesinde döran dil bilimi şol diliň ady bilen baglanyşykly bolýar: türkmen dilini öwrenmek bilen bagly türkmen dil bilimi, özbek dilini öwrenmek bilen bagly özbek dil bilimi, rus dilini öwrenmek bilen bagly rus dil bilimi meşgullanýar. Ýokarda belleýşimiz ýaly, aýry-aýry dil toparlary, dil maşgalalary hem hususy dil bilimine degişlidir. Türki dilleri türkologiýada, slawýan dilleri slawýan dil biliminde, german dilleri german dil biliminde öwrenilýär. Aýry-aýry dilleriň ýa-da dil maşgalalarynyň ylmy taýdan öwrenilmeginiň netijesinde döreyän hususy dil bilimi ösdügiçe, dünýä dil bilimi baýlaşýar.

Umumy dil bilimi. Diliň we dilleriň umumy nazaryýetlerini öwrenýän dil bilimi umumy dil bilimi atlandyrylýar. Diliň nazary esaslary, dil hakyndaky umumy düşüňjeler, diliň emele gelşi, ösüşi, dil biliminiň şahalary, bölümleri, dilleri öwrenmekde ulanylan we ulanylýan usullar, dilleriň ösüş, ýaşaýyş kanunlary, ýazuwyň nazary esaslary umumy dil biliminde öwrenilýär. Umumy dil biliminiň düzgünleri we kanunlary aýryaýry dilleriň ylmy taýdan öwrenilişi bilen baglydyr.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Dil biliminiň nähili şahalary bar?*
- 2. Dil biliminiň şahalarynda haýsy meseleler öwrenilýär?*

3. Dil biliminiň şahalarynyň arasyndaky tapawutlary hem-de baglanyşyklary häsiýetlendiriş.

Hödürlenilýän edebiýat

1. Даниленко. В.П. Общее языкознание и история языкознание. М., 2009.

2. Хроленко А.Т., Бондалетов В.Д. Теория языка. М., 2006.

Dil biliminiň bölümleri

Dil biliminiň bölümleri, olaryň öwrenilmegi häzirki zaman dil biliminiň in wajyp meseleleriniň biridir. Bu mesele dil biliminiň gündelik döwrebap meselesi hökmünde mydama ähmiýetini ýitirmän gelyär. XIX asyryň dilçisi A.F.Bregardi dil bilimini: fonetika, etimologiýa, söz ýasalys, morfologiýa, söz düzümleri we sintaksis bölümlerine bölýär. Dil biliminiň bölümleri baradaky mesele Praga dilçilik mekdebiniň wekillerini hem biparh goýmandyr. Olaryň işlerinde hem bu meselä giňişleýin seredilipdir. XIX asyrdaky işlerde beýan edilen bölümlerde hem, soňky döwürlerdäki bölümlerde-de dil biliminiň bölümleri anyk beýan edilmändir. Olaryň arasynda birlik saklanmaýar.

Dil biliminiň bölümleriniň kesgitlenilmegi, olaryň sanynyň köpelmegi, dürli bölümleriň ýüze çykmagy dil hakyndaky ylmyň ösüşi bilen baglanyşyklydyr. Mälim bolşy ýaly, ön bütewi bir bölümiň içinde öwrenilýän dil hadysalary, olara mahsuz bolan birtopar dil elementleri

has çuň öwrenildiğiçe, ylmy maglumatlaryň artmagy netijesinde täze bölümler ýüze çykýar. Meselem, diliň ses ulgamyny öwrenýän fonetika, many meseleleri bilen iş salyşýan semasiologiýa we beýleki bölümler emele gelýär.

Dil biliminiň bölümleri olaryň emele geliş taryhy boýunça biri-birinden tapawutlydyr. Käbir bölümleriň taryhy dil biliminiň özi ýaly gadymy bolsa, käbirleri has ýaşdyr. Meselem, etimologiýa uzak geçmişde dörän bolsa, frazeologiýanyň ylm hökmündäki öwrenilip başlan wagty elli-altmyş ýyldan köp dälidir.

Nazary dil biliminiň bölümleri. Nazary dil biliminiň asyrlaryň dowamyndaky ösüşi netijesinde onuň birtopar bölümi emele gelipdir. Ol bölümlere esasan, fonetika, leksikologiýa, frazeologiýa, etimologiýa, morfologiýa, sintaksis degişlidir.

Fonetika. Dil biliminiň diliň ses ulgamyny öwrenýän bölümi fonetika atlandyrylýar. Fonetika adalgasy grek sözünden emele gelip, ol aslynda phone-ses diýmekdir. Bu sözden gozbaşyny alyp gaýdýan fonetika bölümi sözleýiş seslerine mahsus bolan aýratynlyklary bilen iş salyşýar. Ol diliň ses tarapyny, sesleriň toparlaryny, fonemalaryny, bogunlaryny, basymyny, äheñini, aýdylyş usullaryny öwrenýän ylymdyr. Fonetika sesleriň we dilde peýda bolýan ses hadysalarynyň, diňe bir häzirki döwürdäki ösüşini däl-de, umuman, ösüşini hem öwrenýär. Dil biliminiň bu bölümüniň döreyiş we ösüş taryhy gaty gadymydyr. Diliň ses tarapy baradaky garaýyşlara hindi dilçileriniň biziň eýýamymyzdan öňki döwürde döredilen işlerinde gabat gelmek bolýar. B.e.öňki V asyrdan hindi alymlary fonetikanyň birtopar meselelerini

öwrenipdirler. Gadymy hindi Wedalarynyň Şikşa atlandyrylýan bölümünde fonetik hadysalar bolan partlaýjy ses, süýkeş ses barada gürrüň edilýär. B.e.öňki IV asyrdan ýaşan Panini, III asyrdan ýaşan Wararuçi Kataýaýana öz işlerinde fonetika bilen bagly meseleleri çuňňur öwrenipdirler. Gadymy döwrüň görnükli fonetikleri hasaplanylýan hindiler diliň seslerini fiziologik taýdan hem barlag edipdirler. Olar sesleriň emele gelmeginde diliň ähmiýetini aýdyňlaşdyrmak maksady bilen, alynky, orta, yzky hatary sesleriniň emele geliş ýollaryny derňäpdirler. Hindi alymlary sesiň döremeginde dişleriň, dodaklaryň, damagyň ähmiýetini belläpdirler.

B. e. ö. II we I asyrlarda grek alymlarynyň işlerinde hem diliň fonetika bölümüne uly üns berilýär. Grekler sesleriň akustik aýratynlygyny derňemäge has-da giňişleýin çemeleşipdirler.

Fonetikanyň meseleleri b.e IV we XII asyrlarynda hyraý alymlary tarapyndan hem düýpli öwrenilýär. Olar sesiň belentligi baradaky mesele bilen has-da meşgullanyp, fonetik hadysalaryň taryhy gelip çykyşyny yzarlapdyrlar. Şunuň netijesinde-de taryhy fonetikanyň düýbi tutulypdyr. Hytaý diliniň taryhy fonetikasy U.Jujuň (1100-1155 ý.ý) ady bilen baglydyr. Onuň „Nagmalar kitaby“ atly işi taryhy fonetika degişli esasy işleriň biri hasap edilýär.

XVI asyrdan hem fonetika meselesi dilçileriň üns merkezinde bolýar. Bu asyryň dowamynda dürli ýurtlarda diliň ses ulgamy barada birentek ylmy işler ýazylypdyr. 1520-nji ýylda Ispaniýada Ponse de Leonuň, 1586-njy ýylda Daniýada Ýakow Madseniň, 1569-njy ýylda

Anglýada Jon Hartyň diliň fonetik ulgamyna bagyşlap ýazan ylmy işleri çap edilýär (Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968, 107-113 s). XVII asyryň ortalarynda (1653-nji ýylda) Oksford uniwersitetiniň professory Jon Wollis diliň fonetikasyny has giňişleýin beýan edýär. XVIII asyrdan fonetika bolan üns has güýçlenýär, diliň ses ulgamyny obýektiw ýagdaýda öwrenmek üçin täze-täze ýollar, usullar gözlenip başlaýar. Gepleşik sesleriniň özboluşly häsiýetlerini ýüze çykarmak maksady bilen Wolfgang Lempelen 1778-nji ýylda „gepleşik maşynyny“ oýlap tapypdyr. Bu maşynyň kömegi bilen örän ulý netijeler gazanylypdyr.

XIX asyrdan fonetika bilen baglanyşykly işler esasan, Anglýada, Germaniýada ýazylypdyr. Fonetika boýunça amala aşyrylýan işler seljermegözegçilik usulynda alnyp barlypdyr. Mälim bolşy ýaly, diňe gözegçilik usuly arkaly dildäki sesleri we ses wariantlaryny seljermek başartmandyr. Şuňa görä-de, fonetika bilen iş salyşýan dilçiler täze usullary agtaryp, eksperiment usulyny saýlap alypdyrlar. Eksperiment esasynda ýerine ýetirilen seljermeg işleri eksperimental fonetika atlandyrylypdyr. Kazan uniwersitetiniň professory Wasiliý Alekseyewiç Bogorodoskiý Russiýada ilkinji gezek eksperimental fonetika boýunça ylmy-barlag işini alyp barlypdyr. Oluň ylmy gözlegleri 1884-nji ýylda “Umumy rus dilinde basymsyz çekimliler” ady bilen Kazanda neşir edilýär.

Eksperimental fonetika bilen Frazsiýada Žan Pýer Russlo meşgullanýar. Şuňa göre-de, ol günbatar Ýewropada eksperimental fonetikanyň düýbünü tutujy

hasap edilýär. 1891-nji ýylda Parižde Russlonyň “Diliň fonetikasyndaky özgermeler” atly işi çapdan çykýar. Russlo seljerme işlerini geçirip, ilkinji gezek kimografdan peýdalanýar. Dilleriň fonetik ulgamyny öwrenmekde tejribede ulanylan eksperimental-seljerme usuly ýuwaş-ýuwaşdan kämilleşýär. Soňra onda kimografiýa bilen bilelikde fotografiýa, rentgenografiýa, palatografiýa, osilografiýa hem giňden ulanylyp başlapdyr. Häzirki wagtda dilleriň fonologiýasyny öwrenmekde eksperimental-seljerme usuly has-da giň gerime eýe bolýar.

Leksikologiýa. Diliň sözlük düzümini öwrenilýän bölümine leksikologiýa diýilýär. Leksikologiýa adalgasy grek diline degişli bolan lexikos (sözler) ligos (taglymat, nazaryýet) sözlerinden emele gelipdir. Bu bölümiň emele gelşi hakynda meşhur dilçi I.A.Boduen de Kurtene şeýle ýazýar: „Leksikologiýa ýa-da söz hakyndaky ylym grammatikanyň aýratyn şahasy hökmünde XX asyryň önümi bolar.“ (Boduen de Kurtene.M., 1963, t 2, 17 s). Onuň welilik bilen aýdan sözleri hakykatdan hem dogry bolup çykýar. Leksikologiýa dil hakyndaky ylmyň bölümi hökmünde XX asyrda emele gelýär. Soňky döwürlerde peýda bolýan köpsanly ylmy işlere garamazdan, dil biliminiň leksikologiýa bölümi beýleki bölümler, meselem fonologiýa ýa-da morfologiýa, sintaksis ýaly çuňňur öwrenilen däldir. Muny näme bilen düşündirmek bolýar, birinjiden, islendik dildäki sözleriň sany şol dildäki fonemalardan, morfemalardan, sintaktik guruluşlardan köpdür. Ikinjiden, söz dil birlikleriniň açyk görnüşine degişlidir, bu görnüşdäki dil birliginde bir söz peýda

bolýar, başga bir söz ýitip gidýär, ýa-da seýrek ulanylýan söze öwrülýär. Biz fonemelary ählisiniýgy-ýygydan ulanýarys, Sözleriň birentegini bolsa, käwagt, käbirlerini bolsa asla peýdalanmaýarys.

Ýöne, leksikologiýanyň doly derejede öwrenilmändiginiň esasy sebäbi sözün iki taraplaýyn birlik bolup durýandygy bilen düşündirilýär. Ol bir tarapdan materail görnüşe (adatça, ses ýa-da grafik), beýleki tarapdan, mana eýedir. Leksikologiýanyň esasy meselelerine sözi diliň özbaşdak birligi hökmünde kesgitlemek, sözün many gurluşyny öwrenmek, sözlük düzüminiň üýtgeýşini we sözleriň ulgamlaşýynlygyny dürli nukdaýnazardan açyp görkezmek, sözlükleri düzmegiň ýörelgelerini işläp düzmek, sözleri beýan etmek üçin metadili (grek.meta-soň, oňa gatnaşykda adamyň tebigy dili dilçilik barlaglarynyň meselesi hökmünde çykyş edýär) ýüze çykarmak we ş.m degişlidir.

Leksikologiýa hususy we umumy leksikologiýa atlandyrylýan iki bölüme bölünýär. *Hususy leksikologiýa* aýratyn alnan milli diliň leksiki aýratynlyklaryny, *umumy leksikologiýa* bolsa, leksiki birlikleriň umumylyklaryny, diliň tutuşlygyna sözlük düzümini öwrenýär. Umumy dil bilimi üçin sözleriň ähli dillere mahsus aýratynlygy esasy mesele bolup durýar.

Leksikologiýanyň özbaşdak bölümleriniň biri-de, dürli sözlükleri (düşündirişli, terjime, adalga, sinonimik, antonimik we ş.m) düzmek bilen meşgullanýan *leksikografiýadyr*. Sözlükleri düzmegiň nazaryýeti umumy dil biliminde işlenilip düzülýär. Diliň içki mazmuny tutuşlygyna *semasiologiýada* öwrenilýär, sözün manyсы

bolsa, semasiologiýanyň bölümi- *leksiki semantikanyň* meselesine degişlidir. Umumy dil biliminde leksiki semantikanyň islendik diliň sözleriniň manysyny beýan etmekde ulanyp boljak düzgünleri belenilýär.

Mundan başga-da leksikologiýa sözleriň aýratyn gatlaklaryny beýan etmek we öwrenmek bilen meşgullanýan pudaklara hem bölünýär. Meselem, leksikologiýanyň *onomastika* pudagy has atlary derňeýär. *Terminologiýa* (adalgaşynaslyk) adalgalaryň we ýöriteleşdirilen sözleriň dil babatdan aýratynlygyna üns berýär. Leksikologiýanyň käbir pudaklarynda sözler gelip çykyşy taýyndan (mili diliň öz sözümi ýa-da alynma sözmi), stil babatdan ulanylyşy nazardan seljerilýär.

Frazeologiýa. Frazеologiýa adalgasy grek dilindäki *phrasis* (aňlatma), *logos* (ylym) sözlerinden emele gelipdir. Dil biliminde frazeologizmleri, göçme manyly leksik-semantik utgaşmalary öwrenýän bölüm frazeologiýa atlandyrylýar.

XIX asyryň ikinji ýarymynda rus alymlary A.A.Potebnýa, I.I.Sreznewskiý, F.F.Fortunatow, A.A.Şahmatow we beýlekiler frazeologizmleriň ylmy taýdan öwrenilişi bilen meşgullandylar. Ýöne, olar frazeologizmleri sintaktik nukdaýnazardan işlediler. Beýleki alymlardan tapawutlylykda F.F.Fortunatow we onuň yzyna eýerjiler frazeologizmleriň semantik we grammatik alamatlaryny aýdyňlaşdyrmaga çalyşdylar.

Rus alymy, akademik W.W.Wonogradow frazeologizmleriň diliň özbaşdak ugrudygyny ilkinji bolup ylmy dolanşyga girizdi (B.B. Виноградов. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической

дисциплины. “Труды юбилейной научной сессии ЛГУ”. Секция филол.наук. ЛГУ, 1946). W.W.Winogradowyň işiniň yzysüre frazeologizmleri dürli nukdaýnazardan öwrenýän işler peýda bolup başlapdyr. Olar ,esasan, frazeologizmleriň semantik, grammatik aýratynlyklaryny açyp görkezmäge bagyşlanylypdyr. Şeýle hem, aýratyn alnan çeper eserleriň frazeologiýasy-da öwrenildi.

B.A.Laryn, A.I.Ýefimow, N.M.Şanskiý, Ý.Awaliani, L.I.Roýzenzon, A.M.Babakin, I.A.Melçuk, A.W.Kunin, W.N.Teliýa, A.A.Reformatskiý ýaly alymlar frazeologizmleriň öwrenilmegine uly goşant goşdular.

Frazeologizmleriň häsiýetli aýratynlyklary düýpli derňelen hem bolsa, käbir meselelerde alymlar dürli garaýşa eýerýärler. Mysal üçin, A.I.Ýefimow frazeologizmleriň easy häsiýetini olaryň obrazlylygy bilen kesgitlese, A.A.Reformatskiý başga dile terjime edip bolmaýandygy, göçme manylylygy hasaplaýar. Bu meselede S.I.Ožegow many bitewliligini öňe sürýär. Ý.A.Iwannikowa bolsa , “leksiki bölünmezlik frazeologizmleriň baş alamaty” diýp görkezýär.

Frazeologizmler baradaky jedelli meseleleriň ýene biri nakyllar we atalar sözleri baradaky pikirlerdir. Rus alymlarynyň köpüsi olary frazeologizmlere degişli hasap edýärler. Bu garaýyşy W.W.Winogradow, S.I.Ožegow ýaly alymlar goldasa-da, dilçi alymlaryň birtopary, şol sanda A.I.Moletkow “atalar sözleri we nakyllar dilçilik düşünjesi däl” diýp belleýärler.

Frazeologizmler türkologiýada soňky ýyllarda öwrenilip başlanyldy. Seýle-de bolsa, türki dilleriň

frazeologizmlerini öwrenmekde uly sler edildi. Türki dillerde frazeologizmleriň ylmy taýdan öwrenilmeginiň başyny başlaýjylar hökmünde W.A.Gordlewskini, N.K.Dimitriýewi, A.N.Baskakowy, E.W.Sewortýany, S.K.Kenesbaýewi, Ş.Rahmatullaýewi görkezmek bolar. Soňky döwürlerde frazeologizmler bilen baglanyşykly mesele Ç.G.Saýfuliniň, S.N.Muratowyň, N.R.Ragimzadäniň, M.B.Mamedowyň, H.Kojahmedowanyň we başgalaryň işlerinde şöhlelendi.

Türkmen diliniň frazeologiýasyna degişli ilkinji bellikler P.Azymowyň “Türkmen leksikologiýasy” diýen işinde gabat gelýär (P.Azymow.Türkmen leksikologiýasy. Aşgabat, 1945, 9-10 sah) Ýazar bu işinde frazeologik birliklere we idiomalara kesgitleme berýär. Olara birnäçe mysallar getirýär. Frazeologizmler S.Ataýewiň işinde üç topara bölünipdir: 1)idiomalar, 2)idiomatik söz düzümleri, 3)çeper edebiýatyň we gadymy mifologiýanyň söz düzümleri (S.Ataýew.Terjimäniň kábir meseleleri.Aşgabat,1959,11 sah). Frazeologizmler G.Açylowanyň işinde has giňişleýin derňelýär. Olara nakyllar, atalar sözleri, halk aňlatmalary degişli edilýär (Г. Ачилова. Туркменская фразеология. Сб “Вопросы фразеологии” Самарканд, 1961, стр. 113-116.).

Frazeologizmler dil biliminiň iň ýaş bölümleriniň biridir. Şol sebäpden-de, onuň nazary meseleleri bilen baglanyşykly wezipeleri entek doly işlenilmedikdir.

Grammatika. Häzirki zaman dil biliminde grammatika bölümi iki şaha, *morfologiýa we sintaksise bölünýär. Morfologiýa* adalgasy *morphe-forma (görnüş)* we *logos-taglymat* manylaryny aňladýan iki sany grek

sözünden emele gelipdir. Bu adalga dil bilimine biologiýadan geçipdir. Biologiýada organizmiň gurluşy hakyndaky taglymata morfologiýa diýilýär.

Dil biliminde morfologiýanyň manysyny sözüň formasy hasyl edýär. Bu bölümde ol ýa-da başga dillerdäki sözleriň gurluşy, olaryň düzümindäki morfemalar, sözleriň toparlara bölünişiniň aýratynlyklary, söz toparlary bilen baglanyşykly grammatik kategoriýalar öwrenilýär. Diýmek, morfologiýa adalgasy dil biliminiň bir bölümüniň ady bilen birlikde sözleriň grammatik formalarynyň ulgamy manysynda hem ulanylýar. Şunuň netijesinde, haýsydyr bir diliň morfologiýasy (türkmen diliniň morfologiýasy, rus diliniň morfologiýasy, pars diliniň morfologiýasy) diýlende, şol diliň morfologik ulgamyna, şeýle-de bu ulgam hakyndaky ylma düşünilýär.

Morfologiýanyň öwrenýän meselesi bolan *sözüň formasy* näme? Bilişimiz ýaly, dilde pikir aýry-aýry sözleriň üsti bilen däl-de sözlemler arkaly aňladylýar. Sözlem düzmek üçin sözleri biri-birine birleşdirmek zerurdyr. Meselem, gör, göz, gymmat, kör ýan, belli sözleri aýratynlykda pikir aňlatmaýar. Sözlere degişli goşulmalar goşulsa, olar birleşip pikir aňlatmaga hyzmat eder: Gör+er göz+üň gymmat+y, kör ýan+ynda belli+dir. Şol ýagdaýda olar belli bir forma eýe bolar. Bu formalar, ýagny, sözleriň grammatik formalary dilde giňden ýaýrandyr.

Morfema. Sözüň belli bir mana eýe bolan, böleklere bölünmeýän bölegine morfema diýilýär. Meselem: ogan+jyk+lar+dan sözünde dört sany morfema bar. „Morfema“ adalgasy dil bilimine ilkinji gezek XIX

asyryň segseninji ýyllarynda Boduen de Kurtene tarapyndan ylmy dolanşyga girizilipdir. Morfemalar *esasy morfemalar, söz ýasaýjy morfemalar, söz üýtgediji morfemalar* görnüşinde bolup biler (J.Amansaryýew, G.Gulmanow, Lingwistik terminleriň rusça-türkmençe sprawoçnigi, Aşgabat 1981, 109 sah). Asyl söz morfemalaryny özbaşdak ulanyp bolýar, goşulma morfemalary sözlere goşulyp olardan täze manyly söz ýa-da täze grammatik formalý söz ýasaýar.

Morfologik kategoriýalar dildäki aýratyn görnüşli morfologik hadysalardyr. Meselem, türkmen dilinde san, degişlilik, düşüm, zaman, dereje kategoriýalary bardyr.

Morfologik kategoriýalar dilleriň hemmesinde birmeňzeş däldir. Meselem, düşüm kategoriýasynyň sany dillerde deň däldir. Türkmen dilinde alty, nemes dilinde dört, gruzin dilinde ýedi, eston dilinde on dört düşüm bar. Jyns kategoriýasynyň sany fransuz dilinde iki (aýal, erkek), rus dilinde üç (aýal, erkek, orta) sanydyr. Bir dilde gabat gelýän morfologik kategoriýanyň beýleki bir dilde bolmazlygy hem mümkindir. Meselem, türki dillerde jyns kategoriýasy, Afrika halklarynyň birtoparynyň dilinde zaman kategoriýasy ýokdur. Dillerdäki bu tapawutlar aýry-aýry dilleriň hususy aýratynlyklarynyň netijesidir.

Morfologik barlaglaryň gadymy taryhy bar. B.e.ö V asyrdä hindi dilçileri dildäki morfologik hadysalara gözegçilik edip, ol hakynda degerli pikirleri öňe sürüpdirler. Gadymy alymlar sözleriň toparlara bölünüşinde üns beripdirler. Olary ýörite tertip boýunça ýerleşdiripdirler. Häzirki zaman dil biliminde morfologiýa düýpli öwrenilen bölümleriň biri hasaplanylýar.

Dil biliminde diliň söz düzümi we sözlem ulgamyny öwrenýän bölüm *sintaksis* atlandyrylýar. Sintaksis grek dilindäki „syntaxis“ sözünden bolup „gurmak, tertibe salmak“ manysyny berýär. Söz düzümlerini we sözlemleri öwrenmek sintaksisiň esasy meselesidir. Sintaksis olaryň her biriniň daşky aýratynlygy, içki özboluşlylygyny, dildäki ähmiýetini aýdyňlaşdyrýar.

Söz düzümleri-sözleriň grammatika hem-de many taýyndan özara baglanyşmagy netijesinde döreýän sintaktik bütewilikdir. Sözleriň sintaktik birleşmesi dilde frazeologik birliklere hem mahsusdyr. Ýöne, ol birlikler dil biliminiň beýleki bir bölümünde frazeologiýada öwrenilýär.

Sözlem-grammatik taýdan özara baglanyşyp, gutarylan heňde aýdylmak bilen belli bir pikir aňladýan sözler ýygyndysy ýa-da sözdür. Dil biliminde sözleme onlarça kesgitleme berilýär. Ýöne, olaryň arasyndaky tapawut onçakly uly däldir. Sözlem many we gurluş alamatlary tarapyndan öwrenilýär.

Sözlemiň many alamaty onuň baş agzalarynyň arasyndaky mynasybetdir, gurluş alamaty bolsa, sözlemiň ýönekeý, goşma we ş.m görnüşleridir.

Dil biliminiň taryhyndan görnüşi ýaly, sintaksis bilen bagly işler gadymy döwürden bäri bellidir. Beýik rus alymy M.W.Lomonosow 1755-nji ýylda ýazan „Rus grammatikasy“ atly işinde sintaksisiň meselelerine giň orun beripdir. Sintaksis bilen bagly pikirlere rus dilçilerinden A.Wostokowyň, F.Fortunatowyň, A.Şahmatowyň işlerinde, türki dilleriniň sintaksisiniň

meselelerine bolsa, M.A.Kazym bekiň işlerinde gabat gelmek bolýar.

Türkmen diliniň sintaksisiniň meseleleri babatda P.Azymowyň, M.Hamzaýewiň, G.Saryýewiň işleri bellidir.1962-nji ýylda P.Azymowyň ýolbaşçylygynda hem-de içgin gatnaşmagynda „Häzirki zaman türkmen dili“ (sintaksis) kitaby neşir edilýär. M.Hamzaýewiň düzmeli goşma sözlemler baradaky ylmy işleri dürli döwürlerde ylmy neşirlerde çap edilipdir. Türkmen dil biliminiň uly wekilleriniň biri bolan G.Saryýew bolsa 1974-nji ýylda „Türkmen edebi dilinde söz düzümleri“ diýen tema boýunça doktorlyk dissertasiýasyny goraýar. Bu iş 1972-nji ýylda aýratyn kitap bolup çykýar.

Tejribe dil biliminiň bölümleri. Dil biliminiň bu sahasyň hem birnäçe bölümi emele gelipdir. Olara ,esasan, grafika, orfografiýa, orfoepiýa, leksikografiýa, terjimeçilik degişlidir.

Grafika. Grafika giň manyda ulanylýan adalgadyr. Ol diňe bir dil biliminde däl, eýsem, ylmyň başga-da dürli pudaklarynda gabat gelýär. Grafika grek dilindäki *graphikos* (çyzmak, çekmek) sözündendir. Grafika adalgasy dil biliminde hatlaryň ýazylmagynyň (çyzylmagynyň) formalary we ol ýa-da beýleki harpyň haýsy sesi, sesleri aňlatmagy, nähili okalmalydygy baradaky meseleri aýdyňlaşdyrýar.

Dil biliminiň grafika bölüminiň taryhy XIX asyrdan başlanýar. Alymlar bu asyrda ses bilen harpyň arasyndaky tapawutlary, aýry-aýry harplaryň gurluşyndaky aýratynlyklary anyklapdyrlar. Şunuň netijesinde hem dil biliminiň grafika bölümü döräp, onuň wezipeleri, maksady

ýüze çykypdyr.

Her bir milli grafik ulgamdaky harplar sany, ýazylyş usullarynyň aýratynlyklary boýunça tapawutlanyp bilýärler. Harplary aňladýan grafik belgiler şertli häsiýete eýedir. Olarda sesleriň aýratynlygy göz önünde tutulmaýar. Bir sesi aňladýan harpyň deregine başga bir harpyň ulanylmagy kabul edilde-de, sesde hiç hili üýtgeşme ýüze çykmaýar. Meselem, „s“ sesi, rus kril elipbiýinde „с“ harpy, latyn elipbiýinde “s” harpy bilen aňladylýar. Ýöne, şekilleriň üýtgemegi sese täsir etmeýär.

Fonografik ýazuwlardaky harplar ölçegleri, gurluşlary boýunça birnäçe görnüşde bolup bilýär. Gadymy fonografik ýazuwlarda harplaryň diňe bir ölçegdäki ýazylyşy ulanylypdyr. Wagtyň geçmegi bilen harplaryň iki dürli ölçegdäki görnüşleri emele gelipdir. Beýle ýazuwlara latyn we slawýan ýazuw ulgamlaryny mysal getirmek bolar. Bu ýazuwlaryň esasynda döredilen elipbiýlerde harplar ölçeglerine laýyklykda *baş* we *setir* harplar görnüşinde iki topara bölünýär. Arap ýazuw ulgamynda harplar ölçegi babatdan baş we setir harplaryna bölünmeýär.

Fonografik ýazuwlardaky harplar gurluşy babatdan *sada* hem *çylşyrymly* harplara bölünýär. Ýazylyşy aňsat bolan, bir şekilden ybarat harplar *sada* harplardyr, meselem: a, o, s, h we ş.m. Çylşyrymly harplar *ligatura* harplary we *diakretik* şekilli harplar görnüşindedir. Ligatura (latyn dilindäki *ligare*-bitişmek, birleşmek) harplary iki ýa-da ondan köp harpyň birleşip bir ses aňlatmagydyr. Ligatura harplary *birleşýän ligaturalar* we *ýanaşýan ligaturalar* görnüşinde bolýar. Bir harpyň

beýleki harpa birleşdirilmegi netijesinde bir sesi aňlatmakda ulanylýan ligaturalar birleşýän ligaturalardyr. Türki dillerindäki „ň“ sesini arap elipbiýinde ýazmak üçin „nun“ we „käp“ harplary birleşdirilip ulanylýar. Iki we ondan köp bolan harplaryň bir sesi aňlatmakda birleşdirilmezden, ýanaşyk ýagdaýda peýdalanylmagy ýanaşýan ligaturalardyr. Meselem nemes dilinde „ş“ sesini „sch“, iňlis dilinde „ç“ sesini „ch“ ligaturalary berýär. Olar ýabnaşýan ligaturalardyr.

Diakretik şekilli harplaryň aşagynda, ýokarsynda ýa-da ortasynda bellikler goýlup, başga bir fonema aňladylýar. Meselem, türkmen elipbiýindäki ü, ö harplary diakretik belgiler bilen ýasalypdyr. Harplaryň uzynlygyny we ş.m görkezmekde ulanylýan fonetik transkripsióanyň bellikleri diakretik bellikler hasaplamak bolmaýar. Arap elipbiýindäki nokatlar diakretik belliklere degişlidir, sebäbi şol nokatlaryň goýulmagynyň esasynda ol harp başga bir sesi aňladar.

Harplaryň *elýazma* we *çap* görnüşleri bar. Elipbiýlerdäki harplaryň çap we elýazma görnüşleriniň tapawudy olaryň ýazuw tehnikasy bilen baglydyr.

Grafikanyň esasy wezipeleriniň biri harplaryň çap görnüşiniň emele gelmegini aýdyňlaşdyrmakdyr. Çap harplary düz, ýarym aýlaw görnüşlerinde bolup bilýär. Meselem, K, L, Z, T we ş.m harplar düz harplara, O, U, Ö, Ç we ş.m harplar ýarym aýlaw harplara degişlidir.

Grafikanyň esasy meseleleriniň biri ol ýa-da beýleki elipbiýlerdäki harplar bilen sesleriň mynasybetini düşündirmekden ybaratdyr. Grafika elipbiýdäki harpyň haýsy sesi aňladýandygyny, nähili okalýandygyny ýüze

çykarýar. Meselem, bir elipbiýdäki harp beýleki elipbiýde başga sesi aňladyp biler.

Latyn elipbiýinde	Rus elipbiýinde
B harpy „b“ sesini aňladýar	B harpy „w“ sesini aňladýar
P harpy „p“ sesini aňladýar	P harpy „r“ sesini aňladýar

Häzirki döwürde milli grafikalary giňişleýin öwrenmek dil hakyndaky ylmyň wajyp meseleleriň biridir. Bu elipbiý we orfografiýa (dürs ýazuw) meselelerini çözmekde möhümdir.

Orfografiýa. Tejribe dil biliminiň bölümleriniň biri orfografiýadyr. Orfografiýa adalgasy grek dilindäki *orthos* (düzgün), *grapho* (ýazmak) sözlerinden emele gelipdir. Ol iki many aňladýar: 1) edebi diliň dürs ýazuw kadalarynyň ulgamy, 2) olara degişli dürs ýazuw nazaryýeti.

Her bir edebi diliň dürs ýazuw kadalarynyň işlenilip düzülmeginiň uly ähmiýeti bardyr. Dürs ýazuw edebi diliň kämilleşmegine, pikirleriň aýdyň beýan edilmegine ýardam berýär, ýazuwda ýalňyşlymazlygyny üpjün edýär. Dürs ýazuw kadalary belli bir ýörelgelere (prinsiplere) esaslanýar. Fonografik ýazuwlarda öňe sürülýän köpsanly dürs ýazuw ýörelgeleriniň hemmesi esasy ýörelge hasap edilmeýär, meselem: inisial ýörelgesi-sözleriň ilki harplarynyň ýazylmagy- G.Ezizow, A.S.Puşkin we ş.m, suspensiýa ýörelgesi-sözleriň birnäçe harplarynyň ýazylmagy-sah (sahypa), prof (professor), akad (akademik) we ş.m, kontaksiýa ýörelgesi-sözleriň ortasyndaky harplaryň aýrylyp ýazylmagy-d-r (doktor), z-d (zawod), t-n (türkmen) we ş.m.

Görkezilen orfografik ýörelgeler esasy hasaplanylmaýar. Esasy dürs ýazuw ýörelgeleriniň kesgitleýjilik häsiýetlidir. Olaryň sany hakynda dürli pikirler bar. Rus dilçisi A.A.reformatskiý dürs ýazuwyň alty ýörelgesini (fonetik, fonematik, etimologik, taryhy, morfologiki, simwolik) öňe sürýär (А.А.Реформатский. Введение в языкознание.М., 1967, 373 с). Dilçileriň köpüsi bolsa, üç esasy ýörelgäni (fonetik, morfologik, taryhy) belleýärler.

Türkmen dilinde dürs ýazuwyň fonetik, morfologik, taryhy, etimologik-ýa-da grafık, differensiasıya ýörelgeleri bellenilýär (Häzirki zaman türkmen dili. Aşgabat 1960, 64 sah).

Orfoepiýa. Edebi dil umumyhalk diliniň kadalaşdyrylan (normalaşdyrylan) şahasydyr. Kadalaşdyrylmak ony ýönekeý gepleşik dilinden, şiwelerden tapawutlandyrýar. Kadalaşdyrmak edebi dil düşünjesiniň esasyňy düzýär. Edebi diliň kadalary sözleýişniň akgyňly, takyk, we täsirli bolmagyna kömek edýär. Edebi kadalar ýazuwa-da sözleýişe-de mahsusdyr. Edebi diliň gepleýiş görnüşiniň kadalarynyň esasynda emele gelen orfoepik kadalaryň ulgamyna orfografıya (grekçe ortpos-düzgün, epos (gepleýiş) diýilýär.

Häzirki zaman edebi dilleriniň her biriniň orfoepik ulgamy şeýle bölümlerden ybaratdyr:

- 1.Çekimlilleriň aýdylyşyna degişli kadalar.
2. Çekimsizleriň aýdylyşyna degişli kadalar.
- 3.Grammatik şekilleriň aýdylyşyna degişli kadalar.
- 4.Alynma sözleriň aýdylyşyna degişli kadalar.

Orfoepik kadalar az wagtyň önümi dälendir. Dil biliminiň orfoepiýa bölümüniň taryhy gadymydyr. B.e. ö

hindi dilçileri „Şikşa“ wedasynda fonetika bilen bilelikde orfoepiýa hem uly üns beripdirler. Orfoepiýa asyrlaryň dowamynda kämilleşip, XIX we XX asyrlarda has hem giňden öwrenilýär. Häzirki döwürde sözleýiş medeniýetini ösdürmekde orfografiýanyň ähmiýeti uludyr.

Leksikografiýa. Dil biliminde sözlükçilik işleriniň amaly we nazary meselelerini öwrenýän bölüme *leksikografiýa* diýilýär. Asly grek sözünden bolan leksikografiýanyň manysy „*sözlük ýazýaryn*“ diýmekdir. Dil biliminiň esasy bölümleriniň biri bolan leksikografiýanyň özüne mahsus wezipeleri bardyr. Adatça, alymlar leksikografiýany leksikologiýanyň içinde öwrenýärler. Ýöne, leksikografiýa özüniň wezipeleri we maksady boýunça dil biliminiň aýratyn bölümidir.

Leksikografiýa adalgasy sözlük düzmek bilen bilelikde, sözlük düzmek baradaky dilçilik taglymaty hem öz içine alýar. Sözlükleriň görnüşleri, gurluşy, sözlüklerde sözleri ýerleşdirmegiň usullarynyň hem-de ýörelgeleriniň ylmy esaslary bu bölümiň nazary meselelerine degişlidir.

Sözlük düzmegiň kökleri gadymy döwürlere uzap gidýär. Hindi alymlary münlerçe ýyl ozal sözleri toplamak, olary düşündirmek işleri bilen meşgul bolupdyrlar. B.e.ö VI asyrda hindi dilçisi Amarusipha sanskrit diliniň sözlüğini düzüpdir. Hindiler ol sözlügi „Amarakoşa“ atlandyrypdyrlar, bu „Amaranyň sözlügi“ diýmekdir. B.e.ö V asyrda hindi dilçisi Ýaska leksikografiýa boýunça uly işleri amala aşyrypdyr.

Biziň eýýamymyzyň başlarynda sözlük düzmek işleri köp ýurtlarda giňden ýaýrapdyr. II asyrda Hytaýly dilçi Lýu Si hytaý diliniň leksikografiýa işiniň esasy

goýýar. VII asyrdan “Kitab el-aýn” atlandyrylýan arap diliniň sözlügi düzülýär. Leksikografiýa işleri XI asyrdan başlap has-da güýçlenýär. Dürli dillerde düşündiriş we terjime sözlükleri düzülýär.

Häzirki döwürde dünýä dil biliminde sözlükleriň sany münlercedir. Sözlükleriň ählisi *ensiklopedik* we *filologik* sözlükler görnüşinde iki sany uly topara bölünýär.

Ensiklopedik sözlükler sosial-ykdysady we tebigy ylymlar, tehnika boýunça bar bolan bilimleriň ulgamlaşdyrılan toplumydyr. Şeýle sözlükler düzülende täze we iň täze taryhda bolup geçen ähli wakalara, täzeliklere, ösüslere, ykdysadyýetiň, syýasatyň, medeniýetiň, ylmyň we tehnikanyň wajyp meselelerine esasy ünsi gönükdirmelidir. Ensiklopedik sözlükleriň esasy wezipesi edebiýatymyzyň we sungatymyzyň ähmiýetini, ýazyjylarmyzyň we şahyrlarymyzyň, sungat işgärlerimiziň, daşary ýurtly meşhur ylym, tehnika, medenýet we sungat işgärleriniň dörejiliginiň terbiýeçilik işine täsirini görkezmek bilen baglydyr. Dünýä dilleriniň köpüsinde ensiklopedik sözlükler bardyr, meselem, rus dilinde- Большая советская энциклопедия, Малая советская энциклопедия, медицинская энциклопедия , детская энциклопедия. Türkmen dilinde 10 tomluk Türkmen sowet ensiklopediýasy çap edildi.

Ensiklopedik sözlüler hem umumy ensiklopedik we ýörite ensiklopedik sözlükler atlandyrylýan iki topara bölünýär. Umumy ensiklopedik sözlüğe Большая советская энциклопедия, Малая советская энциклопедия, Türkmen sowet ensiklopediýasy, ýörite

ensiklopediýa Медицинская энциклопедия ,Детская энциклопедия, Лингвистический энциклопедический словарь degişlidir.

Filologik sözlüklerde zat ýa-da düşünje beýan edilmeýär-de, diliň esasy birligi bolan sözün manysy, onuň grammatik, orfografik, orfoepik, stil taýdan aýratynlyklary anyklanylýar. Beýle sözlükler öz gezeginde *bir dilli* hem-de *köp dilli* sözlüklere bölünýär. Bir dilli sözlüklerde esasy söz şol diliň öz serişdeleri bilen düşündirilýän bolsa, köp dilli sözlüklerde sözleriň manysy başga- daşary ýurt diliniň ýa-da birnäçe başga dilleriň kömegi bilen beýan edilýär. Şeýle sözlüklerde sözler bir dilden başga bir dile ýa-da dillere terjime edilýär, şonuň üçin hem olara başgaça *terjime sözlükleri* hem diýilýär, daşary ýurt dillerini öwrenmekde terjime sözlükleriniň ähmiýeti has-da uludyr.

Bir dililli sözlüklere 1962-nji ýylda çap edilen “Türkmen diliniň düşündirişli sözlügin”, 1950-1965-nji ýyllarda çap edilen “Häzirki zaman rus diliniň sözlügin” (17 tomdan ybarat, 120 müň 480 söz ýerleşdirilen) görkezmek bolar.

Köp dilli sözlükler sözlükler iki, üç we ondan hem köp dilleriň sözlüklerini özünde jemleýär. 1806-1817-nji ýylda Germaniýada çap edilen “Mitridat we umumy dil bilimi” (Mithridates oder allgemeine Sprachkunde) sözlüginde baş ýüzden gowrak dilden we şiweden mysallar berlipdir. 4 tomdan ybarat bu sözlük dünýäniň in köp dilli sözlügi hasaplanýlar.

Leksiografiýa ylmy häzirki zaman dil biliminiň esasy pudaklarynyň biri bolmak bilen diliň ähli

baýlyklaryny nesilden-nesle, arkadan-arka geçirmekde ägirt uly ähmiýete eýedir.

Terjimeşynaslyk. Dil biliminiň bir bölümi bolan terjimeşynaslyk terjime hakyndaky dilçilik taglymatydyr. Ylmy filologik edebiýatda bu bölümiň başga hili atlandyrylyşyna hem gabat gelinýär. Käbir alymlar ony „terjimäniň nazaryýeti“, käbirileri „translatolokiýa“ atlandyryrlar. Öwrenýän meselelerine we maksadyna laýyklykda, dil biliminiň terjime işleri bilen iş salyşýanbu bölüm terjimeşynaslyk atlandyrylsa maksadalaýyk bolar. Dil bimiminde terjimeşynaslygyň meselelerine aýratyn üns berilýär.

Terjimeşynaslygyň düýp manysyny terjimeçiligiň meseleleri, terjimäniň umumy kanunalaýyklyklaryny şöhlelendirmek emele getirýär. Terjimeçilik giň we köptaraply işdir. Dürli görnüşdäki we mazmundaky materiallary terjime etmegiň aýratynlyklary göz önünde tutulyp, terjimäniň iki görnüşi-*çeper terjime* we *maglumat (informatiw) terjimesi* tapawutlandyrylýar. Çeper terjimäniň, ýagny çeper edebiýatyň terjimesiniň özüne mahsus aýratynlyklary bar. Şuňa görä-de, çeper terjime edebiýaty öwreniş ylmyna degişlidir.

Maglumat terjimesi ylmy, resmi, publisistik we beýleki materiallaryň terjimesidir. Terjimäniň bu görnüşi bilen dil bilimi meşgul bolýar.

Terjime ynsan durmuşynyň gadymy hünärleriniň biridir. Bu ugur bolmasa, ylymlaryň ýaýradylmagy, medeniýetleriň geçirilmegi, halklaryň arasyndaky gatnaşyklar örän kyn bolardy. Şoňa görä-de, adamlar terjimeçilik hünäri bilen has irki döwürlerde meşgul

bolupdyrlar. Syýahatlar we söwda işleri netijesinde terjimeçilik ösüpdir. Ýöne, terjimäniň taryhy gadymy bolsa-da, onuň ylmy esaslary soňky döwürlerde öwrenilip başlandy. Terjimäniň aýratyn ylmy gözlegleriň meselesi bolan wagtyndan başlap onuň ýörelgeleri, usullary giňden aýdyňlaşdyrylypdyr.

Häzirki döwürde halkara gatnaşyklarynyň giňelmegi, döwletleriň arasyndaky syýasy, ykdysady, medeni, ruhy gatnaşyklaryň berkemegi terjimä bolan talaby has-da artdyrýar. Şunuň netijesinde hem terjimeşynaslygyň önünde duran wezipeler köpeliýär. Onuň esasy wezipesi dil biliminiň bu bölümindäki ýetilen sepgitleri umumylaşdyrmakdan ybaratdyr.

Dil biliminiň nazary we tejribe şahalarynyň bölümlerinin her biriniň ösüşi dil hakyndaky ylmyň umumy binýadynyň berkemegine ýardam eder.

Soraglar we ýumuşlar:

1.Dil biliminiň bölümleri haýsylar? Olaryň her birini häsiýetlendirin.

2.Tejribe we nazary dil bilimleriniň bölümleriniň arasyndaky tapawutlary düşündirin.

3.Dil biliminiň bölümleriniň arasynda nähili baglanyşyklar ba?.

Hödürlenilýän edebiýat

1.Annanurow. A, Diliň sözlük sostawy

hakynda. Aşgabat, 1961,

2. *Babaýew. K, Türkmen dilinde idiomalar. Aşgabat, 1962*

3. *Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. М., 1990*

4. *Супрун Л.И. Лекция по языкознанию, Минск 1971.*

Dil biliminiň ylmy-pudaklaýyn gurluşy

Dil bilimini daşky we içki dil bilimi görnüşinde bölümlere bölmeklik görnükli şweýsar dilçisi Ferdinand de Sosýuryň (1857-1913) „Umumy dilçilik kursy“ kitabynda ilkinji gezek gabat gelyär. Bu bölüniş dil hadysalaryny dürli nukdaýnazardan öwrenmäge mümkinçilik berýär. Içki dil bilimi dili dile degişli bolmadyk zatlardan aýratynlykda öwrenýär. Daşky dil bilimi bolsa, munuň tersine, dili dile degişli bolmadyk beýleki zatlar, hadysalar bilen bilelikde derňeýär. Beýleki zatlarda bar bolan aýratynlyklaryň dilde gabat gelmegi daşky dil biliminiň öwrenýän meselelerine girýär.

Daşky dil bilimi dile degişli bolmadyk beýleki ylmymlar bilen dil biliminiň arasyndaky aralyk ýagdaý bilen gyzyklanýar. Ol öz pudaklaýyn gurluşyny dile degişli bolmadyk ylmymlardan alýar. Şu ýerde: “Olar nähili ylmymlar?” diýen sorag ýüze çykýar.

Mälim bolşy ýaly, ylmymlary toparlara bölmek belli bir anyk esaslarda amala aşyrylýar. Biz ylmymlaryň pudaklaýyn gurluşlaryny ýüze çykarmak üçin, tutuşlaýyn daşky dünýäniň gurluşyna göz ýetirmelidiris.

Häzirki zaman dünýäsi nähili böleklerden durýar? Ol närseleriň (obýektleriň) dört görnüşini özüne birleşdirýär: fiziki (jansyz), biologiki (janly), psihologiki we medeni närseler. Diýmek, biziň ýasaýan dünýämiz dört bölekden jansyz tebigatdan, janly tebigatdan, psihikadan, medeniýetden ybaratdyr. Bu bölekleriň her birini özüne degişli bolan ylym öwrenýär. Jansyz tebigat fizikada, janly tebigat biologiýada, psihika psihologiýada, medeniýet medeniýeti öwrenişde (kulturologiýa, kulturowedeniýe) öwrenilýär.

Bu ylymlary ýokardaky yzygiderlilikde sanap geçmegimiziň özboluşly sebäbi bar. Olar edil şol yzygiderlilikde ösüpdirler. Hakykatdan emele geliş taýyndan ilkinjilik jansyz, organiki däl närselere degişlidir. Soň janly, organiki materiýa emele gelipdir. Biofiziki ösüşiň netijesinde daşky dünýäni şöhlelendirmäge ukyply psihika döräpdir.

Medeniýet adamyň tebigata we öz-özüne täsiri netijesinde döreden zatlarynyň ählisini öz içine alýar. Medeniýet ilkinji nobatda maddy we ruhy medeniýet görnüşinde iki bölüme bölünýär. Maddy medeniýet adamyň biologik isleglerini kanagatlandyrmak, ruhy medeniýet ruhy isleglerini kanagatlandyrmak üçin döredilendir. Maddy medeniýete, esasan, iýmit, egin-eşik, binalar we tehnika degişli bolýar. Ylym, sungat, syýasat, dil, din, ahlak bolsa, öz nobatynda ruhy medeniýetiň bölekleridir. Medeniýeti öwrenişde öwrenilýän islendik bölümiň özüne degişli aýratyn ylmy bardyr. Sungat-sungaty öwrenişde (iskusstwowedeniýe), ylym-ylmy öwrenişde (naukowedeniýe), ahlak-etikada, syýasat-

syýasaty öwrenişde (politologiýa), din- dini öwrenişde (teologiýada), dil-dil biliminde (lingwistikada) öwrenilýär. Maddy medeniýetiň önümleri hem öz gezeginde degişli ylymlar tarapyndan dernelip geçilýär.

Eýsem, ylymlaryň gurluşynda filosofiýanyň nähili orny bar? Filosofiýanyň aýratynlygy onuň islendik fiziki, bilologiki, psihologiki, medeni nârseleriň umumy özboluşlyklaryny öwrenýänligindedir. Şuňa laýyklykda, filosofiýa beýleki ylymlardan ýokarrda goýulýar hem-de häzirki zaman ylmynyň gurluşy şeýle görnüşde göz önüne getirilýär:

Filosofiýa			
Fizika	Biologiýa	Psihologiýa	Medeniýeti öwreniş

Medeniýeti öwrenişin çäginde sungaty öwrenişi, etikany, syýasaty öwrenişi, dini öwrenişi, dil bilimini bir tarapa, maddy medeniýet bilen baglanyşykly ylymlary beýleki tarapa bölüp bileris.

Biz tutuş ylmyň pudaklaýyn gurluşyna daýanmak bilen, daşky dil biliminiň nähli ylmy pudaklaýyn gurluşynyň bardygyna göz ýetirip bileris. Bu ýerde dil biliminiň filosofiýa, fizika, biologiýa, psihologiýa we beýleki dile degişli bolmadyk ylymlar bilen baglanyşygy göz önünde tutulýar. Şonuň üçin-de, daşky dil biliminiň esasy bölümleri hökmünde baş ylym- diliň filosofiýasy (lingwofilosofiýa), lingwofizika, biolingwistika, psiholingwistika we dilçilik medeniýeti öwreniş (lingwokulturologiýa) öňe çykýar. Diliň filosofiýasy dili

zatlaryň ähli görnüşleri bilen bir hatarda derňese, lingwofizika diliň fiziki tarapyny, biolingwistika diliň biologik özboluşlylygyny, psiholingwistika psihiki häsiýetini, medeniýeti öwreniş medeni tarapyny öwrenýär.

Diliň filosofiýasy (lingwofilosofiýa). Diliň filosofiýasyny öwrenmegiň gözbaşy gadymy döwürlere degişlidir. Gadymy dilçileriň arasynda diliň emele glmegi hakyndaky meseleler aýratyn uly ähmiýete eýe bolupdyr. Diliň emele gelmegi hakyndaky garaýyşlar tä XIX asyra çenli diliň filosofiýasynyň esasy tutupdyr.

Gadymy Gresiyada „naturalistleriň“ (tebigatçylaryň) we „konwensionalistleriň“ (ylalaşykçylaryň) arasynda jedel döräpdir. Tebigatçylaryň tarapynda Geraklit, ylalaşykçylaryň tarapynda Demokrit durupdyr. Geraklit we onuň yzyna eýerjiler zatlaryň we olaryň atlarynyň arasynda tebigy baglanyşyk bar hasaplapdyrlar (türkmen dilinde: açar-açmak üçin, gapy-gapmak, ýapmak we ş.m). Demokrit hem-de onuň şägirtleri ol baglanyşygyň şertli häsiýetdedigini, onuň adamlaryň ylalaşygynyň netijesinde emele gelyändigini öňe sürüpdir. „Naturalistleriň“ (tebigatçylaryň) we „konwensionalistleriň“ (ylalaşykçylaryň) arasyndaky jedel Platonyň “Kratil” atly eserinde doly beýan edilýär.

Orta asyrlara diliň filosofiýasy din öwreniş (teologiýa) ylmyň çäginde alnyp barlypdyr. Wasiliý Kesariýskiý (IV a), Grigoriý Nisskiý (IV a), Awreliý Awgustin (IV-V aa), Ioann Damaskin (VII-VIII aa) ýaly dörediji adamlar diliň filosofiýasynyň ösmegine uly goşant goşupdyr. Olar adamyň içki sözleýşi, haýwanlaryň arasyndaky ses aragatnaşyklary baradaky meseläni öňe

sürüpdür.

XVII-XVIII asyrlarda diliň emele gelşi hakynda köpsanly nazaryýetler ýüze çykydýr. G.Leybinsiň sese öýkünme, D.Lokkuň ümlükler, Ž.Ž.Russonuň durmuşy şertnamasy nazaryýetleri peýda bolupdyr. Ýöne, bu döwürde diliň filosofiýasynyň çägi giňäp başlapdyr. Oňa diliň aragatnaşyk, öwrenijilik hyzmatlary bilen bagly meseleler hem girizilipdir. XIX asyryň meşhur dilçisi, diliň filosofiýasy boýunça görnukli alym Wilgelm fon Gumbold hem diliň esasy hyzmatyny öwrenijilik hasaplaýar.

XX asyrda diliň filosofiýasy giňişleýin gurluşa eýe boldy. Oňa aşakdaky ugurlar degişlidir:

- 1.Lingwosemiotika-diliň aragatnaşyk hyzmatyny;
- 2.Lingwoepistemologiýa-diliň   öwrenijilik hyzmatyny;
- 3.Lingwoprakseologiýa-diliň   tejribe   (praktiki) hyzmatyny;
- 4.Filogenetik lingwistika-adamzadyň diliniň emele gelşini;
- 5.Ontogenetik   lingwistika-aýratyn   alnan   adamyň (çaganyň) diliniň emele gelşini öwrenýär.

Lingwofizikada diliň fiziki (akustik) häsiýetlerine seredilýär. Bu häsiýetler köp babatda tebigy (gepleýşe degişli bolmadyk sesler) sesleriňki bilen birmeňzeşdir. Şonuň üçin-de, lingwofizikada gepleýiş sesleri beýleki sesler bilen bilelikde öwrenilýär. Aslynda sesleri öwrenmek meselesi fizikanyň bölümleriniň biri bolan akustika degişlidir. Lingwofizika akustikanyň we lingwistikanyň arasyndaky ýagdaýy eýeleýär. Ony

linwoakustika ýa-da fonetiki akustika diýip hem atlandyrmak bolar.

Sesleriň akustik aýratynlyklarynyň derňewleri ilkibaşdan fonetik laboratoriyalarda amala aşyryldy. Russiýada Kazan we Peterburg uniwersitetlerinde XIX-XX asyrlarda ilkinji fonetik laboratoriyalar döredildi. Şol laboratoriyalarda geçirilen derňewleriň netijeleri W.A.Bogorodiskiniň „Заметки по экспериментальной фонетике“ (Moskwa 2008), L.W.Şerbanyň „Русские гласные в качественном и количественном отношении“ (Leningrad 1983) atly kitaplarynda beýan edilipdir. Häzirki zaman lingwofiziki barlaglaryň netijeleri bolsa, rus dilçileri L.W.Bondarkonyň „Звуковой строй современного русского языка“ (Moskwa 1977), L.R.Zinderiň „Общая фонетика“ (Moskwa 1979) kitaplarynda görkezilýär.

Islendik ses belli bir zadyň yrgyldaýan hereketiniň netijesidir. Gepleýiş sesleri sözleýjiniň gep organlaryny herekete getirmegi arkaly döreýär. Bu sesleriň akustiki häsiýeti dört sany ýagdaýa-yrgyldaýan hereketiň ýygylýgyna, olaryň amplitudasyna (sesiň gerimine), dowamlylygyna hem-de sesleriň aýdylyşynda energiýanyň derejesine (spektr) baglydyr.

Yrgyldynyň ýygylýgy sesiň çykýan çeşmesiniň hereketine bagly bolup, ol gersde ölçenilýär. Meselem, haýsydyr bir sesiň ýygylýgy 400 Gs deň diýilse, onda şol sesi çykarýan çeşmäniň sekundda 300 yrgyldy edýändigini aňladýar. Yrgyldynyň ýygylýgy sesiň belentligi baglydyr, az ýygylýkly sesler pes sesler, köp ýygylýkly sesler belent sesler hasaplanylýar.

Ses yrgyldysynyň amplitudasy (gerimi) sesiň intensiwligine (güýjüne) baglydyr. Ol eşidiş organlary bilen kabul edilýär hem-de desibelde ölçenilýär. Şunda 20 paskallyk ses basyşy nol dereje hasplanlyýar. Ses çeşmesiniň yrgyldamagyndan ýüze çykýan howanyň basyşy paskalda ölçenilýär.

Sesiň emele geliş wagty onuň dowamlylygyny emele getirýär. Sesiň dowamlylygy sekundyň müňden bir bölegi millisekunt (ms) bilen ölçenilýär. Ol ýa-da beýleki sesi aýtmak üçin adama 30-50 ms wagt gerek bolýar. Gepleýişde sesiň dowamlylygy onün tempine (depginine) baglydyr. Meselem rus dilinde „сад“ sözündäki “a” sesini orta depginde aýtmak üçin 250-300 ms , „садовод“ sözündäki “a” sesini aýtmaga bolsa, 50-60ms wagt gerek.

Adamyň owaz perdeleri yrgyldaýan kirşleri ýada salýar. Owaz perdeleriniň dürli ýerlerinde döreyän yrgyldylaryň amplitudasy (gerimi) birmeňzeş däl. Gepleýiş sesleri yrgyldyly hereketleriň tutuş bir toplumynyň netijesini özünde jemleýär. Biz ol ýa-da beýleki sesi ýyglyk spektri görnüşinde göz önüne getirip bileris. Ol spektr dürli adamlaryň emele getirýän birmeňzeş seslerinde hem özboluşly aýratynlyga eýedir. Bu her bir adamyň ses emele getiriş organlarynyň tebigatyňň şahslylygy (indiuidual) bilen düşündirilýär. Spektr aýratyn alnan sözleýjiniň gepleýişine şahsy äheň berýär. Oňa diňleýji tarapyndan sesiň tembri (aýratynlygy, mylaýymlygy) hökmünde baha berilýär.

Diýmek, gepleýiş sesleriniň akustik häsiýetine onuň ýyglygy, amplitudasy, dowamlylygy we spektri degişlidir. Bu häsiýetleriň her biri diňleýji tarapyndan

aýratyn görnüşde kabul edilýär. Sesiň ýygylgyna onuň belentligi, amplitudasyna gatylygy, dowamlylygyna-uzaklygy, spektrne-tembri baglydyr.

Biolingwistika dili onuň biologik aýratynlyklaryny göz önünde tutup derňeýär. Bu aýratynlyklary adamyň gepleýiş işine gatnaşýan organlaryny öwrenmek arkaly ýüze çykaryp bolar. Ol organlar biologiýada öwrenilýär. Biolingwistika bolsa, biologiýa bilen lingwistikanyň arasyndaky ylymdyr. Gepleýiş işiniň biologik mehanizmlerini öwrenmek biolingwistikanyň meselesidir. Ol mehanizmlere eşidiş organlary, artikulyasiýa (sesi hasyl etmek üçin gep organlarynyň işleýşi) organlary, beýniň gabyklary degişlidir. Biolingwistika bu organlaryň gurluşyny, ýerine ýetirýän hyzmatlaryny öwrenmek bilen, eşidiş biolingwistikasy, sözleýiş biolingwistikasy, beýniniň biolingwistikasy bölümlerine bölünýär. Gepleýiş işiniň biologik esaslary fonetikanyň aýratyn bölümlerinde derňelýär.

Eşidiş biolingwistikasy. Adamyň gulagy üç sany esasy bölüme-gulak ýelkeninden hem-de daşky eşidiş ötüginden ybarat bolan daşky gulaga, çekiçjigiň, üzeňniniň we sandalyň ýerleşýän ýerindäki ortaky gulaga, reňksiz (limfatik) suwuklykdan doly içki gulaga bölünýär. Ses tolkunyny daşky gulakdan deprek perdeleriniň (olar ses organlaryny has gaty geslerden goraýar) üsti arkaly ortaky gulaga ugradylýar. Ortaky gulakdan sesler çekiçjigiň, üzeňniniň, sandalyň kömegi arkaly içki gulaga, ondan soňra bolsa, beýniniň eşidiş merkezine geçirilýär. Netijede sesiň kabul edilişi amala aşyrylýar.

Sözleýiş biolingwistikasy. Gepleýiş seslerini

hasyl edýän gep organlary kömekçi we esasy organlara bölünýär. Olaryň birinjisine-öýken, bokurdak şahalary (bonha), bokurdak (traheýa) degişlidir. Bu organlaryň wezipesi sesleri emele getirmek üçin zerur bolan howa akymyny esasy gep organlaryna gönükdirmekden ybaratdyr. Esasy gep organlaryna bogaz, bokurdak, agyz we burun girýär. Bogaz ýüzük şekilli, galkan şekilli susak şekilli kitirdewüklerden hem-de owaz perdelerinden ybaratdyr. Owaz perdelerini bogazyň içinde gerlip duran iki sany ýorka emele getirýär. Dymyk çekimsizler aýdylanda ýorkalar gowşaýar, çekimli we açyk çekimsizler aýdylanda bolsa, olar titiräp bu sesleriň döreýiş çeşmelerini emele getirýärler.

Bokurdagyň wezipesi howa akymyny agyz ýa-da burun boşlugyna gönükdirmekdir. Haçan-da kentlewük perdesi ýokary galanda howa akymy agza gönükyär. Burun sesleri öýkenden gelýän howa akymynyň belli bir böleginiň burun boşlugyna gitmeginden hasyl bolýar. Agyzda ses emele getirmekde esasy hyzmaty dil ýerine ýetirýär. Sözleýjiniň emele getirýän sesleriniň köpdürliligi diliň öňe-yza, aşak-ýokary hereket etmegine hem köp derejede baglydyr.

Beýniniň biolingwistikasy. XIX asyryň ikinji ýarymynda beýniniň çep tarapky çanagynda eşidiş we sözleýiş merkezi ýüze çykarylýar. XX asyryň yetmişinji ýyllarynda beýniniň asimmetriýasynyň açylmagy bu meseläniň öwrenilişinde täze garaýyşlary ýüze çykardy.

Saglakay (esasy işleri sag eli bilen ýerine ýetirýänler) adamlaryň (çepbekeýleriňkide tersine) çep tarapky beýni çanagynde sözleýişe ýöriteleşme, sag tarapky beýni

çanagynda aýdyňlyga, keşpleri aýratynlaşdyrmaga ýykgyn etmek ýüze çykarylady. Düzgün bolşy ýaly, alymlarda, ylym bilen meşgullanýan adamlarda beýniniň çep tarapky çanagy, suratkeşlerde sag tarapky bölegi ösýär.

Eger adamyň beýnisiniň sag tarapky çanagynyň işi bozulsa, ol özüni gurşap alýan ýagdaýdan kynlyk bilen baş çykarýar. Onuň çep tarapky çanagynyň işinde näsazlyk ýüze çykarsa, gepleýişiniň bozulmasy (afaziýa) bolup geçýär. Afaziýada tekstiň sintaktik gurluşy üýtgedilýär, zatlaryň adynda ýalňyşlyklar goýberilýär. Beýniniň biolingwistikasy beýni bilen baglanyşyklylykda sözleýiş işinde ýüze çykýan meseleleri öwrenýär.

Psiholingwistika-dile onuň psihiki aýratynlyklary nazaryndan seredýär. Ol psihologiýanyň we lingwistikanyň arasynda hünärara ýagdaýa eýedir. Şoňa göre-de, ol sözleýjiniň we diňleýjiniň sözleýiş işiniň psihiki aýratynlyklary bilen baglanyşykly meseleleri öwrenmek bilen gyzyklanýar. Şonuň üçinde ol *sözleýjiniň psiholingwistikasy* hem-de *diňleýjiniň psiholingwistikasy* görnüşinde iki topara bölünýär. *Sözleýjiniň psiholingwistikasy* sözleýän adamyň gepleýiş işiniň psihiki aýratynlyklary bilen iş salyşýar. Bu işi üç döwre- *sözsüz pikirlenme*, *içki sözleýiş*, *daşky sözleýiş* döwürlerine bölünýär. *Sözsüz pikirlenme* döwründe adam aýdyljak bolunýan zadyň ilkibaşky şekilini aňynda şekillendirýär. Munda diliň kömeginden peýdalanylmaýar. *Içki sözleýişde* adam özi üçin gepleýär. Ol ilkinji nobatda sözleýişiniň predmetiniň pikir şekilini söz şekiline geçirmäge niýetlenilendir. *Içki sözleýiş* netijesinde şol predmet sözleýiş işiniň birinji döwründäkisinden has anyk şekile

eýe bolýar. Munda içki sözleýişiniň öwrenijilik häsiýeti ýüze çykýar. Oüniň görnüşi boýunça içki sözleýiş daşky sözleýişden düýpli tapawutlanýar. İçki sözleýiş diňleýjä niýetlenilen däl, tertibe salynmadykdyr hem-de gysgadyr. Käbir ýagdaýlarda adam sesli pikirlenmäge başlaýar. Ol içki sözleýişini materiallaşdyrýar, ýöne bu daşky sözleýiş däl. Ol özüniň tebigaty boýunça içki sözleýişligine galýar. *Daşky sözleýiş* adaty, içki sözleýişiniň dowamy bolup gelýär. Ýöne, muňa içki sözleýişiniň giňeldilen, materialasdyrylan görnüşi diýip gönüden-göni düşünmeli däl. Hakykatdan, daşky sözleýiş içki sözleýişden ýeterlik derejede garaşsyzdyr. Mundan başga-da, daşky sözleýişde umumy aragatnaşyk we stilistik düzgünler saklanylýar.

Umumy aragatnaşyk düzgünleri islendik stilistik tekstde ulanylýar, ýöne, stilistik düzgün diliň haýsydyr bir kesgitli stiline gatnaşykda ýöredilýär. Umumy aragatnaşyk düzgünleriniň möhümleriniň biri öz aýdýan sözleriňe ägä bolmadyr. Bu düzgün köpsanly nakyllarda, atalar sözlerinde öz beýanyny tapypdyr:

Dil bela-diş gala.

Başa bela iki barmak dilden geler.

Dil düwnüni diş çözmez.

Dili ýamanyň günü ýaman.

Dilde ygtyýary ýoguň, ilde ähtibary ýok.

Tekstiň stilistik görnüşiniň saýlanylmagyna üç sany aýratynlyk täsir edýär:

1. Aragatnaşygyň amala aşyrylýan medeni çägi (dini, ylmy, estetiki, etiki, syýasy we ş.m.). Bularyň her biri diliň degişli stili bilen baglanyşyklydyr.

2.Aragatnaşygyň amala aşyrylýan ýeri (okuw otagy, köçe, öž, aýyk tebigat we ş.m).

3.Sözleýjiniň diňleýjä gatnaşygy (onuň biofiziki, psihiki, medeni aýratynlyklary).

Diňleýjiniň psiholingwistikasy sözleýişe akyl ýetirmegiň psihik aýratynlyklaryny öwrenýär. Ol birinjiden, diňleýjiniň sözleýjiden kabul edip alýan sözleýiş birliklerinden, ikinjiden, şol birlikleriň dile degişli bolmadyk ol ýa-da beýleki närselere laýyk gelmeginden ybaratdyr. Sözleýişe akyl ýetirmeklik *deslapky we esasy döwürlerde* amala aşyrylýar. *Deslapky döwür* sözleýjiniň sözlerine akyl ýetirmäge taýýarlyk döwrüdür. Şözleýişe akyl ýetirmegiň derejesi belli bir derejede şu taýýarlygyň derejesine baglydyr. Bu taýýarlyk sözleýjiniň sözlerine akyl ýetirmegiň netijesini ýokarlandyrmak bilen baglanyşykly düzgünleri işjeňleşdirmekden ybaratdyr. Sözleýjiniň sözleri *umumy aragatnaşyk we hususy aragatnaşyk* görnüşinde bolup biler. Bularyň birinjisi islendik aragatnaşyk ýagdaýyny, ikinjisi bolsa, sözleýiş ýagdaýynyň aýratyn görnüşlerini öz içine alýar.

Umumy aragatnaşyk düzgünleriniň arasynda iň esasyalarynyň biri sözleýjiniň sözlerine hormat bilen çemeleşmekdir.

Hususy aragatnaşyk düzgünleri diňleýjä aýraýn sözleýiş ýagdaýlaryna çuňňur düşünmäge ýardam edýär. Olar bir tarapdan, sözleýişin belli bir ugry (dini, ylmy, estetiki, etiki, syýasy we ş.m), onuň amala aşyrylýan ýeri (metjit, laboratoriýa, teatr we ş.m), beýleki tarapdan sözleýjiniň dürli häsiýetleri (onuň fiziki, psihiki, medeni aýratynlyklary) bilen baglydyr.

Esasy döwür sözleýjiniň tekstine bolmalysy ýaly akyl ýetirilýän, düşünilýän, kabul edilýän döwürdir. Tekste alyl ýetirilmeginiň derejesi birinjiden, gürrüňi edilýän zat hakynda diňleýjide bar bolan maglumatyň möçberine, ikinjiden, onuň teksti kabul edýän pursatyndaky aragatnaşyk işjeňligine baglydyr.

Lingwokulturologiýanyň (dilçilik medeniýeti öwrenişiniň) bölümleriniň her biri lingwistikanyň hem-de medeniýeti öwrenişiniň sepgidinde durýar. *Lingwistik dini öwreniş* lingwokulturologiýanyň esasy bölümleriniň biri bolmak bilen, dil biliminiň we dini öwrenişiniň arasyndaky aralyk ýagdaýy eýeleýär. Ol diliň döreýşindäki morfologik garaýyşlar, diliň jadyly güýji, adatdan daşary hyzmatlary baradaky meseleleri derňeýär.

Lingwistik sungaty öwreniş sungatyň dile gatnaşygy bilen baglanyşykly meseleleri öwrenýär. Ol dil biliminiň we sungaty öwrenişiniň arasyndaky garyşyk ýagdaýy eýeleýän hem bolsa, edebiýaty öwreniş ylmy bu ugruň esasyny tutýar. Lingwistik sungaty öwrenişiniň ylmlaryň arasyndaky ýagdaýy onuň düýbünden özbaşdak ylym hökmünde kemala gelmegine päsgel berýär. Onuň meselelerine poetikanyň (şygryýetiň), stilistikanyň we beýleki filologik ugurlaryň çäklerinde seredilýär. Lingwistik sungaty öwrenişiniň aýratyn ylym hökmünde bölüp aýyrmaga synanşyga ilkinji gezek meşhur rus dilçisi W.W.Winogradowyň „О языке художественной литературы“ (Moskwa 1959) kitabynda duş gelmek bolýar.

Lingwistik sungaty öwrenişiniň aýratynlyklaryny göz önünde tutup, onuň meselelerini şeýle görnüşde

kesgitlemek bolar: ol çeper edebiýatyň diliniň aýratyn ýazyjynyň diline, şeýle-de dürli edebi akymalaryň (klassisizmiň, romantizmiň, simwolizmiň we ş.m) diline bolan gatnaşygy bilen baglanyşykly wezipeleri öwrenmegi maksat edinýär. Bu ylmyň materialy ilkinji nobatda çeper döredijilikdir.

Lingwoetika (sözleýiş medeniýeti) etikanyň we diliň gatnaşygy hakyndaky meseleler bilen gyzyklanýar. Etika-edep-terbiýe we onuň esaslary hakyndaky filosofik taglymat, ahlak, edep-terbiýe özüni alyp barşyň kadalarydyr (Türkmen diliniň sözlügi, Aşgabat 1962, 821 sah). Bu ylmyň örän gadymy taryhy bar.

Haýsydyr bir zada dogry çemeleşmek bilen baglanyşyklylykda dürli etiki düzgünler döreýär. *Lingwoetika*- dile dogry çemeleşmek hakyndaky ylymdyr. Dogry çemeleşmek düşünjesine kadalaryň tutuş bir toplumu degişli bolýar. Adam olaryň kömegi arkaly daşky dünýä bilen gatnaşygyny sazlaşdyrýar. Jemgyýetçilik durmuşynda adamyň adama ahlak gatnaşyklarynyň meseleleri bilen meşgullanýan içki etika uly ähmiýete eýe bolýar. Mähribanlyk, akgöwünlilik, söýgi içki etikanyň esasy kadalarydyr. Olar jemgyýetçilik ahlagynyň esasyny düzýär.

Biz lingwoetikanyň gurluşyny şeýle görnüşde görkezip bileris:

LINGWOETIKA	
AGZEKI SÖZLEÝŞIŇ ETIKASY	ÝAZUW SÖZLEIŞIŇ ETIKASY

Sözleýjini ň etikasy	Diňleýjini ň etikasy	Ýazýany ň etikasy	Okaýany ň etikasy
---------------------------------	---------------------------------	------------------------------	------------------------------

Lingwoetikanyň görkezilen bölümleriniň her biri degişlilikde sözleýjiniň, diňleýjiniň, ýazýanyň, okaýanyň sözleýiş kadalaryny öwrenýär. Dürs ýazuw, dyngy belgiler düzgünleri ýazýanyň etiketine degişlidir. Labyzlylyk, takyklyk, yzygiderlilik bolsa, agzeki sözleýişniň etikasyna girýär.

Ýazuw sözleýişiniň düzgünleri mekdeplerde mydama öwredilip gellen bolsa, sözleýiş medeniýeti soňky döwürlerde döredi. XX asyryň 80-nji ýyllaryndan başlap ýokary okuw mekdepleriniň dil we edebiýat bölümlerinde sözleýiş medeniýeti öwredilip başlandy. Häzirki wagtda lingwoetikanyň ulanylyş çägi has-da giňelýär.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1.Dil biliminiň ylmy-pudaklaýyn gurluşynyň nähili bölümleri bar?*
- 2.Ol bölümleriň her birini özüňizçe häsiýetlendirin.*
- 3.Diliň filosofiýasynyň nähili ugurlary bar?*

Hödürlenilýän edebiýat

- 1.Норман Б.Ю. Теория языка. М., 2008*
- 2.Общее языкознание. Внутренняя структура языка. Под ред. Б.А. Серебренникова. М., 1972.*
- 3.Попова З.Д., Стернин И.А, Общее языкознание. М., 2007.*

Diliň emele gelmegi. Glottogenez

Gadymy döwürlerden bäri adamlaryň ünsüni özüne çekýän meseleleriň biri hem diliň döreýşi-gottogenez meselesidir. Halk döredijiliginiň dürli eserlerinde, çeper we ylmy edebiýatlarda diliň emele gelşi bilen baglanyşykly dürli pikirler aýdylypdyr. Bu pikirleriň käbirleri sada, käbirleri bolsa belli bir ylmy garaýyşlara esaslanýar. Biziň eýýamymyzdan öňki müňýyllyklarda gadymy Hindistanda, Hytaýda, Müsrde, Wawilonda, Eýranda, Gresiyada ýaýyran rowaýatlarda, goşgularda, ertekilerde dil keramatly zat hökmünde görüp, ony beýik Ýaradyjynyň ýaradyp, öz tabynlygyndakylara sowgat hökmünde berendigi aýdylýar.

Ýer ýüzüniň dürli künjeginde ýaşaýan halklaryň dini ynançlarynyň taryhynda hem diliň döreýşi bilen baglanyşykly köpsanly çaklamalara, aýtgylara duş gelmek bolýar. Dünýä dinleriniň ählisinde diýen ýaly, diliň gelip çykyşyna degişli pikirler bar. Biziň eýýamymyzdan öňki döwürde ýewreý dilinde ýazylan gadymy dini kitapda dünýäniň nähili ýaradylandygy, adamlaryň nähili dörändigi bilen baglanyşykly, diliň gelip çykyşyna, ýaýraýşyna degişli maglumatlar hem bar. Bu kitapda aýdylyşyna görä Hudaý ýagty wagty “gündiz”, garaňky wagty “gije”, suwuň üýşen ýerini “deňiz” atlandyrypdyr. Soňra Hudaý bütün haýwanlary hem-de guşlary toprakdan ýaradypdyr, ilkinji ynsan bolan Adamy jana getiripdir. Adam bolsa, Ýer ýüzündäki haýwanlara, guşlara, ösümliklere hem-de gaýry zatlara at dakypdyr. Ýöne, bu kitapda Adamyň bütün barlyga at goýanda haýsy dilde gepländigi, ol atlaryň haýsy dilde goýlandygy barada

maglumat berilmeýär (Gurbanow A. Umumi dilçilik, Baku 1977, 210 sah).

Diliň döreýşi bilen baglanyşykly başga bir kitapda her bir diliň öz Hudaýy bar diýlip hasaplanylýar. Ol Hudaý şol halkyň dilini döredipdir, şeýle-de adamlaryň arasyndaky gepleşigi öwredipdir. Gadymy müsürliller özleri üçin diliň Hudaýy diýip Totuny, gadymy grekler Prometeýi hasap edipdirler.

XIV asyrda ýaşap geçen beýik türkmen alymy Nasyreddin Rabguzynyň dünýä edebiýatynda uly meşhurlyga eýe bolan “Kysasy Rabguzy” eseriniň “Adam alaýhyssalama zatlaryň atlarynyň öwredilmeginiň beýany” atly bölümünde diliň döreýşi bilen baglanyşykly şeýle setirler bar: “Hezreti Adam alaýhyssalam Allatagalanyň ylham nazary bilen ýokarky we aşaky hemme älemdäki mahlukatu-möwjudatlardan haýwanlaryň, ösümlikleriň, daşlaryň, agaçlaryň atlaryny, olaryň sypatlaryny, hünärlerinigeregiçe beýan etdi ” (Nasyreddin Rabguzy. Kysasy Rabguzy Aşgabat 2004, 59 sah).

Diliň emele gelşi gadymy filosofiki işlerde-de beýan edilipdir. Bu mesele bilen antik döwrüň alymlary ylmy nukdaýnazardan meşgullanypdyr. Grek filosoflary zatlara at berilmegi bilen baglanyşykly iki sany garşylykly pikiri orta atypdyrlar. Antik döwrüň meşhur materialistik filosofy Demokrit (b.e.ö 460-370-nji ýyllar) zatlaryň özüne berlen at bilen hiç hili baglanyşygynyň ýokdugy, zatlara adyň ynsanlar tarapyndan dakylýandygy baradaky pikiri öňe sürüpdir. Platon bolsa, zat bilen onuň adynyň arasyndaky baglanyşygyň bardygyny, zatlara adyň Hudaý tarapyndan dakylýandygyny nygtapdyr.

Gadymy Rim akyldary we şahyry Lukaresiý (b.e.ö 99-55-nji ýyllar) hem dil bilen baglanyşykly pikirler aýdypdyr. Ol öz garaýyşlaryny „Zatlaryň tebigaty hakynda“ atlandyrylýan meşhur filosofiki poemasynda sygyr bilen beýan edipdir. Lukaresiý diliň ynsandan başga ylahy bir barlyk tarapyndan ýaradylandygy baradaky pikire ynanmandyr. Onuň pikirçe , zatlaryň ady zerurlyk netijesinde döräpdir, her bir at talabyň esasynda emele gelipdir.

Diliň nähli emele gelendigi hakyndaky pikirler mydama alymlaryň üns merkezinde bolupdyr. Orta asyrlarda, Täzeden döreýiş döwründe bu mesele hakynda täze ylmy garaýyşlar öňe sürülmändir. XVII-XVIII asyrlarda diliň döreýşi meselesi bilen Ýewropanyň birentek ýurtlarynyň, Anglýanyň, Germaniýanyň, Fransiýanyň görnükli alymlary meşgul bolupdyr. XIX asyrdan bu möhüm mesele beýleki ylymlaryň hem birtoparyny özüne çekipdir. Şuňa görä-de diliň döreýiş meselesi barada taryhçylar, etnograflar, psihologlar, antropologlar we beýleki alymlar çuňňur gyzyklanypdyr.

Diliň döreýşi baradaky meselede ,esasan, iki sany kemçilige ýol berilýär. Olaryň biri, diliň ähli meselesiniň dil bilimine bagly hasap edilmezligi, beýlekisi bolsa, diliň emele gelmegi baradaky mesele bilen, dilleriň emele gelmegi hakyndaky meseläniň garyşdyrylmagy hakyndaky pikirlerdir.

Birinji pikiriniň tarapdarlary, diliň döreýşi baradaky meseläniň dil bilimine degişlidigini inkär edip, onuň filosofiýa, antropologiýa we gaýry ylymlara degişlidigini tassyklaýarlar. Bu mesele, hatda, häzirkä çäzaman dil

biliminde hem belli bir derejede uly orun alypdyr. Meselem, belli fransuz dilçisi Žozef Wandriýes 1914-nji ýylda ýazyp tamamlan „Dil“ atly meşhur kitabynda: „Aslynda diliň döreýşi baradaky mesele dil bilimine degişli däldir, bu hakykatdyr“ diýip belleýär (Ж. Вандриес. Язык (Лингвистический введение в историю). М., 1937, 19 с).

. Amerikaly dilçi Eduard Sepir bolsa, özüniň 1921-nji ýylda ýazan „Dil “ kitabynda diliň emele gelşi hakyndaky meseläniň goýluşyny dil bilimi üçin zerur zat hasap etmeýär, onuň filosofiýa degişlidigini nygtaýar (Е.Сепир.Язык (Введение в изучение речи). М.-Л., 1934, 121 с).

Diliň emele gelmegini dil biliminden başga ylymlarda öwrenmegi tekrarlaýanlar meseläniň örän kyn hem-de köptaraplydygyna esaslanýarlar. Ýöne, mesele näçe çylşyrymly bolsa-da, ony dil biliminden daşda goýmak bolmaýar. Dil, onuň ähli meseleleri dil biliminiň obýektidir. Dil biliminde diliň döreýşi barada örän köp işler edilipdir, soňky ýyllarda täze-täze garaýyşlar öňe sürülýär. Şunuň bilen bilelikde adamyň gepleýiş agzalary, olaryň gurluşlary, özboluşlylygy, sesiň emele gelmegi derňelýär. Şu babatda, birentek ylymlaryň: taryhyň, psihologiýanyň, etnografiýanyň, filosofiýanyň, geografiýanyň we beýleki ylymlaryň kömegine bil baglamaly bolýar.

Häzirki zaman dil biliminde diliň döreýşi baradaky mesele dilleriň emele gelmegi baradaky mesele bilen gatyşdyrylmaýar. Dilçi alymlar ,umuman, dil düşünjesini, takyk dillerden aýratynlykda göz önüne getirmegi

başardylar. Adamyň haçan geplemäge başlandygynyň taryhy ynsanyň özi ýaly gadymdyr. Aýratyn alnan dilleriň bolsa döreýiş taryhy müňlerçe ýyllyk ýa-da ondan hem az wagty öz içine alýar. Şuňa görä-de, bize mälim bolan dilleriň hiç biri adamzat aragatnaşygynyň haçan dörändigini görkezip bilmez.

Diýmek, diliň we dilleriň döreýşi düýbünden tapawutly meseledir. Biz diliň döreýşi barada birentek işleriň edilendigini öň belläp geçipdik. Indi, şol nazaryýetleriň birnäçesine seredeliň.

1.Sese öýkünme nazaryýeti. Bu nazaryýet diliň emele gelmegi barada öňe sürülen ilkinji nazaryýetleriň biridir. Ol b.e.ö V-IV asyrlarda gadymy Greziýada ýaýrapdyr. Sese öýkünme nazaryýetine laýyklykda, ilkinji adamlaryň eşidýän seslerine görä ses çykarmaklary netijesinde dil emele gelipdir. Adam gören zadyny başga bir adama habar bermek üçin şol zadyň çykarýan sesini gaýtalap görkezipdir, meselem, goýun görendigini mälim etmek üçin kellesini aşak egip mäläpdir, it görendigini habar bermek üçin kellesini ýokary tutup üýrüpdir, gurt görende uwapdyr, öküz görende molapdyr, şeýlelikde, ähli haýwanlaryň, guşlaryň tebigy hadysalaryň seslerini öwrenipdir. Sese öýkünme nazaryýetiniň tarapdarlarynyň pikiriçe, gaýtalanmagy öwrenilen sesler soňlugy bilen birleşip sözlere öwürlipdir. Diliň beýleki sözleri hem şol sözlerden ýasalypdyr.

Bu nazaryýetiň esasynda diliň emele gelmedigini tassyklaýan birnäçe subutnamalar bar:

1.Häzirki zaman dilleriniň leksikasynyň etimologik barlaglary dillerdäki öýkünme sözleriniň örän azdygyny

görkezýär.

2.Biziň daş töweregimizi gurşap alýan maddy barlygyň birentegi ses çykarmaga , ses döretmäge ukyply dälidir. Şol sebäpden hem, olaryň adyny sese öýkünme bilen düşündirip bolmaýar.

3.Dildäki öýkünme sözler-gagyldy, uwwuldy, şarryldy we ş.m adamyň durmuşynda zerur bolmadyk sözlerdir.

4.Käbir dilleriň leksikasynyň ylmy derňewleriniň görkezmegine görä, öýkünme sözler diliň ösüşiniň söňky döwürlerine degişlidir.

5.Diliň sözlük düzüminiň esasy sözlerini asyl sözler tutýar, olaryň bolsa, öýkünme sözler bilen hiç hili baglanyşygy ýokdur.

6.Dunýä dillerinde ulanylýan öýkünme sözleriniň ses düzümi birmeňzeş däl. Itiň úýrmegi, atyň kişnemegi, suwuň şaggyldysy her dilde başgaça aňladylýar.

Sunuň ýaly kemçilikleriniň bardygyna garamazdan, sese öýkünme nazaryýeti XVII asyryň başlaryndan başlap has giňden ýaýrapdyr. XVIII asyryň başynda nemes filosoflary bu nazaryýetiň ýörelgelerini goldap çykyş edipdirler hem-de diliň sese öýkünme netijesinde emele gelendigini subut etmäge çalyşypdyrlar. Häzirki döwürde-de birentek dilçiler we filosoflar diliň döremeginiň esasynda sese öýkünmäniň ýatandygyny tassyklaýarlar.

2. *Ümlükler nazaryýeti.* Diliň emele gelmeginde ümlükler nazaryýetiniň öňe sürülmegi hem gadymy Gresiyada ýüze çykypdyr. Bu nazaryýeti esaslandyryjylar Epikuryň tarapdarlarydyr.

Ümlükler nazaryýetine laýyklykda, dil adamlaryň

agyry, gorky, geň galmak, begenç, gynanç we ş.m netijesinde çykarýan duýgy aňladýan seslerinden emele gelipdir. Su nazaryýete görä, adamlar öz ahwallaryny begenjini, gynanjyny, şatlygyny beýleki adamlara ümlükler arkaly beýan edipdirler, hem-de olara belli bir manylary beripdirler. Soň olardan täze-täze sözler döräpdir hem-de dil emele gelipdir. Bu nazaryýetiň tarapdarlary başga-da bir gyzykly pikiri öňe sürüpdirler. Olaryň piiriçe **inçe sesli ümlükler** begenç bilen bagly duýgyny, **ýogyn sesli ümlükler** gynanç bilen bagly duýgyny aňladypdyr.

Ümlükler nazaryýeti dünýäniň dürli ülkelerine giňden ýaýrapdyr. Bu nazaryýetiň hem birnäçe kemçiliklerini görkezmek mümkin:

1. Dilde beýleki sözlere garanyňda ümlükleriň sany örän azdyr. Şoňa görä-de, dildäki onlarça mün sözi emele getirmekde ümlükleri esas edinip almak ýalňys bolar.

2. Dildäki ümlükler hiç hili takyk lesik many, grammatik many bermeýär. Nazary dil biliminiň kesgitlemegine görä, ümlükler dilde esasy sözler hasap edilmeýär. Şoňa göre-de olar beýleki sözleriň ýasalmagyna esas bolup bilmezler.

3. Bu nazaryýetiň in uly kemçiligi, ümlükler diliň esasy hyzmaty bolan aragatnaşyk hyzmatynda ulanylmaýar.

Ýöne, dillarde ümlükleriň hyzmatyny hem peseltmek bolmaz. Milli dillerde ümlükleriň aýratynlygy has-da ýüze çykýar. Her bir diliň özüne mahsus ümlükleri bardyr.

XVIII asyrda ümlükler nazaryýeti giňden ýaýrap başlaýar. Onuň tarapdarlarynyň arasynda Žan Žak Russo

has-da tapawutlanýar. XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başynda rus alymy D.N.Kudrýawskiý hem ümlükler nazaryýetiniň ýörelgelerini dogry hasap edipdir.

Ümlükler nazaryýetini düýbünden gereksiz zat hasaplamak bolmaz, dil biliminde onuň orny, dildäki ümlükleriň etimologiýasyny öwrenmekde uly hyzmaty bardyr.

3.*Durmuşy razylaşma nazaryýeti.*Diliň döreýşiniň gadymy nazaryýetleriniň biri durmuşy razylaşma nazaryýetidir. Bu nazaryýet käbir işlerde sosial şertnama nazaryýeti diýlip hem atlandyrylýar. Bu nazaryýet hem b.e.ö V-IV asyrlarda gadymy Gresiyada döräpdir. Bu nazaryýetiň esasyňy özara ylalaşyk, razylaşma tutýar.

Durmuşy razylaşma nazaryýetine görä, dil adamlaryň öz aralarynda zatlaryň ady hakynda razylaşmagy, ylalaşmagy netijesinde döräpdir. Ilkibaşda, dil ýokka adamlar ol ýa-da başga hadysany ýa-da zady atlandyrmak zerurlygy ýüze çykanda biri-birleri bilen yalalaşypdyrlar. Meselem, ýerde gögerýän närselere “ösümlük”, olaryň bir görnüşine “bugdaý”, beýleki bir görnüşine “arpa”, “ýorunja”, “ýowşan” we ş.m, haýwanlaryň görnüşlerine “goýun”, “sygyr”, “gaplaň”, “towşan” we ş.m atlary beripdirler. Bu atlar dakylanda adamlar toplanyp haýsy zada näme at dakmalydygyny yalalaşypdyrlar.

Durmuşy razylaşma nazaryýetiniň tarapdarlary ylmyň dürli ugurlaryna degişli adalgalar döredilende olaryň ylalaşyk netijesinde döredilýändigini özlerine esas edinip alýarlar. Olar adalgalaryň ýasalmasynda razylaşmanyň esas edilip alynmagy baradaky iş ilkinji

sözleriň döredilmeginde hem ulanylypdyr diýip subut etmäge çalyşýarlar.

Durmuşy razylaşma nazaryýetiniň diliň emele gelmegini düşündirip bilmeýändigine onuň aşakdaky kemçilikleri güwä geçýär:

1.Eger, ilkinji adamlar ol ýa-da başga bir zada at dakmakçy bolup ýygñansalar olaržn ortalýk aragatnaşyk guraly bolmaly. Mälim bolşy ýaly, esasy aragatnaşyk guraly dildir. Entek dil ýokka nädip zatlara at dakmak hakynda ylalaşyp bolar!? At dakmak üçin sözler diliň sözlük düzüminden alynmaly. Dil bolmasa sözlük düzümi hem bolup bilmez. Diýmek, bu nazaryýet esassyz hem-de ýalňyşdyr.

2.Durmuşy razylaşma nazaryýetiniň tarapdarlary ilkinji sözleriň döremegini, adalga ýasalýş işi bilen baglanyşdyrmakçy bolýarlar. Ýöne, bu meseleler düýbünden biri-birinden tapawutlydyr. Ilkinji sözleriň emele gelmegi dil bilen, adalgalaryň döremegi bolsa ylym bilen baglydyr. Eger dil döremedik bolsa ylym emele gelmezdi. Diliň döremegi bilen ylym, ylmyň döremegi bilen bolsa, adalga döreýär. Şuňa görä-de, ilkinji sözleriň taryhy, adalgalaryň taryhyna garanyňda gaty gadymydyr. Adalgalar diliň döreýşinden has soň ýüze çykandyr.

Diýmek, ilkinji adamlar entek dil döremänkä özara razylaşyp, täze-täze sözleri ýasap dili emele getirip bilmezler.

4. *Yşaratlar nazaryýeti.* Diliň döreýşi baradaky öňe sürilen nazaryýetleriň giňden ýaýranlarynyň biri yşaratlar nazaryýetidir. Bu nazaryýetiň esasy manysy, ilki dil yşaratlar şekilinde bolupdyr. Adamlar ilki başda yşaratlar

bilen gepleşipdir, gepleýiş dili bolsa soň emele gelip, yşaratlar diline kömekçi bolupdyr.

Bu nazaryýetiň esasy wekilleriniň biri bolan nemes psihology Wilgelm Maks Wund (1832-1920) yşaratlary we sesleri birleşdiripdir. Onuň pikirine laýyklykda, yşaratyň ses bilen bilelikdäki hereketiniň netijesinde dil emele gelipdir.

Yşaratlar nazaryýeti az wagtyň dowamynda giňden ýaýrap, munuň bilen baglanyşykly täze pikirler ýüze çykypdyr. Inlis alymy F.Penjet gepleýiş diliniň ilkinji dörandigini inkär edýär. Ol ilkinji adamlaryň ellerini, dillerini, dodaklaryny hereketlendirmegi netijesinde gepleşendiklerini görkezýär. Penjetiň pikiriçe, adamlar esasan, el arkaly gürleşipdirler, ýöne, soňlugy bilen elň üstüne ýaşaýyş üçin zerur bolan beýleki zähmetleriň ýüklenilmegi netijesinde, elň aragatnaşyk hyzmaty peselipdir. Şuňa görä-de, ses çykarmak zerurlygy döräpdir, netijede gepleşik sesleri emele gelipdir. Amerikaly alym Trondaýk ilkinji ynsanlaryň el hereketinden başga gepleýiş agzalaryny hereketlendirip pikirini beýan edendigini belläpdir.

Yşaratlar diliniň tarapdarlarynyň biri meşhur dilçi N.Ý.Marrdyr. Ol yşaratlar dilini „kinetik dil“, „el hereket dili“ dili atlandyryp, diliň döreyşi barada täze nazaryýet döretmek isläpdir. N.Ý. Marr diliň aslynda yşaratlar görnüşinde ýüze çykandygyny, gepleýiş diliniň has soňky döwre deňşlidigini belleýär.

Yşaratlar dili nazaryýetiniň tarapdarlarynyň arasynda iki sany pikir biri-birinden tapawutlanýar. Alymlaryň bir topary ýokarda belleýşimiz ýaly, ilkinji

adamlaryň el, dil, dodak hereketleriniň kömegi bilen gepleşendiklerini oňa sürýärler. Beýleki topary bolsa, diňe eliň hereketi arkaly aragatnaşyk edilendigini nygtaýar. Meselem, golland alymy Ý.Wan.Kinneken ynsanlar öz pikirini diňe eliň kömegi bilen beýan edipdir diýip belleýär.

Yşaratlar nazaryýeti aşakdaky sebäplere görä, diliň döreýşini subut edip bilmeýär:

1.Yşaratlar görmek bilen baglanyşykly hadysalara degişlidir. Olary eşidip däl-de görüp bolýar. Dil bolsa gepleşilýän we eşidilýän hadysadyr.

2.Yşaratlarda söz ýokdur. Şuňa görä-de, yşarat we mimika zadyň, hadysanyň ady bolup bilmez.

3.Yşaratlar gepleýiş dilinden öň emele gelmändir. Olar gepleýiş diliniň emele gelşiniň dowamynda ýa-da ondan soň döräpdir.

Umuman, yşaratlaryň ähmiýetini düýbünden inkär etmek bolmaz. Ýöne, yşaratlar , ol nazaryýetiň tarapdarlarynyň belleýşi, ýaly diliň döremeginde esas däl, olaryň kömekçilik hyzmaty bardyr.

Teatrlarda görkezilýän oýunlarda sahna ussatlarynyň hereketleri olaryň gepleýiş diliniň has emosional bolmagyna täsir edýär, janlylygy artdyrýar.

5.Zähmet gykylyklary nazaryýeti. Bu nazaryýet XIX asyrdan emele gelipdir. Muny şol asyryň 70-nji ýyllarynda fransuz filosofy Lýudwig Nuare (1829-1889) oňa sürüpdir. L.Nuare diliň döreýşini esaslandyrmaga çalyşýan alymlaryň biri bolup, diliň emele gelmegini ilkinji gezek zähmet bilen baglanyşdyrypdyr.

L.Nuareniň zähmet gykylyklary nazaryýetine görä,

dil zähmetiň dowamynda ynsanlaryň çykarýan biygtyýar gykylyklarynyň esasynda döräpdir. Meselem, odun çapýan adamyň paltany urandaky, deňizçileriň labyry galdyrandaky, pälwanlaryň göreşdäki çykarýan sesleri diliň ilkinji sözleri bolup hyzmat edipdir hem-de beýleki sözler olardan emele gelipdir.

L.Nuareniň pikiriçe zähmet bilen dil paralel amallardyr. Olardan dil adamyň zähmet dowamlylygynyň kömekçisi bolup hyzmat edýär. Ol mundan başga-da diliň kömekçi bolman hem biljekdigini, ýagny, ses çykarmazdan agaja palta urup boljakdygyny hem belläp geçýär.

Diliň döreýişini bu nazaryýet hem aýdyňlaşdyry bilmeýär. Ony aşakdaky subutnamalar hem görkezýär.

1.Iş wagtynda adamyň çykarýan dürli sesleri, galmagallar dilde aýratyn mana eýe bolmaýan sazlaşykly seslerdir. Olar diliň aragatnaşyk we beýleki hyzmatlaryny ýerine ýetirmeýär. Dile mahsus bolan aýratynlyklaryň hiç biri zähmet gykylyklarda ýokdur. Şonuň üçin-de zähmet gykylyklary diliň döremeginde esas bolan sözler hasaplanylyp bilinmeýär.

2.Zähmet bilen dil L.Nuareniň belleýşi ýaly, ugurdaş ýaşaýan hadysalar däldir. Olar biri-birinden aýratyn zatlardyr.

3.Dil zähmete goldaw bermek maksady bilen дәl, ynsanlaryň arasyndaky aragatnaşygy amala aşyrmak üçin emele gelipdir.

4.Zähmet gykylyklary örän azdyr.Şolar ýaly gykylyklar haýwanlarda hem bardyr.Eger bu gykylyklar diliň esasyňy düzýän bolsa, onda haýwanlar hem gepläp

bilerdi.

Diýmek, zähmet gykylyklary nazaeyýeti hem diliň döreyişini esaslandyry bilmeýär.

Diliň döreyişi baradaky mesele gadymy döwürlerden bäri öwrenilýän hem bolsa, ol entek çözülmelik ýagdaýynda galýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1.Diliň döreyişi baradaky dini garaýyşlary häsiýetlendirin.

2.Diliň we dilleriň emele gelmeginde nähili tapawut bar?

3.Diliň emele gelmegi baradaky nazaryýetleriň nähili aýratynlyklary we kemçilikleri bar?

Hödürlenilýän edebiýat

1. Annanurow.A. Dil biliminiň käbir meseleleri, Aşgabat, 1965.

2.Annanurow.A. Dil biliminiň esaslary.I bölek, Aşgabat, 1971

3.Норман Б.Ю. Теория языка. М., 2008

4.Хроленко А.Т., Бондалетов В.Д. Теория языка. М., 2006

Diliň hyzmatlary

Diliň ýerine ýetirýän hyzmatlary dil biliminde anyk kesgitlenilen däldir. Dilçileriň arasynda bu düşünjäniň

mazmunyny düşündirmekde bir pikre gelinmeýär. Dilçilige degişli işleriň birenteginde diliň hyzmaty hökmünde onuň esasy niýetlenilýän zady-**kommunikatiw (aragatnaşyk) hyzmaty** öňe sürülýär. Bu pikiri rus dilçileri N.I.Zinkin, B.A.Serebrennikow we beýlekiler öz işlerinde yzygiderli ösdürýärler.

Diliň kommunikatiw hyzmaty häzirki zaman şertlerinde üç görnüşde ýüze çykyar:

-dar çygra gönükdirilen aragatnaşyk-munda bir adamyň beýleki bir adam bilen aragatnaşygy göz önünde tutulýar, dilden ýa-da ýazmaça görnüşinde alnyp barylýan dialog;

-giň çygra gönükdirilen aragatnaşyk-bir adamyň adamlaryň uly toparyna gönüden-göni ýüzlenmegi (sapak, umumy okuw, ýygnaqlar we ş.m);

-köpçülikleýin atagatnaşyk-adamyň telewideniýäniň, radionyň, gazetiň üsti bilen görünmeýän köpçülige ýüzlenmesi.

Diliň beýleki bir hyzmaty onuň **ekspressiw** (duýgy bildiriş) hyzmatydyr. Bu hyzmat esasan, sözleýjiniň özüne degişlidir. Sebäbi, sözleýji diliň bu hyzmatyndan peýdalanyp özüniň haýsydyr bir duýgusyny beýan edýär. Mundan başga-da, diliň daş-töwreregimizi gurşap alýan zatlary atlandyrmak hyzmaty-**nominatiw** hyzmaty hem bardyr. Biz gözümüz bilen görýän, haýsydyr bir duýgymyz bilen duýýan zatlarymyzyň hemmesine sözleri ulanyp at dakýarys. Adamzadyň münlerçe ýyllaryň dowamynda gazanan tejribeleri, ylmy-bilimi sözlerde, ýazuw görnüşinde toplanýar. Diliň toplam saklaýjylyk hyzmatyna onuň **akkumlýatiw hyzmaty** diýilýär. Biz akumulýatiw

hyzmatyň kömegi bilen gadymy döwürlerden gelýän halk döredijilik eserlerimizi, akyldarlarymyzyň döreden ylmy işlerini, şahyrlarymyzyň goşgularyny nesilden-nesle geçirýäris. Diliň mundan başga-da **kognitiw** (öwrenijilik) hyzmaty hem bardyr. Adam dil arkaly beýleki adamlaryň, öňki nesilleriň dünýä akyl ýetirmesiniň netijeleri bilen tanyşýar. Diliň bu özboluşlylygy adamlaryň okuw mekdeplerinde bilim almaklaryny üpjün edýär.

Bu hyzmatlar sözleýşiň aýratyn ýagdaýlarynda emele gelýär. Olary diliň kommunikativ hyzmatynyň hususy ýagdaýlarda ýüze çykmagy hökmünde kabul edip bolar. Dil guraldyr. Guralyň esasy hyzmaty, niýetlenilýän zady bolýar. Ýöne şol guraly niýetlenilmedik zady üçin, zerurlyk eden ýerinde başga ýagdaýlarda hem ulanmak bolar. Meselem, paltanyň esasy hyzmaty nämedir bir zady çapmak. Ýöne, ony çüý kakmak, agyrlyk üçin ulanmak, gapynyň açylmazlygy üçin söýäp goýmak ýaly işlerde hem ulanyp bolar. Şunuň ýaly, diliň esasy hyzmaty aragatnaşykdyr, onuň beýleki esasy däl hyzmatlary belli bir aragatnaşyk şertlerinde aragatnaşyk hyzmatynyň takyklaşdyrylan görnüşidir.

Soraglar we ýumuşlar:

1.Diliň kommunikativ hyzmaty diýip nämä düşünýärsiň?

2.Kommunikativ hyzmatyň nähili görnüşler bar?

3.Diliň başga nähili hyzmatlary bar? Olary häsiýetlendiriş.

Hödürlenilýän edebiýat

1.Dogan Aksan. Her yönüle dil. Ankara 2007

2.Хроленко А.Т., Бондалетов В.Д. Теория языка. М., 2006.

3.Кодухов В.И. Общее языкознание.М., 1974

Dil we dil belgileri. Diliň gatlaýyn (ýarus) gurluşy

Dil biliminiň esasy öwrenýän predmeti dildir. Dil näme? Ol agaç, kagyz, el, aýak ýaly gözümize anyk görünüp duran zat däldir; dili ýerinden gozgap, ölçäp , agramyny çekip bolmaýar.

Dil ot, ýagtylyk, ýagys ýaly tebigy hadysa bolaýmasyn?

Ýöne, dil diňe adamzat jemgyýetinde emele gelýär, oduň, ýagtylygyň , ýagşyň emele gelmegi üçin bolsa adamyň asla zerurlygy ýokdur. Häzirki zaman ylmy dili belgileriň ulgamy hökmünde kesgitleýär. Şunda dildäki ähli belgiler iki sany uly topara bölünýär.

Birinji topara “jaý”, “adam”, “ýel” ýaly doly manyly sözler degişlidir. Olar biziň daş-töweregimizi gurşap alýan zatlary we hadysalary aňladýarlar. Meselem, “jaý” sözi adamlaryň ýaşamak ýa-da haýsydyr bir zatlary saklamak üçin guran binasyny aňladýar, “adam” sözi bolsa, aňly-düşünjeli, geplemek başarnygy bolan mahlugyň adydyr, “ýel” sözi howanyň tekizlik boýunça hereket etmegidir.

Belgileriň ikinji toparyna ownuk bölekler, baglaýjy kömekçiler, goşulmalar we şulara meňzeşler degişlidir. Birinji topardaky belgilerden tapawutlylykda, olar daşky

dünýädäki bar bolan zatlary, hadysalary aňlatmaga ukyply däldirler. Hakykatda, rus dilindäki “k” predlogy ýa-da nemes dilindäki “der” artikli nämäni aňladýar? Bu sözleriň arassa gullukçylyk hyzmaty bardyr. Olar birinji topara girýän belgileriň arasyndaky baglanyşygy aňlatmak üçin peýdalanylýar. Meselem, “k” predlogy “öýe gitmek” (идти к дому) söz düzüminde “gitmek” hereketiniň ugruny, “öý” sözüne ugrukmasyny görkezýär.

Nemes dilindäki “der” artikli aýňrsynda at duran baş düşümindäki, birlik sandaky, erkeklik jynsyny görkezýär

Dil ulgamy köp gatlydyr ýa-da ylymda ulanylýan adalga laýyklykda köp derejeli gurluşa eýedir. Diliň aşaky derejesi seslerde jemlenýär. Olar özünden has ýokary derejeler bolan morfemalary, sözleri we şuna meňzeşleri gurmak üçin serişde bolup hyzmat edýärler. Dilde bu dereje fonetik dereje diýlip atlandyrylýar. Diliň

beýleki bir derejesinde morfemalar-kökler, goşulmalar we şulara meňzeşler ýerleşýär. Morfema-mundan beýläk bölünmeýän manyly forma, morfologik birlikdir (J.Amansaryýew, G.Gulmanow, Lingiwistik terminleriň rusça-türkmençe sparwoçnigi. Aşgabat, 1981, 109 sah). Bu dereje morfologik dereje atlandyrylýar. Morfemalar fonetik derejeden tapawutlylykda ses bilen bilelikde many aýratynlygyna hem eýedir. Ýöne, olaryň manysy morfemanyň sözün düzüminde belli bir orun eýelän wagtynda ýüze çykýar. Mysal üçin, “gelyär” sözünü alyp göreliň. Türkmen dilini bilýän islendik adam bu sözün häzirki zaman işligidigini säginmän aýdyp biler. Muny sözün soňundaky “-ýär” goşulmasy subut edýär.

Şeýlelikde, sözüň soňundan -ýär goşulmasy goşulan bolsa, ol häzirki zaman işligidir diýip aýtmak mümkin. Ýöne, -ýär goşulmasy sözden aýrylanda nämäni aňladýar? Hiç zady! “Men ýär bilen geldim”, “Saňa ýär gerekmi?” diýip aýdyp bolmaýar. Sebäbi, goşulmanyň leksiki manysy ýokdur, ol diňe grammatik mana eýe bolup bilýär.

Diliň üçünji derejesi-leksiki derejedir. Bu derejede sözler ýerleşýär. Sözleriň morfemalardan tapawudy, olar leksik mana eýe bolmaklaryndan başga-da, sözleýişde özbaşdak ulanylyp bilýänligindedir. Sözler sözlem agzasy bolmak hukugyna eýedirlər. Sözleriň esasy hyzmaty daşky dünýäni gurşap alýan zatlaryň, hadysalaryň atlaryny aňlatmakdyr.

Diliň başga bir derejesi sintaktik derejedir. Sintaksisiň esasy birliги söz düzümleri we sözlemlerdeir. Sözlemler haýsydyr bir pikiri başga birine ýa-da başgalara geçirmek üçin peýdalanylýar. Şu ýerde bellenişmeli zat, has kiçi derejäniň birlikleriniň has uly derejedäki birlikleri döretmekde serişde bolup durýanlygydyr. Seslerden morfemalar düzülýär, morfemalardan sözler gurulýar, sözler hem öz gezeginde sözlemleri emele getirýärler.

Dildäki dereje näçe ýokary bolsa, onda şonça-da köp mukdardaky birlik ýerleşýär. Derejeleriň içinde iň az “ilatlysy” fonetik gatdyr. Dildäki sesleriň sany dünýäniň hiç bir dilinde onlarçadan ýokary bolmaýar. Morfemalaryň sany eýýäm münlerçe san bilen sanalýar, sözleriň sany bolsa onlarça, yüzlerçe mündür. Ol ýa-da beýleki diliň sözlemleri hakynda gürrüň edilende, olary sanamak mümkin dälidir.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Dil näme?*
- 2. Dilde belgileriň haýsy görnüşleri bar?*
- 3. Diliň derejeleýin gurluşy näme? Haýsy derejeleri atlandyryp bilersiňiz?*
- 4. Fonetik derejäniň birligi diliň beýleki derejeleriniň birliklerinden, esasan, nämesi bilen tapawutlanýar?*
- 5. Leksiki derejäniň birlikleriniň nähili hyzmatlary bar?*
- 6. Sintaktik derejäniň birlikleri nähili hyzmaty ýerine ýetirýär?*

Hödürlenilýän edebiýat

- 1. Джон Лайонз. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1978*
- 2. Кодухов В.И. Общее языкознание, М., 1974.*
- 3. Попова З.Д., Стернин И.А, Общее языкознание. М., 2007.*

Dil maşgalalary. Dilleriň genealogik bölünişi

Öň belläp geçişimiz ýaly, käbir diller biri-birine örän meňzeşdir. Ol dillerde gepleýän adamlar öz aralarynda hiç hili terjimeçisiz aňsat düşünişip bilýärler. Mysal üçin, türkmen adamsy garagalpak, azerbaýjan, türk adamlary bilen, rus adamsy belarus, ukrain adamlary bilen, norwegiýaly adam daniýaly ýa-da şwed bilen, italiýaly ispaniýaly ýa-da portugaliýaly bilen biraz

kynçylykly bolsa-da düşünişip bilýärler. Dilleriň şunuň ýaly meňzeşligi, olaryň umumy-kök dilden emele gelendigi bilen düşündirilýär. Türkmen, garagalpak, azerbaýjan, türk dilleri gadymy oguz dilinden, rus, ukrain, belarus dilleri gadymy rus dilinden norweg, şwed dilleri gadymy skandinaw dillerinden, ispan, italýan, portugal (şeyle-de Ýewropa dilleriniň birtopary) latyn dilinden emele gelendir.

Bir umumy kök dilden emele gelen dillere **garyndaş diller** diýlip at berilýär. Ýakyn garyndaşlyk, meselem türk we türkmen dilleriniň, rus, ukrain, belarus dilleriniň rasayndaky ýakynlyk hc-hili ylmy subutnamalar talap etmezden mese-mälim görnüp dur. Garyndaşlygy has aňyrdan gaýdýan dilleriň, meselem türkmen we ýakut dilleriniň, rus we litwa dilleriniň garyndaşlygy ýörite derňewleriň netijesinde kesgitlenilýär. Gelip çykyşynyň umumylygynyň esasynda dilleriň bölünmegine dilleriň genealogik bölünişi diýilýär. Garyndaş dilleriň iň uly birleşmesi **maşgala** diýlip atlandyrylýar. Dil maşgalalary toparlara, olar bolsa öz gezeginde toparçalara bölünip bilner. Käbir toparlar we toparçalar oňünde onlarça dili jemleýär, käbirlerine bolsa bary-ýogy bir dil degişlidir. Biziň mähriban ene dilimiz bolan türkmen dili türki diller maşgalasyna degişlidir. Dünýä dil biliminde diller genealogik taýdan aşakdaky toparlara bölünýär²:

HINDI-ÝEWROPA DILLERI MAŞGALASY:

Slawýan dilleri topary:

---

² Dilleriň gelip çykyşy taýýndan bölünişi boýunça maglumatlar prof. I.P.Susowuň “Введение в теоретическое языкознание, Тверь 2001” kitabýndan alyndy.

Gündogar slawýan dilleri toparçasy: rus, belarus, ukrain, rusin dilleri;

Günbatar slawýan dilleri toparçasy: polýak, çeh, slowak, kaşub, ýokarylužik, aşakylužik, polab (öli) dilleri;

ç) Günorta slawýan dilleri toparçasy: bolgar, makedon, serbohorwat, slowen, ybadathanaslawýan (öli) dilleri.

German dilleri topary:

a) Günbatar german dilleri toparçasy: nemes, iňlis, niderland (golland), afrikaans, lýuksemburg, friz, idiş, langobard (öli) dilleri;

b) Demirgazyk german (skandinaw) dilleri toparçasy: norweg, daniýa, şwed, island, farer dilleri;

ç) Gündogar german dilleri toparçasy: got (öli), burgund (öli), wandal (öli), gerul (öli), gepid (öli) dilleri.

Roman dilleri topary:

Italýan, ispan, portugal, fransuz, rumyn, moldawan, sardin (sard), oksitan (prowansal), katalan, galisiý, retorman, sefard, dalmatin (öli) dilleri.

Kelt dilleri topary:

a) Gel dilleri toparçasy: şotland, irland, men (man) dilleri;

b) Britt dilleri toparçasy: breton, walliý, korn (öli) dilleri;

ç) Gall dilleri toparçasy: gall (öli), lepontiý (öli) dilleri;

Keltiber dilleri toparçasy: keltiber dili (öli).

Eýran dilleri topary:

Awestiý (öli), pars, täjik, kürt, puştu, dariý, osetin, buluç, ýagnob, tat, ýazgulam, ruşan, şugnan, hazareý, midiý (öli), sogdiý (öli) we başga-da köp diller;

Hindi dilleri toparçasy:

Sanskrit (öli), hindi, urdu, nepal, bengal, rajasthan, singal, gujrat, maldiw, assam, marathi, oriýa, sindhi, parýa, sigan we s.m dilleri.

Dard diller topary:

a) Günbatar dard (nuristan, kafır) diller toparçasy: kati, prasun, aşkun, waýgali, dameli dilleri.

b) Merkezi dard diller toparçasy: paşaýy, kalaşa, khowar we ş.m dilleri.

ç) Gündogar dard diller toparçasy: kaşimир, phalura, şina we ş.m dilleri.

Baltika dilleri topary:

Latyš, litwa, prus (öli), ýatwýaž (öli), kurş (öli), galind (öli) dilleri.

Het-luwiý dilleri topary:

Het (öli), luwiý (öli), likiý (öli), palaý (öli), kariý (öli) dilleri.

Tohar dilleri topary:

A Tohar dilleri (öli), B Tohar dilleri (öli).

Italiý dilleri topary:

Latyn (öli), osk (öli), umbr (öli), falis (öli) dilleri.

Grek dilleri topary: grek dili.

Alban dilleri topary : alban dili

Ermeni dilleri topary: ermeni dili.

Dilleriň beýleki uly maşgalalaryna türki, iberiýa-kawkaz, ugor-fin, hytaý tibet, taý, afraziýa, awstroneziýa dilleri maşgalalary degişlidir. Kiçi dil maşgalalaryna bolsa, drawid, tungus-mançjur, mongol, kartwel, ýeniseý, samodiý, çukotka-kamçatka, eskimos-aleut dil maşgalalary girýär.

DRAWID DILLERI MAŞGALASY

Telugu, tamil, malaýalam, kannada, braguý, elam (öli) we beýleki diller.

KARTWEL DILLERI MAŞGALASY

Gruzin, mingrel, laz (çan), swan dilleri.

TÜRKI DILLERI MAŞGALASY

Türkmen, tatar, başgyrt, gazak, krym-tatar, azerbaýjan, özbek, türk, garagalpak, gyrgyz, ýakut, dolgan, hakas, tuwa, altaý, şor, çuwaş, gagauz, garaýym, nogaý, uýgur, gumuk, garaçay-balkar, barabin, çulum-türk, tofalar, soýot, sary-uýgur, polowes (öli), hazar (öli), bulgar (öli) we şıňa meñzeş diller.

MONGOL DILLERI MAŞGALASY

Mongol, burýat, galmyk we başga diller.

TUNGUS-MANÇJUR DILLERI MAŞGALASY

Mançjur, çzurçzen (öli), nanaý, udegeý, ewenkiý, ewen, negidal, solon, ulç dilleri.

URAL DILLERI MAŞGALASY

Fin dilleri topary

a) Pribaltika-fin dilleri toparçasy: fin, eston, karel, weps, ižor, wod, liw, saam dilleri;

b) Perm dilleri toparçasy: komi, komi-perm, udmurt, besermýan dilleri;

ç) Wol dilleri toparçasy: mariý, mordwa, merýan (öli);

Ugor dilleri topary

Wenger, hantýý, mansýý dilleri.

Samodiý dilleri topary

Nenes, enes, nganas, selkup, kamasin (öli) dilleri.

AFRAZIÝA (SEMIT-HAMYT) DILLERI MAŞGALASY

Semit dilleri topary:

Arap, maltiý, iwrit, geez (öli), tigray, tigre, assiriýa, sokotriý, finikiýa (öli), akkad (öli), siriýa (öli) we şuňa meňzeş diller.

Müsür dilleri topary:

Gadymy müsür, kopt dilleri.

Berber-liwiýa dilleri topary:

Taşelhit, şauýa, zenaga, kabil, numidý (öli) we şuňa meňzeş köp diller.

Caad dilleri topary:

Hausa, kera, kwang, mubi we şulara meňzeş diller.

Kuşit dilleri topary:

Somaliý, oromo we şulara meňzeş diller.

Omot dilleri topary:

Omet, kaffa we şulara meňzeş diller.

HYTAÝ-TIBET DILLERI MAŞGALASY

Taý-hytaý dilleri topary:

Hytaý dilleri toparçasy: hytaý, dungan dilleri;

Tibet-birma dilleri topary:

Tibet, birma, dzong-ke, newar, karen, naga, kaçın we şulara meňzeş diller.

TAÝ DILLERI MAŞGALASY

Taý, laos, şan, çžuan, li, be we şulara meňzeş diller.

AWSTRONEZIÝA DILLERI MAŞGALASY

Indoneziýa dilleri topary:

Indoneziýa, malaý, malgaş, tagal, pampangan, bugiý, pangasin, ýawan, palau, çamorro we beýleki diller;

Polineziýa dilleri topary:

a) Ýadro-polineziýa dilleri toparçasy: samoan, tuwalu, tokelaý, pukapuka, maori, taitýan, gawaý, rarotongan, rapanuý, moriori (öli) dilleri

b) Tongan dilleri toparçasy: tongan, niue dilleri;

Mikroneziýa dilleri topary:

Nauru, tungaruan, marşal, kusaiýe, ponape, truk, woleaý, ýap, mokil we şulara meňzeş diller.

Melaneziýa dilleri topary:

Fijiý, rotuma, uailu, gomen, nengone, lif, mea, tiri we şulara meňzeş diller.

AWSTROAZIÝA DILLERI MAŞGALASY

Wet-myong dilleri topary:

Wetnam, myong dilleri.

Mon-khmer dilleri topary:

Khmer, mon dilleri.

Munda dilleri topary:

Santali, mundari, asuri, korku we şuňa meňzeş diller.

Nikobar dilleri topary:

Şompeng dili.

Khasi dilleri topary:

Khasi dili.

Palaung-wa dilleri topary:

Palaung, wa, khmu, lamet we şuňa meňzeş diller.

**DEMIRGAZYK   KAWKAZ   DILLERI
MAŞGALASY**

Abhaz-adygeý (günbatar) dilleri topary:

Abhaz, adygeý, abazin, kabardin, ubykh dilleri.

Nah-dagystan dilleri topary:

Nah toparçasy: çeçen, inguş, basbiý dilleri.

Dagystan toparçasy: awar, andiý, botlih, godoberdin, bagwalin, lak, dargiý, dezzgin, tabasaran, hinalgug we şuňa meňzeş diller.

ÝENISEÝ DILLERI MAŞGALASY

Ket, ýug (öli) , kott (öli) , assan (öli) , arin (öli) , pumpokol (öli) dilleri.

ÇUKOTKA-KAMÇATKA DILLERI MAGALASY

Çukot, korýak, alýutor, kerek, itelmen dilleri.

ESKIMOS-ALEUT DILLERI MAŞGALASY

Eskimos, aleut dilleri.

ÝUKAGIR DILLERI MAŞGALASY

Ýukagir, kolym, çuwan (öli), omok (öli) dilleri.

Käbir dilleriň başgaça aýdylanda “ata-babalarynyň” bilip bolmaýar, olar ýokarda agzalyp geçilen dil maşgalalarynyň hiç birine degişli bolmaýar. Beýle diller **üzňeleşdirilen (izolirlenilen) diller** diýlip atlandyrylýar. Olara ýapon, koreý, kusunda we şuna meňzeş diller degişlidir. Şumer dilini hem köp alymlar izolirlenilen dile degişli edýärler. Ýöne, bu diliň türki dilleriniň asly bolmagy gaty mümkindir. Demirgazyk we Günorta Amerikadaky, Afrikadaky, Awstraliýadaky, Täze Gwineýadaky birtopar aborigen dilleri toparlara bölmek häzire çenli gutarnykly işlenilen däldir. Öz aralarynda baganyşygy bolmadyk maşgalalaryň we toparlaryň köp mukdary ýüze çykýar. Şol sebäpden hem bu babatda alymlaryň pikirleri hem biri-birilerine gapma garşylyklydyr.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Haýsy diller garyndaş diller hasaplanylýar?*
- 2. Izolirlenilen diller näme?*
- 3. Garyndaş dilleriň has uly birleşmeleri nähili atlandyrylýar?*
- 4. Türkmenistanda ýaşaýan halklaryň dilleriniň haýsy dil*

maşgalalaryna girýändigini sanap beriş.

Hödürlenilýän edebiýat

1. Annanurow.A. Dil biliminiň esaslary. II kitap. Aşgbat 1972

2.Вендина Т.И. Введение в языкознание. М., 2008

3. Кодухов В.И. Введение в языкознание, М., 1979.

4.Камчатников А.М., Николина Н.А. Введение в языкознание, М., 2009.

5.И.П.Сусов. Введение в теоретическое языкознание, Тверь 2001

Dilleriň gurluş taýyndan (morfologik) toparlara bölünişi

Dünyädäki diller diňe bir gelip çykyşy, kök dilden ýaýraýyşy taýyndan toparlara bölünmän, özläriniň gurluşy, ýagny morfologik aýratynlyklary tarapyndan hem toparlara bölünýär. Şunuň ýaly bölünişe dilleriň morfologik bölünişi diýilýär. Morfologik bölünişe laýyklykda, dünýädäki diller öz aralarynda dört görnüşe bölünýärler.

Birinji görnüşe **amorf** dilleri degişlidir. Beýle diller üçin söz üýtgedişiniň doly ýa-da tas doly derejede bolmazlygy mahsusdyr. Olarda sözleriň tertibiniň grammatik manysy uly ähmiýete eýedir. Sözler asyl söz, kök we goşulmalara bölünmeýärler. Amorf dillerinde düşüm, san, degişlilik, zaman ýaly grammatik düşünjeler ýörite goşulmalaryň üsti bilen aňladylmaýar. Beýle dillere hytaý, wýetnam, dungan, myong we ş.m diller

değişlidir. Hâzirki zaman inlis dili özünüň ösüş ugry boýunça amorf dillerine ýakynlaşýar.

Dilleriň ikinji görnüşine **flektiw** ýa-da **fuzion** dilleri girýär. Flektiw dillere slawýan, baltiy, italiý dilleri, şeýlede, eýran dilleriniň käbirleri degişlidir. Bu görnüşdäki diller üçin söz üýtgeýşiň ösen ulgamy häsiýetlidir. Şeýlede, bu görnüşdäki dillerde dürli grammatik manyny bermek hem gabat gelýär. Meselem, “дома” rus sözündäki “-a” goşulmasy şol bir wagtda köplük sanyň, baş düşümiň goşulmasy bolup bilýär.

Dilleriň üçünji görnüşine **agglýutinatiw** (goşulmalar arkaly söz ýasalyşy amala aşyryýan) diller girýär. Olara türki, tungus-mançžur, ugor-fîn we beýleki diller degişlidir. Agglýutinatiwlik emeli dil bolan esperanto diline hem häsiýetlidir. Bu görnüşdäki dillerde flektiw dillerdäki ýaly söz üýtgeýşiň ösen ulgamy bolsa-da, flektiw dillerden tapawutlylykda her bir grammatik manynyň öz aýratyn hususy görkezijisi bolýar. Meselem, komi-permýak dilindäki “sin” (göz) – “sinnezon” sözi **tworitelniý** düşümde, köplük sandadyr. Bu ýerde “nez” morfemasy köplük sanyň, “on” morfemasy bolsa, **tworitelniý** düşümiň görkezijisi bolup hyzmat edýär. Agglýutinatiw dillerde ähli atlar hem-de işlikler üçin ýöňkemedä üýtgemeginiň meňzeşligi mahsusdyr. Flektiw dillerde atlaryň şahs aňlatmaklarynda, işlikleriň ýöňkemedä üýtgemeginde uly tapawuda duş gelýäris. Meselem, rus dilinde üç şahs, iki ýöňkeme, latyn dilinde baş şahs we dört ýöňkeme bar.

Dilleriň dördünji görnüşine **inkorporirleýji** ýa-da **polisintetik** diller diýilýär. Beýle dillere çukot-kamçatka

diller maşgalasy, Demirgazyk Amerikanyň indeýleriniň dilleri degişlidir. Dilleriň bu görnüşinde tutuş sözlemiň bir uly goşma sözde jemlenmek häsiýeti güýçlüdir. Munda grammatik görkezijiler aýratyn sözlerde däl-de, tutuşlygyna söz-sözlemde görünýär. Inkorporirlenişin rus dilinde gabat gelşine hem mysal getirmek mümkin: “Я ловлю рыбу” sözlemi bir sözde, “рыболовствую” sözünde berilýär. Bu elbetde, tebigy däldir, ol emeli häsiýete eýedir. Polisintetiki dillerde islendik sözlem bir çylşyrymly goşma söz arkaly berlip bilner. Meselem, çukot dilindäki “Biz täze torlary goraýarys” diýen sözlem “Mytturkupregynrityrkyn” görnüşinde bolýar.

Biz dilleriň dört görnüşi hakynda gürrüň edenimizde, tebigatda hiç hili garyndysy bolmadyk, himiki taýdan arassa maddanyň bolmaýşy ýaly, flektiw, agglýutinatiw, amorf, polisintetiki diliň hem doly derejede bolup bilmeýändigini ýadymyzdan çykarmaly däldiris. Ine, hytaý we dungan dillerinde amorflyk häsiýeti güýçlüdir, ýöne onda agglýutinatiwlik häsiýeti hem bardyr. Flektiw hasaplanylýan latyn dilinde agglýutinatiwligiň käbir häsiýetleri duşýar, şeýle-de, agglýutinatiw eston dilinde flektiwlik häsiýetine gabat gelýäris.

Soraglar we ýumuşlar:

1.Dilleriň gurluş taýyndan (morfologik) bölünişine kesgitleme beriň.

2.Morfologik bölünişe laýyklykda dillleriň dört görnüşini häsiýetlendirin.

3.Dilleriň morfologik bölünişine dünýä dilleri boýunça

mysallar getirilň.

Hödürlenilýän edebiýat

1. Annanurow A. *Dil biliminiň esaslary. II kitap. Aşgbat 1972*

2. Вендина Т.И. *Введение в языкознание. М., 2008*

4. Камчатников А.М., Николина Н.А. *Введение в языкознание, М., 2009.*

Edebi dil.Şiwe.Žargon.Gepleşik leksikasy

Biz “türkmen dili”, “rus dili”, “fransuz dili” ýa-da “hytaý dili” diýenimizde bu dilleriň umumylyklaryny, bir bitewiligini göz önünde tutýarys. Ýöne, islendik dil biri-birinden tapawutlanýan görnüşleriň (wariantlaryň) btewileşmeginden hasyl bolýar. Şol görnüşler hökmünde dürli şiweler, biri-birinden tapawutlanýan argolar hem-de žargonlar, ýönekeý gepleşik, edebi dil hyzmat edýär.

Diliň esasy görnüşi, onuň dil hökmünde öňe çykmagyny üpjün edýän görnüşi edebi dildir. Biz “türkmen dili”, “rus dili”, “iňlis dili” diýenimizde olaryň diňe edebi dillerini göz önünde tutýarys.

Edebi dil we edebiýatyň dili biri-birinden tapawutlanýan zatlardyr, şol bir wagtda-da olar bir zatdyr. Dünýä edebiýatynda edebi dilde däl-de argoda ýa-da şiwelerde çeper eserleriň döredilen halatlary bellidir. Mysal üçin, rus ýazyjysy Wladimir Dal öz hekaýalaryny Kazak Luganskiý lakamy bilen Don şiwesinde yazypdyr. Belli rus şahyry Nikolaý Klýuýew eserleriniň birentegini

demirgazyk rus şiwelerinde ýazypdyr.

Edebi diliň- esasy alamaty onuň kadalaşdyrylandygydyr. Inlis dininde gepleýän halklar “edebi dil” adalgasynyň deregine “standard language”, “standart dil” adalgasyny peýdalanýarlar.

Edebi diliň başga bir alamaty onuň aňladýş serişdesiniň, ilkinji nobatda sözlük düzüminiň baýlygydyr.

Argo, şiweler, ýönekeý gepleşik edebi dilden tapawutlanýarlar. Diliň bu görnüşlerinde medeni, syýasy, ylmy adalgalar asla ýokdur. Biz edebi dilde islendik zat barada, islendik temada ýazyp hem-de gepläp bilýäris. Diliň beýleki görnüşlerinden tapawutlylykda edebi dil durmuşyň hajatlarynda ulanylman, akyl-paýhas işiniň ýokary gatlaklarynda-da peýdalanylýar. Başgaça aýdylanda, edebi dil köpugurlydyr.

Dil biliminde **şiwe** diliň çäklerdäki (territorial) görnüşi diýlip atlandyrylýar. Şiwe edebi dilden dil ulgamynyň ähli derejeleri: fonetik, morfologik, leksik we sintaktik ugurlary boýunça tapawutlanyp biler. Mysal üçin, türkmen diliniň käbir şiwelerinde edebi dilde ulanylýan “p” sesiniň deregine “f” sesiniň, dişara “s” sesiniň ýerine dişdüýbi “s” sesiniň ulanylyşyna duş gelmek bolýar. Rus diliniň demirgazyk şiweleriniň käbirinde “ч” sesiniň “ц” sesine çalşyrylyp ulanylyşyna gabat gelinýär (“чай” sözüne derek “цай”, “черный” sözüne derek “церный”).

Türkmen diliniň şiweleriniň arasyndaky tapawut tutuşlygyna alnanda uly dälidir. Mysal üçin, türkmen diliniň teke şiwesinde gepleýän adam hiç bir kynçylyksyz ärsary ýa-da ýomut şiwelerinde gepleýänler bilen

düşünişip bilýär. Bu ýagdaý rus dilinde hem şeýledir. Sibirli rýazanla, Stawropolda ýaşayanlar demirgazykda ýaşayan rusuň gepleýşine päsgelçiliksiz düşüner. Germaniýa we Hytaý ýaly ýurtlardaky käbir şiweleriň arasyndaky tapawut şeýle bir uly bolup, hatda rus we polýak dillerinde gepleýänler hem öz aralarynda olara garanyňda gowy düşünişýärler. Şoňa görä-de beýle ýurtlarda ýaşap, dürli şiwelerde gepleýän adamlaryň biri-birileri bilen düşünişmegi örän kyn bolup, ol ýerlerde umumy milli edebi diliň ähmiýeti düýpli artýar. Edebi dil bu ýerlerde ýurduň ilatyny bir halka birleşdiriji bolup hyzmat edýär. Beýleki tarapdan şiwelere bölünmeýän dilleriň hem bardygyny belläp geçmelidiris. Bu görnüşdäki dile **afrikans** dilini mysal getirmek mümkin.

Şiweleriň öz edebi kadalaryny emele getirmegi netijesinde aýratyn dile öwrülýän ýagdaýlary hem bar. Meselem, ýigriminji asyrda günorta nemes şiweleriniň birinde geplän uly bolmadyk döwlet-Lýuksemburg Gersoglygynyň özbaşdak dili-Lýuksemburg dili emele gelipdir.

Žargon – diliň durmuşy görnüşidir. Haýsydyr bir uly ýa-da kiçi durmuşy toparyň ulanýan diline **žargon** diýilýär. Ýaşlaryň, talyplaryň, deňizçileriň, söwdagärleriň, jenaýatçylaryň we ş.m. özbaşdak žargony bolýar. Käbir ýagdaýlarda, meselem, jenaýatçylar dünýäsinde žargon beýleki adamlara düşnüksiz bolan syrly dil hökmünde, şeýle-de, öz gepleşigini beýlekilerden tapawutly etmekde ulanylýar. Žargonlar çeper eserlerde gahrymanlaryň häsiýetlerini açyp görkezmekde-de peýdalanylýar. Muňa mysal edip, A.Durdyýewiň “Bally molla” hekäýasyndaky,

H.Derýaýewiň “Ykbal” romanyndaky žargonlary görkezmek bolar. Mundan başga-da, žargonyň haýsydyr bir topara düşnükli bolan şertli dil hökmünde-de ulanylmagy mümkindir. Meselem, akmämmet-arak, ak möjek-geroin, tüýdükçi-neşekeş we ş.m. Žargon edebi dilden diňe sözleri arkaly tapawutlanyp biler. Olaryň aýratyn alnan fonetikasy ýa-da grammatikasy bolup bilmez.

Gepleşik leksikasy žargonlardan we şiwelerden tapawutlylykda diliň umumymilli görnüşidir. Ol şu babatdan edebi dile ýakyndyr. Ýöne, edebi dilden tapawutlylykda ýönekeý gepleşigiň kadalary ýokdur, ulanylyş çägi giň däl. Ol, esasan, gündelik durmuşy dilde ulanylýar.

Türkmen diliniň gepleşik leksikasy hakynda Ý.Çöňnäýewiň “Häzirki zaman türkmen dili” kitabynda şeýle belenenilýär: “Gepleşik leksikasynda her bir wakanyň, hadysanyň, zadyň ady, edebi diliň kadasyny bozmazdan, edebi gepleşikdäki adyndan aňladyjylyk ukybyny güýçlendirip atlandyrylar. Muňa durmuşy gepleşik leksikasy hem diýilýär. ” Mundan başga-da, ýönekeý gepleşik sözlerine: **ketek, kempaý, jyrk, hajymelik, jyňkytmak, halpyk, hörek, heýle** ýaly sözler mysal getirilipdir. (Ý.Çöňnäýew .Häzirki zaman türkmen dili. Aşgabat, 1988 96-97 sah).

Soraglar we ýumuşlar:

- 1.Diliň haýsy görnüşleri umumy milli dil bolup bilýär?*
- 2.”Edebi dil” we “edebiyatyň dili” düşünjeleriniň*

arasynda nähili tapawutlar bar?

3.Şiwe bilen žargonyň arasynda nähili tapawutlar we umumylyklar bar?

4.Size mälim bolan šiwe sözlerini aýdyň.

5.Özüňize mälim bolan žargon sözlerini aýdyň.

6.Içinde žargon sözleri köp ulanylýan edebi eserleri mysal getiriň.

7. Şiwe sözleri köp ulanylýan edebi eserleri mysal getiriň.

Hödürlenilýän edebiýat

1.Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat 1969

2.Amansaryýew J. Türkmen dialektologiyasy. Aşgabat 1970

3.Çöňnäžew Ý.Häzirki zaman türkmen dili. Aşgabat 1988

4.Nartyýew. N.Türkmen dialektologiyasynyň esaslary.Çärjew 1994

2.Вендина Т.И. Введение в языкознание. М., 2008

Edebi diliň stilleri

Önde belläp geçişimiz ýaly, diliň iň kämil görnüşi edebi dildir. Ýöne, edebi dil hem öz gezeginde adamyň durmuşynda ulanylyş aýratynlygy, niýetlenilişi boýunça dürli toparlara bölünýär. Ýazuw dili üçin, esasan, dört:

ylmy, resmi-iş, gazýet-publisistik, çeper edebiýat, agzeki gepleşik üçin janly gepleýiş stili öňe sürülýär. Şeýle-de aralyk ýagdaýlar hem bolup bilýär. Meselem, ylmy-populýar edebiýatlarda ylmy we çeper edebiýat stilleriniň aralyklary ulanylýar. Her bir stil sözleri we grammatik aýratynlyklary babatdan tapawutlanýarlar, janly gepleýiş stili mundan başga-da aýdylyş äheňi tarapyndan hem birmeňzeş dälidir.

Ylmy stil-duýgy bildirmeýändigini we takyklygy bilen tapawutlanýar. Sözler ylmy stilde diňe göni manyda ulanylýar, mundan başga-da, onda ýörite adalgalar köp bolýar. Ylmy stiliň sözlemeleriniň gurluşy çylşyrymly bolup, tekst baplara , paragraflara, abzaslara takyk bölünýär.

Bu stiliň häsiýetli aýratynlyklarynyň ýene biri, onda “biziň pikirimizçe”, “bize mälim bolşuna görä”, “hakykata laýyk gelýär” we ş.m. ýaly söz düzümleriniň köp ulanylýandygydyr. Türkmen diliniň ylmy stilinde “men” at çalyşmasyny ulanmakdan gaça durulýar. Onuň ýerine, adatça, köplük manysyna garamazdan “biz” at çalyşmasy ulanylýar. Türkmen diliniň ylmy stilinde “meniň pikirimçe” diýen söz düzümine seýrek gabat gelinýär, onuň deregine “bize mälim bolşy ýaly” we ş.m. söz düzümleri ulanylýar.

Resmi-iş stili- ylmy stil ýaly, maglumatlary bermekde takyklygy, sözleriň göni manyda ulanylýandygy bilen häsiýetlidir. Bu stil edebi diliň stilleriniň arasynda has standartlaşdyrylan stil hökmünde bellidir: resminamalar hökümet edaralary tarapyndan tassyklanylýan görnüşler esasynda düzülýär. Resmi-iş stiliň aýratyn

taraplarynyň biri onda “siziň dykgatyňyza ýetirýäris”, “haýyş edýäris”, “laýyklykda”, “esasynda” ýaly sözleriň hem-de söz düzümleriniň köp ulanylmagydyr.

Resmi-iş stiliň, şeýle-de, ylmy stiliň tas ýeke-täk diýen ýaly hyzmaty, haýsydyr bir maglumaty takyk habar bermekdir. Bulardan tapawutlylykda gazýet-publisistik we çeper edebiýat stili okyjyda duýgy döretmek, duýgusyny oýarmak hyzmatyny hem ýerine ýetirýär.

Gazýet-publisistik stili üçin jemgyýetçilik-syýasy sözlerini, durnukly aňlatmalary, dürli görnüşli ritoriki sorag sözlemlerini, ýüzlenme sözlemlerini ulanmak häsiýetlidir. Soňky ýyllarda publisistik stile ýönekeý gepleýiş sözleriniň hem aralaşýandygyny görmek bolýar.

Çeper edebiýat stili okyjyda duýgy döretmek, habar bermek hyzmatyndan başga-da estetik hyzmaty hem ýerine ýetirýär. Onda dilde bar bolan çeperçilik serişdeleriniň hemmesi işjeň ulanylýar. Çeper eserler mazmuny, şeýle-de, görnüşi boýunça örän dürlüdir. Şonuň üçin hem alymlaryň köpüsi çeper edebiýat stiline däl-de her bir ýazyjynyň, her bir edebi ugruň stiline baha bermegi, ony aýdyňlaşdyrmagy öňe sürýärler.

Ýönekeý gepleýiş stiline taýýarlyksyzlyk, ýönekeýlik, gepleşiğiň sorag-jogap görnüşindäki aýratynlygy häsiýetlidir. Onda dabaraly, kitaby sözler seýrek duşýar. Bu stilde äheň, ýüz keşbiň hereketleri, ýşaratlar uly ähmiýete eýe bolýar. Ýönekeý gepleýiş stilinde aňladylyş äheňi ýitidir. Onda **wulgarizmler** diýlip atlandyrylýan paýyş-söğünç sözler hem duş gelyär

Soraglar we ýumuşlar:

1.Edebi diliň stilleri diýip nämä düşüňýärsiňiz? Siz haýsy stilleri bilýärsiňiz?

2.Her bir stiliň häsiýetli aýratynlyklaryny belläň.

3.Haýsydyr bir ylmy işden ylmy stile häsiýetli bolan aýratynlyklara eýe bolan bölegi saýlaň.

4.Resmi-iş stili üçin mahsus bolan sözleri mysal getiriň.

Hödürlenilýän edebiyat

1.Babaýew K. Türkmen diliniň praktiki stilistikasy. Aşgabat 1975

2.Babaýew K. Resmi dokumentleriň we iş kagyzlarynyň dil medeniýeti. Aşgabat 1982

3.Türkmen diliniň stilistikasy. Aşgabat 1989

4.Dil medeniýetiniň meseleleri. Aşgabat 1979

Diliň taryhy ösüşi

Diliň ösüşi adamlaryň jemgyýetçilik gurluşlarynyň üýtgemegi, adamzat jemgyýetiniň ösüşi bilen berk baglydyr. Ilkidurmuş obşına gurluşygy üçin adamzat jemgyýetiniň taýpa we garyndaş görnüşleri mahsusdyr.

Olara häzirki garyndaş diller toparlaryny emele getirýän taýpa dilleri hyzmat edipdir. Şoňa görä-de zähmetiň jemgyýetde ilkinji bölünişi ýaş alamatlary boýunça bolupdyr. Käbir dilleriň ilkidurmuş obşına gurluşygynyň ösüş döwründe aýal we erkek gepleşikleri babatdan görnüşleri emele gelipdir, olar biri-birinden düýpli tapawutlanypdyr. Aýal we erkek gepleşikleriniň arasyndaky tapawut käbir halklarda häzir hem saklanyp

galypdyr. Olara dil biliminde genderlektler diýilýär. Mysal üçin, ýukagir dillerinde “d”, “t” zarply sesleri diňe erkekleriň arasynda ulanylýar, aýallar ol sesleri “dz” we “s” ýaly görnüşlerde ulanýarlar. Aýal we erkek gepleşikleriniň arasyndaky tapawutlary sözleriň ulanylyşy arkaly hem ýüze çykarmak mümkindir. Meselem, ýana dilinde erkek adamlaryň gepleşiginde suguna “bana” diýilýär, aýallar bolsa ony “ba” diýip aýdýarlar. “Adam” diýen söz ýana dilinde erkek adamlaryň gepleşiginde “isi”, aýallaryňkyda bolsa “is”.

Aýallaryň we erkek adamlaryň gepleşikleriniň arasyndaky tapawut häzirkî zaman türk dilinde hem gabat gelýär. Türk dilinde gepleýän aýallar “r” sesini taşlap gepleýärler, erkek adamlaryň gepleşiginde beýle hadysa duş gelinmeýär.

Ilkidurmuş obşına gurluşy döwrüniň dilleriniň başga bir alamaty olarda umumy düşüňjeleri aňladýan sözleriň bolmazlygydyr. Meselem, Awstraliýanyň aborigen dilleriniň köpüsünde ösümlikleriň dürli görnüşleriniň atlary duş gelse-de, “ösümlük” diýen umumy manyny aňladýan söz ýokdur.

Taýpa bölünişiginden soň irki synpy jemgyýte geçilmegi bilen, diliň gurluşynda synplaýyn gatlak emele gelýär. Polineziýa dillerinde **synplaýyn** sözleriň ýörite gatlagy emele gelipdir. Meselem, soman dilini alyp görelin. Onda “geplemek” işliginiň ýerine “tautala” sözi ulanylýar, ýöne “Serdar gepleýär” sözleminde “taut ala” işligi däl-de, ýokary wezipeli adamlara degişli bolan “fofonga” işligi ulanylýar. Şunuň ýaly ýagdaý niue dilinde hem bar. Taýpa serdarynyň aýaly “hoana” sözi bilen aňladylýar, beýleki

aýallar üçin bolsa “ikifine” sözi peýdalanylýar.

Ilkidurmuş obşına gurluşy döwrüniň tamamlanyp, ilkinji döwletleriň döremegi bilen ýakyn garyndaş bolan taýpalar we tireler birleşip başlaýarlar, köne şiweler biri-birine gatyşyp, jemgyýetiň taýpa guramasynyň deregine, diňe ýaşaýyş çäGINE esaslanýan guramalar emele gelýär. Halky diller peýda bolýar.

Ýazuwyň döremegi we geljekde ösmegi bilen, šiwe häsiýetinde bolmadyk, gepleşik görnüşlerinden tapawutlanýan täze görnüş, ýazuw görnüşü ýüze çykýar. Ilkibaşda ýazuw dili ilatyň diňe belli bir gatlagyna degişli bolýar. Ýazuw dili diýseň **üýtgeWSIZ (konserwatiw)** bolýar. Oňa hatda, mukaddes dil hökmünde garalan halatlaryna-da gabat gelmek bolýar. Halkyň tebigy, gepleşik dili munuň tersine elmydama üýtgäp durýar. Diliň ýazuw we gepleşik görnüşleriniň arasyndaky tapawutlar wagtyň geçmegi bilen has ulalýar.

Ýazuw dilleri halklaryň hemmesinde birden döremeyär, şeýle şertlerde başga bir halkyň diliniň hem-de medeniýetiniň ulanylýan ýagdaýlary seýrek däldir. Mysal üçin, Orta asyrlar döwründe Günbatar Ýewropanyň hemme ýerinde Rim Imperiýasyndan miras galan latyn dili, slawýan ýurtlarynda slawýanlaryň ybadathana dili ýazuw dili hökmünde peýdalanylypdyr. Şunuň ýaly ýagdaýa Afrika döwletleriniň käbirinde häzirki wagtda hem duş gelinýär: Nigeriýada, Senegalda, Merkezi Afrika respublikasynda döwlet edaralarynyň hemmesi fransuz dilini, Gambiýa we beýleki käbir döwletler inlis dilini, Angola hem-de Mozambik bolsa portugal dilini ulanýar. Iş dolandyryşda başga bir döwletiň diliniň ulanylmagyny

Afrika döwletleriniň dilleriniň şiwelere bölünişiniň örän ýokarylygy, ylmy tehniki, hukuk adalgalarynyň emele gelmändigi bilen-de düşündirýärler.

Wagtyň geçmegi bilen islendik halkyň ene dilinde ýazuw ýüze çykýar. Ol ýuwaş-ýuwaşdan ýat dili, ilki bilen özara hatlardan, çeper edebiýatdan, soň döwlet resminamalaryndan gysyp çykarýar.

Merkezleşdirilen döwletleriň döremegi bilen ýerli şiweler ýuwaş-ýuwaşdan ýitip gidip, umumy halk diliniň ähmiýeti ýokarlanýar. Şol döwürde dil milletiň durmuşynyň ähli ugurlaryna-gündelik hojalyk işlerinden başlap ýokary intellektual işlere çenli hyzmat edip başlaýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ilkidurmuş obşına gurluşy döwrüniň dilleriniň özboluşly aýratynlyklaryny häsiýetlendirin.

2. Genderlektler näme? Ol haýsy dillerde ýüze çykypdyr?

3. Gadymy döwrüň edebi dilleri häzirki döwrüň edebi dillerinden näme bilen tapawutlanýar?

4. Afrika döwletleriniň käbirlerinde resmi dil hökmünde başga döwletleriň diliniň ulanylmagyny näme bilen düşündirýärler?

Hödürlenilýän edebiýat

1. Хроленко А.Т., Бондалетов В.Д. Теория языка. М., 2006.

2. Вендина Т.И. Введение в языкознание. М., 2008

Dil täsirleri

Diller taryhy ösüşlerinde mydama biri-birlerine belli bir derejede täsir edipdirler. Iki ýa-da ondan köp bolan diliň gurluşy hem-de sözlük düzümi boýunça biri-birlerine täsir etmegine **dil täsirleri** diýilýär.

Dil täsirleriniň iň ýönekeý ýagdaýy bir dilden başga bir dile sözleriň geçmegidir. Mälim bolşy ýaly, sözleriň başga dillerden alynmagy haýsydyr bir predmetiň ýa-da ony aňladýan düşünjäniň alynmagy bilen baglydyr. Şunuň ýaly alynmalary käbir dilçiler zerurlyk boýunça alynmalar diýip atlandyrýarlar. Bulara “paraşýut” (fran. parachute), “radius” (lat. radius), hot-dog (iňl. hot-dog) we ş.m sözleri mysal getirmek bolar.

“Kabul ediji” dil bilen deňeşdirilende “beriji” diliň derejesi has ýokarydyr.

Alynma sözleriň aralaşmagy käbir ýagdaýlarda başga bir halkyň hem-de ýurduň durmuşyny we medeniýetini beýan etmek bilen baglylykda ýüze çykýar. Şunuň ýaly alynma sözlere **ekzotizmler** diýilýär. Olara “ýurta”, “guwaýwa”, “guru”, “kowboy” we ş.m sözler degişlidir.

Alynma sözler giren dillerine şeýle bir uýgunlaşýarlar welin, hatda käbir ýagdaýlarda olaryň başga dillere degişlidigini diňe ýörite derňewiň üsti bilen kesgitlep bolýar. Mysal üçin, rus diline giren “karandaş”, “başlyk”, “ştany” ýaly türki sözlerini muňa mysal edip bolar. Ýöne käbir alynma sözler öz aýratynlyklaryny uzak wagtlap saklaýarlar. Mysal üçin “palto”, “kofe” sözleri rus diline XVIII asyrdan aralaşypdyr, ýöne häzire çenli

düşümde üýtgemeyärler. Käbir sözleriň başga dillerden girendigini diňe görmek ýa-da eşitmek arkaly kesgitläp bolýar. Mysal üçin, türkmen dilinde d.j.g çekimsiz sesleri, dodak çekimlileri bilen gutarýan sözler ýok. Rus dilinde “a” bilen başlanýan, -až bilen gutarýan (garaž, montaž) sözler ýokdur.

Dil täsirleriniň başga bir görnüşine- beýleki bir diliň sözünüň göni terjime edilip alynmagy **kalkalaşdyrmak** atlandyrylýar. Kalkalaşdyrmak netijesinde emele gelen söze **kalka** diýilýär. Kalka mysal edip “писатель”-ýazyjy, “ученик”-okuwçy türkmen sözlerini, “сознание” (aň)-rus sözünü mysal getirmek bolar. “Сознание” latyn dilindäki conscientia (con-“co”, scientia-“знание”) sözünüň göni terjime edilmeginden emele gelipdir. Kalkalar bilen bilelikde ýarym kalkalar hem bolup bilýär. Goşma sözün bir bölegi terjime edilip, beýleki bölegi terjime edilmese, ol **ýarymkalka** atlandyrylýar. Muňa “ýarymkalka” sözünüň özüni hem mysal getirmek bolar. Rus dilinde ylmy adalga hökmünde ulanylýan “антитело” adalgasy , fransuz dilindäki “anticorpus” sözünüň özleşdirilmegi netijesinde hasyl bolupdyr. Sözün “corpus” bölegi rus dilindäki “телo” sözüne terjime edilipdir, “anti” bölegi bolsa üýtgewsiz galdyrylypdyr.

Sözleriň bir dilden başga bir dile alynmagy we kalkalaşdyrylmagy dillerde giňden ýaýran hadysadyr. Ýöne olar diliň diňe daşky tarapy bilen baglanyşyklydyr, diliň içki gurluşyna olaryň täsiri ýokdur. Diller garyşanda ýa-da bir dil beýleki dile siňip gidende, has gyzykly ýagdaýlar bolup geçýär. Bu hadysa doly düşünmek üçin iňlis diliniň taryhyna göz aýlalyň.

Häzirki iňlisleriň ata-babalary-angllar, sakslar, ýutlar V-VI asyrlarda şu günlerki waliýleriň ata-babasy bolan keltleriň ýaşan ýeri, Angliýanyň çäklerinde ornaşypdyrlar. Olar keltleri tiz wagtdan dil babatdan özlerine uýgunlaşdyrypdyrlar. Ýöne, şu ýagdaýda gelmişekleriň diline-de keltleriň dilinden käbir aýratynlyklar geçipdir. Ýerli ilatyň dilinden käbir aýratynlyklaryň gelmişekleriň diline aralaşmagyna **substrat** diýilýär. Türkmen dilçileri muňa türkmen dilindäki horasan-täjik elementlerini mysal getirýärler (J.Amansaryýew, G.Gulmanow, Lingizistik terminleriň rusça-türkmençe sprawoçnigi, Aşgabat 1981, 208 sah).

1066-njy ýylda Angliýa normand gersogy Wilgelm tarapyndan eýelenilýär. Şol pursatdan başlap, fransuz dili iňlis korollygynyň, şeýle-de köşgün resmi dili bolýar. Iňlis dili ýönekeý halkyň dili hökmünde ulanylmagyny dowam etdirýär. Takmynan, XIV asyrda fransuz dili Angliýanyň çäklerinde ulanylmadan galýar, iki diliň uzak wagtyň dowamynda bilelikde ulanylmagy netijesinde fransuz dilinden iňlis diline örän köp dil elementleri geçipdir. Gelmişekleriň diliniň aýratynlyklarynyň ýerli ilatyň diline geçmegine **superstrat** diýilýär. Muňa türkmen dilinde duş gelýän arap sözlerini mysal getirmek bolar.

Irki orta asyrlardan başlap, XVIII asyryň ortalaryna çenli Ýewropada ylmyň dili, esasan, latyn dili bolupdyr. Latyn dili mekdeplerde hökmany ders hökmünde okadylypdyr, ol dilde uniwersitetlerde umumy okuwlary alnyp barlypdyr. Şonuň netijesinde latyn dili iňlis diline güýçli täsir edipdir. Ýöne bu täsir substratyň ýa-da superstratyň döremegi bilen baglanyşykly ýagdaýlardan

düýpli tapawutlanýar. Substartyň ýa-da superstratyň döremeginde bir dil beýleki diliň içine siňip gidýär. Bu ýerde bolsa, özara täsirleşýän dilleriň ikisi-de özleriniň aýratynlyklaryny saklaýarlar. Bir diliň başga dile uzak wagtyň dowamynda täsir etmegi netijesinde şol dilde ýüze çykarýan aýratynlygyna **adstrat** diýilýär. Käbir işlerde adstratyň täze dil hasaplanylýan ýerleri, ýagny “araçäkdeş raýonlarda etniki atlaşma netijesinde ýa-da gelmişekleriň diliniň ýerli halkyň (aborigenleriň) diline eden täsiri bilen baglylykda dörän dil we onuň elementleri. Şeýle ýagdaýda özbaşdak goňşy diller hasyl bolýar ýa-da bir umumy territoriýada ikidillilik döreýär” (J.Amansaryýew, G.Gulmanow, Lingizistik terminleriň rusça-türkmençe sprawoçnigi, Aşgabat 1981, 9 sah).

Substrat, superstrat, adstrat hadysalary fransuz diliniň taryhynda hem göze ilýär. Fransuz diliniň taryhy b.e.öňki 58-nji ýyldan başlanýar diýlip hasaplanylýar. Şol wagt Ýuliý Sezaryň baştutanlygyndaky rim goşunlary **gal** diliniň dürli şiwelerinde gepleýän, garyndaş **kelt** taýpalarynyň ýaşaýan ýurdy Galliýany eýeleýär. B.e.öňki ellinji ýyla çenli Galliýa doly eýelenip, Rim imperiýasynyň düzümine birikdirilýär. Yerli dil ýuwaş-ýuwaşdan öz ornuny latyn diline berýär, b.e V asyrynyň ahrynda ulanylyşdan gutarnykly galýar. Ýöne ýerli kelt ilatynyň rimliler bilen gatysmagy netijesinde latyn diliniň **gal** şiwesinde gal dilinden “miras” bolan onlarça söz-gal substraty galýar.

Galliýada Rim imperiýasy ýykylandan birnäçe wagt geçenden soň söweşjeň german taýpasy bolan franklar gozgalaň turuzýarlar hem-de şol wagtdan başlap

ýurt häzirki ady bolan Fransiýa diýlip atlandyrylyp başlanýar. Germanlar Frank Korollygynda dolandyryjy synpy eýeleseler hem ýuwaş-ýuwaşdan ýerli ilat bilen gatyşyp gidýärler. Frank dili ulanylyşdan galyp başlaýar, ýöne latyn diliniň gal şiwesiniň esasynda fransuz dili janlanyp balaýar, onda germanizmleriň köp möçberi bar bolup, german superstratyny emele getirýär. Mundan başga-da beýleki yewropa dilleri ýaly fransuz dili hem orta asyr kitaby latyn diliniň güýçli täsirine sezewar bolýar. Netijede mese-mälim latyn adstarty emele gelýär. Biz iňlis we fransuz dilleriniň taryhynda öli kitaby dil tarapyndan täsiriň netijesinde emele gelýän adstrat hadysasyna düş gelýäris. Ýöne adstrat iki ýa-da birnäçe janly diliň özara täsiri bilen birnäçe diliň hereket edýän ýerinde emele gelýär. Biz belarus dilindäki polýak adstratyna, breton dilindäki fransuz adstratyna, öňki SSSR-iň käbir respublikalaryndaky rus adstratyna düş gelip bilýäris.

Dilleriň arasyndaky adstrat gatnaşyklarynyň dil baglanyşklaryna getirmegi mümkindir.

Dil baglanyşyklary gurluşy boýunça meňzeş dilleriň bir toparda jemlenmegidir. Ol dilleriň gelip çykyş taýyndan bir-birine hiç hili baglanyşygy ýokdur. Bular köpsanly we dürli dil galtaşmalarynyň netijesinde emele gelýärler. Dilçilik edebiýatlarynda dil baglanyşklaryna mysal edip balkan dil baglanyşygyny görkezýärler. Oňa bolgar, makedon, serbhorwat, rumyn, moldawan, täze grek diller girýär. Rus dil biliminde powolžiýe dil baglanyşygy hem agzalyp geçilýär, oňa mariý, udmurt, besermyýan, tatar, başgyrt we çuwaş dilleri degişlidir.

Dil baglanyşklaryna öňki SSSR-iň halklarynyň

mysalynda hem seretmek mümkindir. Bu dilleriň köpmilletli bir döwletiň düzüminde bolmagy, şeýle-de rus dili tarapyndan düýpli basyşynyň netijesinde olaryň dil ulgamynyň ähli derejelerinde baglanyşyklar ýüze çykypdyr. Mysal üçin, rus diliniň täsiri bilen udmurt dilinde öň bolmadyk ф, х, ц sesleri giripdir, tuwa dilinde eýerjeňli goşma sözlemiň täze görnüşi döräpdir. Rus diliniň täsiri türkmen dilinde hem görünýär-ultra-, infra-, we ş.m goşulmalarynyň goşulmagy: ultramelewşe, ingragyzyl we ş.m.

Dilleriň leksiki derejelerine rus diliniň täsiri has-da aýdyň görünýär. Öňki SSSR-iň çäginde ýaşan halklaryň dillerindäki jemgyýetçilik-syýasy , ylmy adalgalaryň köpüsi rus dilinden ýa-da rus diliniň üsti bilen başga dillerden alnypdyr. Şu babatdan alnanda Pribaltika halklarynyň diline rus diliniň eden täsiri azdyr. Dil baglanyşyklarynyň döremegi üçin köpmilletli bitewi döwletiň bolmagy hökmany şert dälidir. Ol ilatynyň köp bölegi iki ýa-da köp dilde gepleýän islendik köpmilletli jemgyýetde emele gelip biler.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1.Size alynma sözleriň nähili görnüşleri bellidir?*
- 2.Ekzotizmler näme?*
- 3.Kalkalaşdyrmak, kalka näme?*
- 4.Substrat näme?*
- 5.Superstrat näme?*
- 6.Adstrat näme?*
- 7.Dil baglanyşygy diýip nämä aýdylýar we olaryň emele gelmegine näme sebäp bolýar?*

Hödürlenilýän edebiýat

1. Amansaryýew J, Gulmanow G. Lingwistik terminleriň rusça-türkmençe sawoçnigi. Aşgabat 1981

2. Вендина Т.И. Введение в языкознание. М., 2008

3. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990

Pidžinler we kreol dilleri

Dilleriň belli bir şertlerdäki biri-birileri bilen gatnaşygy pidžinleriň emele gelmegine sebäp bolup biler. Pidžin näme we ol nähili şertlerde emele gelýär. Ýurduň ýerli ilaty bilen şol ýurdy eýelän gelmişekleriň arasynda gepleşmek üçin ulanylýan garyşyk dile **pidžin** diýilýär. Pidžin hiç bir adamyň ene dili däldir, ýöne diňe milletara gatnaşyklarynda gural bolup hyzmat edýär.

Pidžiniň emele gelşiniň başky etaplarynda onuň örän gowşak grammatikasy hem-de az sanly ätiýaçlyk sözleri bolýar. Pidžin gepleşiğiň çäklendirilen ugurlarynda: söwdada, aýratyn hünär taýýarlygyny talap etmeýän fiziki işlerde ulanylýar. Düzgün bolşy ýaly, pidžiniň sözleriniň örän köp bölegi, tas 90% gowragy ýerli halkyň üstüne gelen gelmişekleriň sözlük düzüminiň hasabyna emele gelýär.

Ýerli halkyň gelmişekleriň dilinde geplemäge ymtylyşynyň güýçli bolmagy, beýleki tarapdan gelmişekleriň ýerli halkyň dili bilen tanyşmak

islemezlikleri pidžinleriň döremezligine sebäp bolup biler.

Pidžinleriň fonetikasy ýerli halkyň diline ýykgyň edýänligi babatdan tapawutlanýar: ýerli halk daşary ýurt sözlerini öz ses ulgamlaryna ornaşdyrýar, aýdylmasy kyn bolan sözlerden hem-de ses düzümlerinden gaça durýar.

Pidžinleriň grammatikasy mydama **analitikdir**. Munda grammatik many leksiki manydan aýratynlykda ýüze çykýar, söz sözlem içinde grammatik mana eýe bolýar. Söz üýtgeýiş ýokdur. Grammatik many berşiň esasy serişdesi –sözleriň tertibidir. Sözleri emele getirmegiň esasy usuly-sözleriň biri-birine goşulmagydyr.

Ilkinji pidžinler XV-XVIII asyrlarda inlis, fransuz, portugal dilleriniň esasynda Afrikanyň günbatar kenarlarynda emele gelipdir. Soňlugy bilen pidžinler Okeaniýa adalarynda, Latyn amerikasy kontinentinde ýaýrapdyr. Dilçileriň tassyklamagyna görä, bütün dünýäde elli töweregi pidžin hasaba alnypdyr.

Bize ýakýndan tanyş bolan rus diliniň esasynda-da birnäçe pidžin emele gelipdir: amur pidžini, negidal-rus, powolžiýa, kýahtin pidžinleri. Olaryň içinde has düýpli öwrenileni Kýahta şäheriniň etraplarynda XIX asyryň dowamynda ulanylan kýahtin pidžinidir. Kýahtin şäheri şol döwürlerde Mongoliýa bilen Hytaýyň serhet ýaka söwda merkezi bolupdyr. Bu pidžiniň esasy sözlük gory rus dilinden alnypdyr. Mundan başga-da beýleki dilleriň hem sözleri ulanylypdyr: “biçi” (mon. ýazmak), “fuza” (hyt.kçijik dukan), “hao” (hyt. örän oňat), “ža-ža-ža” (hyt.ha-ha-ha), “oýo” (hyt. söhbetdeşiň pikiri bilen ylalaşmazlygy bildirýän ümlük), şeýle-de hytaý dilinden alnan kalkalara hem duş gelmek bolýar: “el ädigi” (ellik),

“akyly gutaran” (akylyndan azaşan) we ş.m.

Kýahtin pidžiniň esasy fonetik kanuny açyk bogun kanunydyr. Diýmek, kýahtin pidžininde bogun diňe çekimli sese gutaryp biler: iki ýa-da ondan köp bolan çekimsizleriň goşulyşmagyna ýol berilmeýär. Şu kanuna laýyklykda kýahtin pidžini diňe aşakdaky fonetik gurluşa laýyk gelýän rus sözlerini kabul edýär: воля, люди, манера, рубаша, рука we ş.m. Birnäçe çekimsiz sesiň bilelikde gelýän sözleri fonetik taýdan özleşdirilipdir hem-de ýokardaky kanuna laýyk getirilipdir. Meselem, “бамбук” sözi kýahtin pidžininde “бамебуки”, “воротник” sözi “воротинеки”, “шелк” sözi bolsa, “шелека” görnüşinde aýdylypdyr.

Kýahtin pidžininde atlar düşüm bilen üýtgemeyärler, işlikler san goşulmalaryny, ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmeseler-de, zaman aňladyp bilýärler. Bu pidžiniň beýleki ähli pidžinlerden tapawudy: ol basybylyjylyk şertlerinde däl-de, serhet söwdasynyň esasynda döräpdir. Kýahtin pidžiniň esasynda gelmişekleriň dili däl-de (bu ýerde gelmişekler hökmünde hytaý täjirleri göz önünde tutulýar), şol çäkde ýaşaýan ilatyň dili ýatýar.

XX asyryň başlarynda serhet söwdasynyň bes edilmegi bilen kýahtin pidžini ulanylyşdan galypdyr. Onuň ýazuw ýadygärlikleriniň örän az möçberde saklanyp galandygy bu pidžini düýpli öwrenmegi kynlaşdyrýar.

Käbir ýagdaýlarda pidžinleriň ulanylýan çäklerinde ilatyň hemişelik gatnyşmagy bolup geçýär, milletara gatnaşyklary has jebis häsiýete eýe bolýar, dürli nika baglanyşyklary netijesinde pidžin giň gerime eýe bolýar.

Bu bolsa, pidžiniň adamlaryň belli bir topary üçin ene dili bolmagyna sebäp bolýar, netijede ol beýleki bir halkyň wekili bilen aralykdaky gepleşik serişdesi bolmak bilen çäklenmän, özara gepleşikde-de esasy orna geçýär.

Pidžiniň ulanylyş geriminiň giňelmegi onuň hyzmatynyň artmagy bilen şertlendirilýär. Munuň netijesinde pidžiniň sözlük gory has artýar, grammatik gurluşy (ilkinji nobatda sintaktik gurluşy) çylşyrymlaşýar.

Sözlük gorundaky, grammatik gurluşyndaky bolup geçýän özgerişlikler pidžini doly derejeli dile öwürýär. Pidžiniň esasynda döran dillere **kreol dilleri** diýilýär.

XX asyryň ikinji ýarymynda garaşsyzlygyny alan käbir döwletlerde kreol dilleri döwlet dili derejesini aldy. Mysal üçin, Täze Gwineýada neomelaneziýa, Wanuatuda bislam, Süleýman adalarynda neosolomon, Seýşel adalarynda seýşel dili döwlet derejesine eýe boldy. Tele-radio gepleşikleri bu dillerde alnyp barylýar, gazýet-žurnallar çap edilýär, mekdeplerde sapaklar okadylýar.

Kreol dilleriniň birtoparynyň durmuşy gatnaşyklarynda ulanylýandyklary bellidir.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Pidžin näme? Ol nähili şertlerde emele gelyär?*
- 2. Ilkinji pidžinler haçan we nirede emele gelipdir?.*
- 3. Kýahtin pidžininiň nähili aýratynlyklary bar?*
- 4. Kreol dilleri näme? Oňa haýsy diller degişli hem-de olar nirelerde ulanylýar?*

Hödürlenilýän edebiýat

1.Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.

2.Вендина Т.И. Введение в языкознание. М., 2008

3.Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990

Milletara gatnaşyk dilleri

Ylym, medeniýet, diplomatik gatnaşyklar ugurlarynda milletleriň arasyndaky baglanyşygyň zerurlygy, gadymy döwürlerden başlap araçy dilleriň ýüze çykmagyna ýardam beripdir. Araçy diller diýlip birnäçe halklaryň we ýurtlaryň (hakykatda, Ýer şaryndaky bar bolan hemme halklaryň hem-de ýurtlaryň dilleri) milletara düşünişmeginiň esasy serişdesine düşünilýär.

Orta asyrlar döwründe Ýewropada araçy dil hökmünde latyn dili hyzmat edipdir. Latyn dilinde umumy ýewropa medeni goruny düzen çeper eserler döredilipdir, ylmy işler ýazylypdyr, dürli döwletleriň arasyndaky şertnamalar baglanyşylypdyr, uniwersitetlerde okuwlary alnyp barylýpdyr. Orta asyrlarda, şeýle-de Täzeden döreýiş döwründe ýokary bilim ugurlarynda latyn diliniň esasy orny eýelemegi şol döwürlerde talyplaryň dürli milletlerden bolmagy bilen baglydyr, bir uniwersitetde şol bir wagtda dürli ýurtlardan bolan talyplar okapdyrlar, şol bir wagtda mugallymlar hem bir milletden bolmandyr. Mundan başga-da latyn dili häzire çenli katolik buthananyň dili bolmagynda galýar.

XVIII asyrdan başlap fransuz dili latyn dilini halkara dil bolmaklygyndan gysyp çykaryp başlaýar. Bu

şol wagtdaky fransuz monarhlarynyň agalyk edijilik ýagdaýy bilen baglanyşyklydyr, olar öz dilini esasy milletara gatnaşyk serişdesi hökmünde bütin Ýewropa ýaýratmagy başarypdyr.

Faransuz dili tä XX asyryň birinji çäryeginiň ahyryna çenli araçy dil bolmak hyzmatyny ýerine ýetiripdir hem-de soňlugy bilen öz ornuny iňlis diline beripdir.

Iňlis dili biziň günlerimizde hem milletara aragatnaşyk dili bolmak hyzmatyny ýerine ýetirýär.

Musulman gündogary ýurtlarynda araçy dil bolmak hukugy köp asyrlardan bäri Gurhanyň dili bolan arap diline degişlidir. Ol bu hyzmaty häzirki döwürde hem ýerine ýetirýär.

Orta asyrlaryň dowamynda Uzak Gündogar we Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlary üçin milletara aragatnaşyk dili bolmaklyk hyzmaty köne hytaý edebi dili bolan-wenýan diline degişlidir. Ol ýapon, koreý, wýetnam dilleri ýaly birtopar dilleriň ösmeginde möhüm ähmiýete eýe bolupdyr. XX asyrda bu sebitlerde hytaý diliniň halkara dil bolmak ähmiýeti düýpli aşak düşüpdir. Şonda-da häzirki zaman hytaý dili Birleşen Milletler Guramasynyň işinde ulanylýan dilleriň biridir (iňlis, fransuz, rus, ispan, arap dilleri bilen bilelikde).

Araçy dil hökmünde haýsydyr bir milli diliň ulanylmagy, şol dil ene dili bolan halka hemişe artykmaçlyk beripdir. Bu ýagdaý halkara emeli dillleriň döredilmegi üçin köpsanly synaşyklaryň edilmegine sebäp bolupdyr. Emeli diliň döredilmegi, bir tarapdan hemmeler üçin ortalık bolup, hiç bir halka dil babatdan

artykmaçlyk berjek dälde, ikinji tarapdan, ähli adamzada degişli boljakdy.

Emeli dili döretmäge ilkinji synanşyk biziň eýýamymyzyň II asyrynda ýunan (grek) lukmany Galen tarapyndan edilýär. Ol halkara ýazuw dilini döredýär. T.Mor özüniň “Altyn kitabynda” (1516 ý) Utopiýa adasynyň ilaty üçin aýratyn dil oýlap tapýar.

Adamzat taryhynda halkara emeli dilleriň müňlerçe taslamasy döredilýär. Fransuz pelsepeçisi R.Dekart 1629-njy ýylda umumyadamzat uniwersal diliniň shemasyny düzýär, nemes pelsepeçisi G.Leýbins düşünjeleri toparlara bölmegiň algebra düzgünlerini hödürleýär.Ýöne, olaryň diňe örän az sanlysy tejribede ulanylmak hukugyna eýe bolýar.

Adamlaryň arasynda aragatnaşyk serişdesi hökmünde ulanylan ilkinji emeli dil 1879-njy ýylda Ý.M.Şleýer tarapyndan döredilen **wolapýukdyr**. Grammatikasynyň çendenaşa kyndygy, çylşyrymlydygy bilen baglylykda wolapýuk dünýäde giň gerime eýe bolup bilmedi hem-de XX asyryň ortalarynda ulanylyşdan galdy.

Emeli dilleriň arasynda polýak lukmany L.M.Zamengof tarapyndan oýlanylyp tapylan esperantonyň ykbaly has oňat boldy. L.M. Zamengof öz döreden diliniň öwrenmek üçin mümkin boldugyça has ýönekeý hem-de ýeňil bolmagy babatda uly alada edipdir. Bu oňa aňryýany bilen başardypdyr. Esperantonyň dürs ýazuwy “bir ses-bir harp” ýörelgesine esaslanýar. Sözler ýazylyşy ýaly okalýar, her bir fonema latyn elipbiýiniň: a, b, c, ê (ç), d, e, f, g, ê (j), h (x), ĥ, I, j, ĵ (ž), k, l, m, n, o, p, r, s, ŝ (ş), u, ŭ, v, z harplarynyň birine gabat gelýär.

Basym sözün iň soňky bognunyň öňündäki bogna düşýär.

Söz üýtgeýişde, forma we söz ýasalyşda ýönekeý birleşme ýörelgesinden ugur alynýar, esperanto köklerden hem-de goşulmalardan ybaratdyr. Bu dilde atlarda söz üýtgeýiş dört ýol bilen amala aşyrylýar, işlikleriň ýedi şekili bar. Söz toparlary hem-de şekiller forma ýasaýjy goşulmalar arkaly ýüze çykarylýar: eger söz -o bilen gutarsa, ol atlara (feliĉo-bagt), -a bilen gutarsa, sypatlara (feliĉa-bagtly), -e bilen tamamlansa, hallara (mie-meniňçe) degişlidir.

Dilde bary-ýogy 16 sany grammatiki kada we 40 töweregi suffiks hem-de predlog bardyr. Tebigy milli dillerden tapawutlylykda atlaryň hem-de işlikleriň yönkemedede üýtgeýişleriniň birnäçe görnüşlerine düş gelýäris. Esperanto dilini öwrenmek üçin adatça, birnäçe aý gerek bolýar. 1887-nji ýylda bu dili dörediji tarapyndan esperanto dilinde ilkinji kitap “Lingvo internacia” (“Halkara dil”) çap edilýär.

Häzirki wagtda esperanto dilinde döredilen, terjime edilen çeper eserleriň ýeterlik mukdary bar, köpsanly gazýetler we žurnallar (40 töweregi döwürleýin neşir) çap edilýär, käbir ýurtlarda radiogepleşikler alnyp barylýar. Esperanto dili fransuz dili bilen bilelikde Halkara poçta birleşmesiniň resmi dili hasaplanylýar.

Belli bir derejede ulanylyşa giren emeli dilleriň hataryna interlingwany (1903 ý), oksidentaly (1922 ý), ido dilini (1907 ý), nowialy (1928 ý) hem goşmak bolar. Ýöne bular hem giňden ýaýramadylar.

Şu wagta çenli bar bolan emeli dilleriň arasynda diňe esperanto wagtlaryn halkara aragatnaşyk serişdesi

bolmaga hakyky mümkinçilik aldy.

Halkara emeli dili döretmäge edilen synanşyklar bilen bilelikde, hatyň halkara ulgamyny döretmäge hem birnäçe gezek synanşyklar edilipdir. Onuň kömegi bilen islendik dilde okap boljak tekstleri döretmek mümkündür. Hatyň şunuň ýaly ulgamy **pazigrafiýa** diýlip atlandyrylýar. Pazigrafiýa mysal hökmünde gollandiýaly **K.Ýansen** tarapyndan döredilen **surat ýazuwy-piktony** görkezmek bolar. Ine şol hatyň käbir belgileri: : $\triangle$ “öý”, Δ “gitmek”, ∞ “geplemek”, $\heartsuit$ “söýmek”, I “men, maňa, meni”, II “sen, saňa, seni”, III “ol, oňa, ony”, $\bullet\Box$ “öňünden”, $\Box\bullet$ “ýzyndan”, $|-$ “bolmak” işligi häzirki zamanda, $\bullet|-$ “bolmak” işligi öten zamanda, $|-\bullet$ “bolmak” işligi geljek zamanda, $|+$ “özüňe almak, edinmek”, $\bar{O}$ “şäher”.

Mundan başga-da, şunuň ýaly çylşyrymly bolmadyk surat ulgamy arkaly köpsanly san pazigrafiýasy hem döredilipdir, onda her bir söz belli bir sanlaryň toplумы arkaly belgilenilipdir. Surat pazigrafiýasy-da, san pazigrafiýasy-da giňden ýaýramandyr. Pazigrafiýanyň ulanylýan görnüşi hökmünde arap we rim sanlaryny mysal getirmek mümkündür. Olar ähli dillerde şol bir manyny aňladýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. *Araçy dil näme?*
2. *Taryhyň dürli döwürlerinde Ýewropada haýsy diller araçy dil hökmünde hyzmat edipdirler?*
3. *Gündogarda araçy dil hökmünde haýsy dil hyzmat edipdir?*

4. Haçan we kim tarapyndan halkara emeli dil dötermäge ilkinji gezek synanşyk edilipdir?

5. Haýsy emeli dil ilkinji gezek hakyky halkara aragatnaşyk serişdesi hökmünde ulanylypdyr?

6. Häzirki döwürde emeli dilleriň haýsy has giňden ýaýrandyr?

7. Paziografiýa diýlip nämä aýdylýar?

Hödürlenilýän edebiýat

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.

2. Баранникова Л. И. Введение в языкознание. Саратов, 1973.

3. Березин Ф. М. История лингвистических учений. М., 1975.

4. Вендина Т. И. Введение в языкознание. М., 2008.

Dil we medeniýet

„Dil we medeniýet“ meselesi köptaraplydyr. Oňa medeniýetiň taryhyny öwreniji, dilçi, filosof, psiholog, etnograf we edebiýaty öwreniji dürli nukdaýnazardan çemeleşýär. Ýöne, medeniýete dil bilimi tarapyndan çemeleşiş ikitaraplaýyn bolandygy üçin dil we medeniýet özara baglanyşygy saklaýar. Bir tarapdan medeniýetde bolup geçýän özgerişlikler dile täsir edýär, beýleki tarapdan bolsa, dil medeniýete täsir edýär. Ýöne, ilkinji nobatda „dil“ we „medeniýet“ düşüňjeleriniň gatnaşygy hakyndaky mesele berk kanuny esaslara daýanýar.

Medeniýet tebigata garşy durýar. Latyn dilindäki

cultura (colo- gaýtadan işlemek, bejermek, ýeri işläp bejermek) ýabany ösümlüklerden tapawutlylykda, adamyň zähmeti bilen ösdürip ýetişdirmegi aňladýar. Medeniýet adamlaryşjeňliginiň netijesi däl-de, sosial (durmuşy) önümdir. Dil bolsa, medeniýetiň hem-de tebigatyň önümi hökmünde çykyş edýär. Beýleki bir tarapdan dil adamzatyň durmuşy taryhynyň ýeten beýik üstünligidir, ol medeniýetiň bir bölegi we onuň guraly bolup çykyş edýär. Ýöne, beýleki tarapdan, bar bolan dil gurluşlarynyň häsiýetlerinde, diliň materiýasynyň özünde adamyň biologik tebigaty şöhlelenýär. Bu ýerde gepleýiş işiniň fiziologik we psihofiziologik mümkinçilikleriniň köpüsi kesgitlenilendir. Dünýä dilleriniň ählisinde çekimli we çekimsiz sesleriň bolmagy çekimlileri hem-de çekimsizleri gezekleşdirmek arkaly ses zynjyrynyň emele getirilmegi medeniýet arkaly şertlendirilen däl, ol tebigatyň işidir. Adam diňe çekimlilerden ýa-da diňe4 çekimsizlerden ybarat bolan gepleýiş aýtmaga, şeýle-de kabul etmäge ukyply däl. Adamyň belliklere ygtyýar etmek işinisihofiziologik mümkinçilikleri diliň derejeleýin gurluşynda şertlendirilendir . Häzir diliň käbir derejeleriniň mukdar çäkleri kesgitlenildi, meselem, fonologik ulgamyň möçberi dürli dillerde 10-dan 100 birlige çenli aralykda üýtgeýär, sözleriň möçberi dile laýyklykda 5-10 münden ýarym milliona çenli aralykdadyr. Tebigat şunuň ýaly görnüşde diliň belli bir çäkleriniň gurluşyny, kanunalaýyklyklaryny kesgitleýär

Medeniýet bellikler ulgamynyň mazmun planyny belleýär. Şuňa laýyklykda her bir medeniýetde millilik we halkara täsirler , her bir diliň semantikasyna

umumyadamzat medeniýetiniň umumylyklary, şeýle-de anyk alnan halkyň özboluşly medeniýetiniň şöhlelenmeleri bolýar. Medeniýetiň dile täsiriniň häsiýetleri we görnüşleri özboluşly medeniýet bilen şertlendirilen dilleriň başga diller bilen deňeşdirilmesinde aýdyň görünýär.

Şeýle görnüşdäki tapawutlar daşky hakykat bilen gönüden göni baglanyşykly nominatiw dil serişdelerinde, frazeologiyada, leksikada aýdyň görünýär. Islendik dilde we şiwede bir söz bilen beýleki dile terjime edip bolmaýan sözler bardyr. Bular ekwiwalentsiz sözler atlandyrylýar. Ekwiwalentsiz sözler, esasan, ýerli medeniýetiň özboluşly hadysalary belenilende döreýär. Eger ekwiwalentsiz sözler başga bir dile geçen ýagdaýynda, olar *ekzotik sözler* atlandyrylýar (bu hakynda “Dil täsirleri” atly temamyzda durup geçipdik). *Ekzotizmler we etnografizmler* diňe bir ýat, alynma medeniýeti düşündirmek, açyp görkezmek bilen çäklenmän, şol medeniýetiň simwoly (şekili) bolýar. Meselem, *eskwaýr, spiker, kriket, şilling* Angliýany, *gyşlak, aryk, daýhan, manat* gündogary, Orta Aziýa medeniýetini, *sakura, ikebana, sake* milli ýapon medeniýetini, *baz, kuren, maýdan, priwda* don kazaklaryny janlandyrýar.

Medeniýetiň dile täsiri edebi dilleriň tipologik aýratynlyklarynda aýdyň ýüze çykýar. Edebi dil bilen edebi dil derejesine ýetmedik diliň gatnaşygy, dil serişdeleriniň funksional differensiasıýasy (hyzmatyň aýrabaşgalaşmagy) jemgyýetiň medeni taryhynyň barşynda, ýazuwyň, edebiýatyň, döwletiň, mekdebiň, dünýägaraýşyň taryhynda kesgitlenýär. Halkyň medeniýetiniň onuň edebi diliniň kada-stilistik ulgamynyň

tipologik aýratynlygyna täsir etmegi medeniýetiň sözlüge täsirine garanyňda has çuň häsiýte eýedir. Eger sözlük medeniýetiň aýnasy bolsa, kada-stilistik ulgam onuň rentgen arkaly düşürilen suratydyr. Leksikanyň arkasynda zatlaryň we hadysalaryň dünýäsi dur, sözler satlar hem-de hadysalar bilen bagly, olar jemgyýetiň medeni şekiliniň ýüzleý söhlelendirilmesidir. Stilistika medeniýetiň gurluş aýratynlyklarynyň dil arkaly suratlandyrylmagydyr.

Medeniýetiň dile täsir etmegi dürli medeniýetlerde gepleýşiň dowamyndaky özboluşlylygy ýüze çykarýar. Bu leksikanyň we grammatikanyň käbir aýratynlyklarynda, şeýle-de diliň kada-stilistik düzgünlerinde göze ilýär. Her bir medeniýetde adamyň özüni alyp barşy ýüze çykýan ýagdaýa baglylykda sazlaşdyrylýar. Durmuşyň dürli ýagdaýlaryna laýyk gelýän gepleýiş, dil serişdeleriniň toplumy döredilýär. Gepleýişiniň tutuş mazmuny, gepleýiş tertibi jemgyýetiň medeni däplerine görä kesgitlenýär. Dürli halklarda, şol bir ýagdaýlarda (meselem, är-aýalyň, ogul bilen kakanyň, mugallym bilen okuwçynyň, myhman bilen öý eýesiniň, başlyk bilen işgäriniň we ş.m) gepleýişiniň stilistik aýratynlygy ýüze çykýar. Bir medeniýetde çagalary bilen ene-atasynyň gepleşigi düýpli stilistik tapawuta eýedir (hormat goýmagyň ýörite görnüşleri, tabynlygyň, sadyklygyň bildirilmegi, ene-ata “siz” diýlip ýüzlenmegi we ş.m), beýleki bir halkda bolsa bu gepleşik doly derejede “deňhukuklyk” ýörelgelerine esaslanýar. Gündogar halklarynyň milli medeniýetlerinde aýalynyň adamysyna ýüzlenmegi kiçiniň ula ýüzlenmegi ýaly hormata eýedir. Şeýlelikde, medeniýetiň dile täsiri, birinjiden, diliň sözleriniň milli-medeni özboluşlylygynda,

ikinjiden, diliň kada-stilistik aýratynlygynda, üçünjiden gepleýişň özboluşlylygynda hem-de onuň bilen baglanyşykly leksik, grammatik hadysalarda ýüze çykýar.

Diliň we medeniýetiň baglanyşygy has giň hem-de dürli ýagdaýlary öz içine alýar. Halkyň medeniýetiniň dil kadalarynyň ösüşine täsir edýän möhüm pursatlary jemgyýetçilik işgärleriniň, alymlaryň, ýazyjylaryň işlerinde şöhlelenýär. Täze edebi dilleriň ösüşi häzire çenli kada grammatikalarynyň, sözlükleriň, dürs ýazuw düzgünleriniň düzülmegini talap edýär, medeni aň-bilim işleri sözleýiş medeniýetini, edebi kadalaryň ýaýramagyny, tassyklanmagyny zerur düzüm hökmünde özüne birikdirýär. Edebi kadalaryň döremeginde hem-de ösmeginde sungat işgärlerine we ýazyjylara ägirt uly rol degişlidir. Dante, Petrarka, Bokkaço italýança ýazmagyň mümkindigini subut etdiler, “Ylahy komediýasy” eseriniň ýazary Dante italýan edebi diliniň düýbünü tutujy hasaplanylýar. Nemes edebi diliniň taryhynda Martun Lýuteriň, täze gruzin dilinde Şota Rustaweliniň, tatar dilinde Abdylła Tokaýyň, rus edebi dilinde A.S.Puşkiniň, türkmen dilinde Magtymgulynyň beýik hyzmaty bardyr.

Biz edebi diliň taryhynda aýratyn şahsyýetleriň ähmiýetini bellemek bilen, şol bir wagtda diliň häzirki zaman kadalarynyň jemgyýetiň ähli medeni gatlaklarynyň dürli görnüşli işleriniň netijesinde toplanandygyny göz önünde tutmalydyrys.

Diliň esasy birlikleriniň biri bolan söz-köpleriň pikir edişi ýaly, diňe bir maglumatlary geçirmek üçin döredilen gurluş däl, ol pikirň guraly, medeniýetiň saklaýjysydyr. Medeni pikirleri özünde saklamak ukyby

janly diliň özboluşly aýratynlygydyr. Diliň we medeniýetiň gatnasygy dil biliminiň täze dörän şahalarynyň biridir. XX asyryň ahyrynda „Dil we medeniýet“ meselesi ylmy barlaglaryň üns merkezine öwrülýär hem-de dil hakyndaky ylmyň ösmeginde esasy ugurlaryň biri hökmünde çykyş edýär. Häzirki zaman dil biliminiň bütewi antropologik ugura eýe bolmagy kognitiw we medeni aýratynlyklary ýüze çykarýar. Eger öň diliň we medeniýetiň baglanyşygy möhüm, ýöne ikinji derejeli zat görnüşinde öwrenilýän bolsa, häzir ýörite ugur hökmünde öwrenilýär.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Diliň we medeniýetiň özara gatnaşygynyň aýratynlyklary nämeden ybarat ?*
- 2. Diliň aýratyn alnan halklaryň medeniýetiniň diliň kada-stilistik düzgünlerine nähili täsiri bar?*
- 3. Edebi kadalaryň döremeginde sungat işgärleriniň we ýazyjylaryň hyzmatyny düşündiriň.*

Hödürlenilýän edebiýat

- 1. Annanurow. A. Dil biliminiň esaslary. I bölek, Aşgabat, 1971*
- 2. Общее языкознание. Минск 1983*
- 3. Кодухов В. И. Общее языкознание, М., 1974.*

Dil we pikirlenme

Dil we pikirlenme dil biliminiň nazaryýetiniň çylşyrymly hem jedelli meseleleriniň biridir. Dil hakyndaky ylmyň taryhynyň dürli döwürlerinde bu mesele dürliçe çözülipdir. Dil we pikirlenmäniň biri-birine gatnaşygy babatda iň gadymy filosoflardan häzirki döwürüň dilçi hem filosof alymlaryna çenli aralykda düýpli ylmy işler edilipdir. Gadymy grek akyldary Platon pikirlenmä hem-de sözleýişe bir zat hökmünde garap, içinden (sessiz) sözlemegiň-ruhuň daşa ses çykarman, diňe öz-özi bilen gürleşmegidigini belläpdir (Dogan Aksan. Her yönüyle dil, Ankara, 2007, 53 sah). Dil bilen pikirlenme barada häzirki döwre çenli edeilen işlerde dürli garaýyşlara, pikirlere duş gelmek bolýar. Alymlaryň bir topary Platon ýaly pikirlenmäniň we diliň arasynda tapawut goýmaýarlar. Meselem, görnükli psiholog L.S.Wygotskiý pikirlenmäniň hem diliň gatnaşygyny ýörite formula bilen berýär:

PIKIRLENME=DIL-SES

Dilçi Andre Martinet bolsa, doly durnukly ýagdaýa geçen pikiriň diňe dil arkalay hasyl edilip bilinjekdigini belläp, munuň jemgyýet bilen arabaglanyşygyna ünsi çekipdir. XIX asyryň dilçileri diliň we pikirlenmäniň biri-birinden tapawutlanýan iki işdigi, özbaşdak aýratynlyklara eýe bolan iki ruhy zähmetdigi baradaky pikiri goldapdyrlar.

Dil biliminiň logiki ugrunyň wekilleri bu düşüňjeleri birmeňzeş zat hasaplapdyrlar (wagta degişli

bolmadyk hem-de ähliumumy zatlar laýyk gelmelidir diýen ýaly logiki kategoriýalar, olaryň pikiriçe uniwersal dil kategoriýalary). Psihologik ugruň wekilleri bu meseläni diliň pikirlenmä, pikirlenmäniň dile bolan gatnaşygyndaky agdyklyga esaslanyp, köpbasgançakly tekizlik boýunça çözmäge synanşypdyrlar. Amerikan strukturalizminiň tarapdarlary bolsa, diliň gurluşy pikirlenmäniň gurluşyny hem-de daşky dünýä akyly ýetirmegiň usullaryny kesgitleýär diýip çaklaýarlar.

Häzirki zamanyň belli dilçileriniň biri bolan Ronald Langacker özüniň „Dil we gurluş“ (Language and its Structure) atly kitabynda „Dil bilen pikiriň baglanyşygy nämeden ybarat, dil bolmasa pikirlenip bilerismi, pikirimiz dilimize görä laýyklykda döreýärmä?“ ýaly soraglara ünsi çekip, pikire aňyň miwesi hökmünde garalsa, onuň dilden tapawudynyň mese-mälim ýüze çykjakdygyny belleýär. Ol saz dümek, heýkel ýasamak ýaly käbir işleri mysal getirip, kähalatlarda pikirimizi aňladyp biljek sözüň tapylmaýan ýagdaýyny-da ýatladýar we eger dilsiz pikirlenip bilmeýän bolsak şeýle mesele ýüze çykmazdy diýip, pikiriň dilsiz emele gelip biljekdigini nygtaýar. Şeýle-de bolsa, alym işiniň dowamynda pikirlerimiziň esasy böleginiň dilimiz bilen baglanyşyklydygyny tassyklaýar. Şunuň bilen birlikde-de, diliň hyzmatynyň, esasan, *adalat, demokratiýa, erkinlik, söýgi* ýaly abstrakt düşüňjeleri aňlatmakdahas zerurlygyny nygtaýar, ýagny „adalat“ sözünüň „galam“ ýaly predmeti görkezmeýändigini, ony aňlatmakda kynçylygyň dörejekdigine ünsümüzü çekýär. Alym dil bilen pikiri biri-birinden tapawutlandyrsa-da, bu babatda birnäçe sowala jogap bermekde kynçylyk çekýär.

Bu meseläniň dürli çözügütlerine garamazdan, alymlaryň hemmesi dil bilen pikirlenmäniň arasynda baglanyşygyň bardygyny, bu baglanyşygyň hili, tebigaty barada mesele ýüze çykanda diliň hem-de pikirlenmäniň tapawudynyň ýüze çykýandygyny belleýärler. Alymlaryň käbiri pikirlenmäniň mehanizmi dil bilen beýan edilýän belgilere bagly däl, dile garaşsyzlykda uniwersal predmet belgileri (pikir belgileri) arkaly aňladylýar diýip çaklaýarlar, birentek alymlar bolsa, pikirlenmäniň mehanizmi dil bilen aýrylmaz baglanyşykly, dil bolmasa pikirlenme bolup bilmez, alymlaryň üçünji topary bolsa, pikirlenme söz bilen beýan edilip, şeýle-de edilmän (duýgy arkaly) biler diýýärler .

Pikirlenmäniň guraly dildir, şeýle-de beýleki dil ulgamlarydyr (matematiki we himiki formulalar ýa-da sungatdaky takyk şekiller). Dil belgiler ulgamy hökmünde pikirlenmäniň material daýanjydyr, ol pikirleri materiallaşdyrýar we maglumatlaryň alyşylmagyny üpjün edýär. Eger pikirlenme hakykaty şöhlendirýän bolsa, dil ony beýan edýär. Pikirlenme ideal (düşünje görnüşinde) bolsa, dil materialdyr (onuň hemme birlikleri sesler bilen örtülendir). Pikirde zat aýratynlygy (agram, dykyzlyk, göwrüm we ş.m) bolmaýar. Diliň pikirlenme bilen baglanyşygy onuň *kommunikativ* (aragatnaşyk) we *kognitiv* (hakyky barlyk hakynda täze bilimleri almagyň serişdesi bolmakda öwrenijilik hyzmaty) hyzmatlarynyň ýüze çykmagyna mümkinçilik berýär, dil daşky dünýädäki hadysalar hem-de zatlar hakynda garaýyşlary diňe bir geçirmek bilen çäklenmän, eýsem, gurşap alýan dünýä baradaky bilimlerimizibelli bir derejede tertibe salýar,

bölämlere bölýär, aňmyza berkidýär.

Seýlelikde, dil bir tarapdan pikiri beýan etmegiň serişdesi, beýleki tarapdan bolsa, onuň emele gelmegi üçin gural bolup hyzmat edýär.

Psihologiýa we psiholingwistika ugurlary boýunça söňky döwürlerde edilen işler pikirlenmäniň diliň kömegi bolmasa hem ýüze çykyp biljekdigini subut etdiler, bu ýerde görkezme-duýgy şekilleri (suratkeşiň, heýkeltaraşyň, kompozitoryň görkezme-şekil pikirlenmeleri) göz önünde tutulýar.

Pikirlenmäniň we diliň taryhy ösüşiniň dowamynda olaryň özara täsiriniň häsiýetleri üýtgeşsiz galmandyr, ýazuwyň ösmegidiliň pikirlenmä bolan täsirini güýçlendiripdir, pikiri bezeýji serişde hökmünde diliň mümkinçilikleri giňelipdir. Pikiriň ösmegi hem dile öz täsirini ýetiripdir, sözleriň manysynyň giňemegi diliň leksik hem-de frazeologik düzümini artdyrypdyr.

Pikirlenme akyl ýetiriş bilen hem baglanyşyklydyr. Şöhlelenme nazaryýetine laýyklykda, akyl ýetirişiň birinji basgançagy hakykaty duýgy arkaly kabul etmeklikdir. Adamyň duýgy agzalaryna täsir eden daşky dünýä adamda belli bir duýgyny döredýär. Daşky dünýäniň hadysalarynyň we predmetleriniň emele getiren duýgusy pikirlenme üçin material bolýar, adamda predmet hakynda garaýyş peýda bolýar, onuň esasynda düşünje kemala gelýär. Ikinji basgançakda duýgy arkaly kabul edilen takyk predmet has anyklaşdyrylýar, ol hakyndaky düşünje görnüşe salynýar, ýagny söze öwrülýär.

Adamzadyň ösüşiniň dürli döwürlerinde onuň dünýä hakyndaky bilimi birmeňzeş bolmaýar, şonuň üçin-

de ösen dillerden hem halkyň ýönekeý pikirlenmesini görkezýän köpsanly sözleri tapmak mümkindir. Hindiyewropa dillerinde adamy-ýer, hudaýy-gök bilen aňlatmak düşüňjesi bar, „Gün dogdy“, „Gün ýaşdy“ aňlatmalaryna laýyklykda, öňler Ýer däl-de Gün Ýeriň daşyndan aýlanýar hasap edilipdir.

Şöhlelenme nazaryýeti I.P.Pawlowyň iki duýduryş ulgamy baradaky garaýyşy bilen ylalaşýar. Bu nazaryýetlere laýyklykda, adam dünýä akyl ýetirende iki duýduryş ulgamyndan peýdalanýar. Birinji duýduryş ulgamy akyl ýetirişe diňe yşarat edýär, haçan-da daşky dünýäniň predmetleri, hadysalary duýgy agzalarymyza galtaşanda bizde belli bir derejede duýgy (görüş, eşidiş, tagam we ş.m) döredýär, bu duýduryş ulgamy haýwanlara hem mahsusdyr. Ikinji duýduryş ulgamy akyl ýetirişni ikinji basgançagyna degişlidir, ol düşüňjeleriň, pikirlenmäniň, netije çykarmanyň emele gelmeginde aýgytly rola eýedir. Şeýlelikde, ikinji duýduryş ulgamy dil aragatnaşygynyň esasynda ýatýar. Ikinji duýduryş ulgamy diňe adama mahsusdyr. Ol janly synlaýyşdan hyýaly pikirlenmä geçmegi, öz beýan etmelerini söz arkaly aňladýan düşüňjeleriň, pikirleriň, netijeleriň emele gelmegini üpjün edýär. Söz diňe bir takyk predmetiň däl, eýsem, birmeňzeş predmetleriň tutuş toplumynyň belenilmegine mümkinçilik bermek bilen çäklenmän, ol predmetleri toparlary, hyzmatlary ýa-da umumy alamatlary babatdan birleşdirýär. Bu bolsa, adamda daşky dünýäniň zatlary we hadysalary hakynda düşüňjäniň kemala gelmegine ýardam edýär.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Diliň we pikirlenmäniň özboluşly gatnaşygyny düşündiriň.*
- 2. Pikirlenmäniň we akyl ýetieşn baglanyşygy nämeden ybarat?*
- 3. Iki duýduryş ulgamynyň diliň we pikirlenmäniň gatnaşygyny üpjün etmekdäki ähmiýetini düşündiriň.*

Hödürlenilýän edebiýat

- 1. Annanurow A. Dil biliminiň esaslary. I bölek, Aşgabat, 1971*
- 2. Bagýýew H. Dil bilimine giriş, Aşgabat. 1992.*
- 3. Кодухов В.И. Общее языкознание, М., 1974.*

Dil we ýazuw

Umumy dil bilimi ýazuwyň emele gelmegi we ösmegi bilen hem meşgul bolýar. Ýazuw, onuň dile bolan gatnaşygy, olaryň arasyndaky baglanyşyk dil biliminiň esasy meseleleriniň biridir. Gadymy ata-babalarymyzyň bize goýup giden iň gymmatly mirasy bolan ýazuw häzirki günlerimize gelip ýetýänçä köpsanly kynçylyklary başan geçirip kämilleşipdir.

Ýazuwyň ýüze çykyşy we ýaýraýyşy baradaky mesele ilki bilen dünýä medeniýetiniň taryhy üçin örän peýdalydyr. Şoňa görä-de, ýazuwyň taryhyny öwrenmek

köp ýýllardan bäri alymlaryň üns merkezinde durýar. Bu mesele bilen diňe bir dilçiler däl, eýsem, arheologlar, taryhçylar hem gyzyklanýarlar.

Amala aşyrylan ylmy barlaglaryň netijesinde ýazuwyň taryhyna-*paleografiýa* (grek dilindäki *palaios*-gadymy, *grapho*-ýazýaryn sözlerinden emele gelen) bagyşlanylan köp sanly ylmy işler ýazyldy. Ý.B.Şnister, Н.А. Павленко, W.A.Istrin, D.Dringer ýaly alymlar ýazuwyň taryhyna uly goşantlary goşdular.

Häzirki döwürde hem ýazuwyň meseleleri barada düýpli ylmy işler alnyp barylýar. Indi alymlary ýazuwyň umumy meseleleriniň beýan edilişi bilen bileleikde aýry-aýry halklaryň ýazuwynyň emele gelşi baradaky meseleler-de gyzyklandyrýar. Ýazuwyň taryhy dünýä dil biliminiň şol sanda türkmen dil biliminiň hem möhüm meseleleriniň biridir.

Adamzat özüniň ösüş taryhynda ýüzlerçe şekilleri döredipdir, her bir şekil maksadyne hem-de wzipesine laýyklykda jemgyýetiň ösüşinde belli bir ähmiýete eýe bolupdyr. Ynsanyň döreden şekilleriniň içiinde iň gymmatlysy ýazuwdyr.

Ýazuw görüş agzasy bilen kabul edilýän, pikiriň beýan edilmesinde esasy orunda durýan gepleýiş kömekçi bolan şekiller (çyzyklar, grafemalar) ulgamydyr. Ýazuwyň özüne mahsus aýratynlyklary bolýar.

Ol gepleýiş diline kömekçi hökmünde emele gelendigi sebäpli, ýazuwy hiç wagt dilden aýry beýan etmek mümkin däl. Mundan başga-da, ol ýa-da beýleki pikiri gepleýiş dili arkalay başga birine ýetirmek mümkin bolmadyk ýagdaýda ýazuwyň kömegine bil baglamaly

bolýar. Ýazuw uzak aralykdaky adamlaryň pikirlerini biri-birine ýetirýär, olaryň sözlerini, pikirlerini, düşüňjelerini taryhyň dowamynda saklap, geljekki nesillere ýetirýär. Seýle-de ýazuw şekilleriň ulgamyndan ybarat bolup, şertli şekiller arkaly ýazylyp, görüş agzamyz arkaly okalýar.

Ýazuw adamlaryň medeni durmuşynda gazanan üstünliklerini olaryň indiki nesillere ýetirmekde hiç zat bilen çalyşylyp bolmajak ähmiýete eýedir. Adamzat jemgyýetiniň ösüş taryhynda bolup geçen wakalary iň dogry, anyk habar berýän zat ata –babalarymyzyň goýup giden ýazuw ýadygärlikleridir. Biz ýazuwyň kömegi bilen dünýä halklarynyň we öz halkymyzyň iň gadymy taryhyny öwrenýäris, olaryň edim-gylymlary, däp-dessurlary, ýaşaýyş-durmuş aýratynlyklary, edebiýaty we ş.m bilen tanyş bolýarys.

Mälim bolşy ýaly, ylym, sungat, tehnika we beýleki ugurlar asyrlaryň dowamynda ösüp, kämilleşip gelýärler. Olaryň gazanan tejribeleriniň öwrenilip, nesilden-nesle geçirilmeginde-de ýazuw hemişe uly ähmiýete eýe bolupdyr. Häzirki zaman dünýäsiniň gymmatly pikirlerini, gazanan üstünliklerini, ýeten sepgitlerini toplamakda hem ýazuw öz gymmatyny ýitirmeýär.

Ýazuw häzirki zaman ynsanlarynyň dünýägaraýşynyň kämilleşmeginde, olaryň ählitaraplaýyn ösmeginde-de uly ähmiýete eýedir. Ýer ýüzündäki millionlarça adamlar ýazuw arkaly bilim alyp, dürli ylymlaryň syrlaryny öwrenýärler. Adamzat häzirki döwrüň ylmynyň, tehnikasynyň, sungatynyň ähli gazananlaryny aňynda saklap bilmeýär. Ýazuw bu meseläniň çözgüdini öz üstüne alyp, ony islendik wagt

gaýtadan janlandyrmaga, täzeden dikeltmäge hyzmat edýär.

Medeniýetiň esasy alamatlarynyň biri bolan ýazuw dünýä halklarynyň arasyndaky medeni gatnaşyklaryň ösmegine düýpli täsir edýär. Ol ýa-da beýleki ýurtda ýüze çykýan esasy syýasy, ylmy, edebi we beýleki hadysalar ýazuw arkaly бүтін ýer yüzüne ýaýraýar.

Ynsanlaryň estetik duýgularynyň ösmeginde-de ýazuwyň uly ähmiýeti bar. Meşhur söz ussatlarynyň çeper döredijiligi hem ýazuw arkaly adamlaryň kalbyna aralaşýar. Ýazuw şahsyýete öz pikirlerini tertibe salmaga, umumylaşdyrmaga-da kömek edýär. Ol takyk ylymy şekilleriň, esasan-da, grammatiki, fiziki, himiki, astronomiki, matematiki şekilleriň kömegi bilen aňladylýan düşüňjeleriň düşnükli bolmagyna ýardam edýär. Edebi dilleriň döremeginde, kämilleşmeginde, täsiriniň artmagynda hem ýazuwyň ähmiýeti uludyr.

Ýazuwyň emele gelmegi örän gadymy döwürlere degişlidir. Adamlaryň arasyndaky gatnaşygy amala aşyrmakdaky zerurlygyň netijesinde dörän ýazuw ilkibaşda çyzgy şekilleri görnüşinde bolmandyr. Ilkibaşda pikiri beýan etmek, öz pikiriňi uzak ýerlere ýetirmek üçin belli bir zatlardan peýdalanypdyrlar. Şol zatlaryň üsti ilen aýdyljak bolunýan pikire düşünilipdir. Meselem: okuň iberilmegi urşuň başlanýandygyny, duzuň, çöregiň iberilmegi parahatçylygyň, doslugyň alamatyny aňladypdyr. Gülleriň reňkleri arkaly adamlar biri-birlerine söýgi, isleg, aýralyk ýaly duýgularyny ýetiripdirler. Gadymy döwürlerde jansyz zatlar bilen bilelikde janly zatlar arkaly hem pikir bildirilipdir. B.e.ö 513-nji ýylda

Dariý atly şa özüni skiflerden has güýçli hasap edip, olary özüne tabyn etmek isläpdir. Şonuň üçin-de skiflere hiç hili garşylyk görkezmezden boýun egmegi talap edip, suw we toprak iberipdir. Skifler bolsa oňa jogap hökmünde diri gurbaga, syçan, guş we baş sany ok bilen jogap gaýtarypdyrlar. Gadymy gerek taryhçysy Geredot ol zatlaryň manysyny şeýle düşündirýär: „Siz parslar gurbaga ýaly batgalykda gizlenmeseňiz, syçan ýaly ýeriň aşagyna girmeseňiz, guş ýaly uçmasaňyz, biziň topragymyza aýak basan badyňyza oklarymyzdan heläk bolarsyňyz.“

Gadymy adamlar haýsydyr bir maglumaty uzaklara ýetirmekde ýüpe düwün düwmek usulyndan-da peýdalanypdyrlar. Pikiri düwünler arkaly beýan etmek hytaýlylaryň, parslaryň, meksikalylaryň we başga-da birentek halklaryň arasaynda giňden ýaýrapdyr. Pikiri balykgular arkaly başga birine ýetirmek hem käbir halklaryň giňden ulanan usulydyr. Demirgazyk Amerikanyň indeý taýpalarynyň birentegi bu serişdeden yzygiderli peýdalanypdyr. Balykgulagyň ölçegi, reňki berilýän habaryň mazmunynyň beýan edilmeginde möhüm ähmiýete eýedir.

Pikiriň zatlar arkaly aňladylmagynyň özboluşly artykmaçlygy bar. Munuň üçin adamyň haýsy dilde gepleýändiginiň ähmiýeti bolmaýar. Islendik dilde gepleýän adam zatlar arkaly berilýän pikire öz dilinde düşünip bilýär. Mundan başga-da, pikir beýleki adama ýa-da adamlara düşnükli hem-de tiz ýetýär. Meselem, dükanyň tekjesinde köwsüň durandygyny gören her bir adam şol ýerde aýakgap satylýandygyny biler. Eger adam bu habary ýazuw arkaly bilmeli bolsa, onda ol köwüş

satylýan ýere ýakyn baryp ýazylan ýazgyny okamaly bolardy. Zat arkaly pikir aňlatmanyň kemçilikli tarapy inda diňe sada zatlar hakyndaky pikiri beýan etmek mümkindir, pikir çylşyrymlaşan ýagdaýynda bu usuly peýdalanyň bolmaýar.

Sada pikirleri aňlatmak maksady bilen zatlaryň üsi bilen pikir aňlatmak häzirki döwürde hem ulanylýar. Meselem; ýollarada gyzyň, sary, ýaşyl reňkli ýolyşyklarynyň goýulmagy we ş.m.

Wagtyň geçmegi bilen pikiriniň çyzyklar arkaly beýan edilmegi ýüze çykýar. Şunuň netijesinde-de häzirki ýazuwlaryň başy başlanýar.

Häzirki zaman dil bilimi ýazuwyň dört görnüşiniň bardygyny belläp geçýär. Olara *piktografiýa*, *ideografiýa*, *sillabografik ýazuw*, *fonografiýa* degişlidir. Ýazuwyň bu görnüşleri biri-birinden birnäçe alamatlary boýunça tapawutlanýar.

Piktografiýa (latynça *pictus*-surat,şekil grekçe *grapho* çekmek, ýazmak) ol ýa-da beýleki maglumatyň, hadysanyň şekiller arkaly beýan edilmegidir. Piktografik ýazuwdaky her bir şekil *piktogramma* atlandyrylýar. Piktografik ýazuwda her bir piktogramma tutuş sözlemi ýa-da sözlemleri aňladýar.

Ýazuwyň bu görnüşi gadymy döwürlerde döräp, adamzat ýaşayşynyň irki zamanasyna degişlidir. Piktografik ýazuwlarda beýan edilen pikirleriň çägi giň bolmandyr. Esasan, aw pursatlary, uruş hadysalary görkezilipdir. Bu ýazuw arkaly käbi göçme manylar hem aňladylypdyr. Meselem, „ölüm“ düşüňjesini aňlatmak üçin adamyň ýa-da haýwanyň kellesi aşak şekili çekilipdir,

„çaltlygy“ bildirmek üçin adamyň golunuň ýerine ganat, „söýgi“ düşüňjesi üçin iki sany birleşdirilen ýürek çekilipdir.

Piktografik ýazuw ýazuwyň indiki etaplarynyň döremeginde möhüm ähmiýete eýe bolupdyr. Adamlar öz pikirlerini has takyk we giňişleýin beýan etmek üçin täze görnüşi ideografik ýazuwy oýlap tapypdyrlar.

Ideografiýa. Gepleýişdäki sözleriň şekiller, surat görnüşinde däl-de, ideogrammalar arkaly beýan edilmegine ideografik ýa-da pikir ýazuwy diýilýär. Ideografik (grekçe *idea*-pikir, *grapho* çekmek, ýazmak) ýazuwdaky her bir belgi edeogramma atlandyrylýar. Ieroglifler we beýleki şekiller hem ideogrammalara degişlidir.

Ideografik ýazuwda her bir şekil bitewi bir sözi ýa-da sözün manyly bölegini aňladýar. Şoňa görä-de bu ýazuw ulgamy käbir ýerlerde söz ýazuwy görnüşinde hem atlandyrylýar. Ideografiýa bilen piktografiýanyň arasynda berk baglanşyk bardyr. Sebäbi, piktografik ýazuwyň esasynda ideografik ýazuw döreýär. Şoňa görä-de ilkinji ideogrammalar piktogrammalara meňzeş bolupdyr. Şonuň üçin-de ýazuwyň taryhy bilen meşgullanýan alymlar ideogrammany piktogrammadan tapawutlandyrmak üçin olaryň görnüşine däl-de mazmunyna üns bermelidigini aýdýarlar. Piktogramma bitewi hadysany, ideogramma aýratyn sözleri aňladýar.

Ideografik ýazuw jemgyýetiň münlerçe ýyllyk ösüşiniň netijesinde emele gelipdir. Bu ýazuwyň döremegi medeniýetiň şeýle-de, ýazuwyň öz taryhynda beýik açyşlaryň biri bolupdy. Çünki, gepleýişin sözlere

bölünmegi we olaryň her biriniň şertli belgiler arkaly ýazylmagy ses ýazuwy üçin giň ýol açdy. Ideografik ýazuwyň emele gelmegi hakynda dürli pikirler bar. Alymlaryň birtopary (I.Gleb, R.Wulli, D.Dringer) bu ýazuwyň bir ýurtda, bir halk tarapyndan döredilendigini belleýärler. Munda esasan, ideografik ýazuwyň Müsür ýazuwyndan ýa-da, Şumer ýazuwyndan dörandigi göz önünde tutulýar. Emma, W.Istrin ideografik ýazuwyň döremeginde Müsür, Hytaý, Şumer ýazuwlarynyň her biriniň goşandynyň bardygyny belleýär.

Gadymy döwürlerde ideografik ýazuw ulgamyndan Müsürde, Şumerde, Hytaýda Meksikada we käbir beýleki sebitlerde peýdalanyldyrlar. In gadymy ideografik ýazuw laryň biri Müsür ýazuwydyr. Bu ýazuw b.e.ö Afrikada ýaşan halklaryň arasynda günden ýaýrapdyr. Müsür ýazuwy piktografiýanyň esasynda dörapdir. Şoňa görä-de, ýazuwyň esasy bölegini şekiller-suratlar düzüpdir we bu suratlar zatlaryň, hereketleriň aňladylmagyna hyzmat edipdir.

Öz görnüşi we häsiýeti boýunça Hytaý ýazuwy hem ideografik ýazuwlaryň in kyn görnüşlerine degişlidir. Hytaý ýazuwynyň kynlygy onuň ieroglifleriniň mukdarynyň örän köpdügi we olaryň ýazylyşynyň çylşyrymlydygy bilen düşündirilýär. Hytaý ýazuwy b.e.öň ýüze çykypdyr. Ol ýazuwyň döran anyk taryhy entek ylm tarapyndan doly kesgitlenilenok. Arheologlaryň tapan ýüzi hatly süňkleri, pyşbaga çanaklary bu hatyň biziň eýýamymyzdan 15 asyr öň hem ulanylandygyna şaýatlyk edýär.

Hytaý ýazuwynda ýüzlerçe ieroglifik ulanylmagy

onuň ýazuwyny kynlaşdyrýar. Mundan başga-da, ieroglifleriň ýazuw düzgüni henm çylşyrymlydyr. Meselem, „adam“ sözünü aňladýan ieroglif iň ýeke özi ýazylanda „adam“, iki gezek ýazylanda „ýola salmak“, „yzyna düşmek“ manylaryny berýär. Häzir dünýä halklarynyň birnäçesi ideografik ýazuwdan peýdalanýar.

Sillabografik ýazuw. Bogunlaryň şertli belgiler arkaly görkezilýän ýazuwyna sillabografik (grekçe *sullabe-bogun*, basym, *grapho-* çekmek, ýazmak) ýa-da bogun ýazuwy diýilýär. Bu ýazuw ulgamynyň talabyna laýyklykda dilde näçe bogun bolsa, şonça-da, sillabogramma bolýar.

Sillabografik ýazuw özünden öňki ýazuwlarda hem ulanylypdyr. Ol ýazuwlarda ideogrammalar bilen bilelikde sillabogrammalar hem duş gelýär.

Gadymy bogun belgileri şumer ýazuwynda emele gelipdir. Berilýän maglumatlara görä, şumerleriň ilki ýazuwy piktografik ýazuw bolsa-da, onuň belgileriniň arasynda bogun bellikleri-de duşýar. Şumer ýazuwy özüniň belgileri boýunça beýleki ýazuwlardan tapawutlanýar. Onuň belgileri myha meňzeşdir. Şonuň üçin-de, ol ýazuw belgileriniň görnüşine laýyklykda arapça „mismary“, parşça „myhy“, türkmençe „myh ýazuwy“ atlandyrylýar.

Taryhy maglumatlardan görnüşi ýaly, minoý, hindi we beýleki dilleriň bogun ýazuwyndaky hatlary emele gelipdir. Bogun ýazuwyny ulanýan dilleriň biri-de ýapon dilidir. Ýöne, ýapon ýazuwy diňe bogun ýazuwyny däl, eýsem, ieroglifleri-de ulanýar, diýmek ol garyşyk hatdyr. Häzirki zaman ýapon ýazuwynyň katagan we hiragan

atlandyrylýan iki görnüşi bar. Katagan sada ýazuw bolup, ol mekdepleriň okuw kitaplarynda, sapaklarda we ş.m ulanylýar. Hiragan ýazuwy çylşyrymly tekstlerde peýdalanylýar.

Sillabogrammalara häzirki zaman rus ýazuwynda hem duş gelmek bolýar. Rus dilindäki я, е, ю, ё harplary birentek sözlerde bogun şekilinde gelýär. Meselem;

Я harpy: Мо+я

Ю harpy: Ю+па

Ё harpy: Ё+жик

Umuman, ýazuwyň ösüş taryhynda sillabografik ýazuw ulgamy özboluşly bir hadysadyr. Ol ideografik ýazuwa garanynda ýazuwyň taryhynda uly ösüşdir. Ýöne, ses ýazuwy bilen deňeşdireniňde belgileriniň köplügi bilen tapawutlanýar. Bogun ýazuwynda azyndan 300 töweregi belgi bolýar, ses ýazuwynda bolsa, iň köp bolanda 60-70 belgi bar. Şuňa görä-de ses ýazuwy ulanmak üçin örän amatlydyr.

Fonografik ýazuw. Diliň sesleriniň şertli belgiler arkaly aňladylýan ýazuwa fonografik, ýa-da ses ýazuwy diýilýär. Ol başgaça harply ýazuw atlandyrylýar. Ýazuwyň beýleki görnüşlerinden tapawutlylykda, fonografik (grekçe *phone*-ses, , *grapho*- çekmek, ýazmak) ýazuwda diliň ol ýa-da beýleki sesi, aýry-aýry gafemalar, ýagny harplar, orfografik belgiler (apostrof, hereket we ş.m belgiler) arkaly aňladylýar.

Ses ýazuwy ýazuwyň beýleki görnüşleri bilen baglydyr. Ýazuwyň bu görnüşi, esasan, ideografik ýazuwdan mele gelipdir. Mälim bolşy ýaly, ideografik ýazuwyň belgileri wagtyň geçmegi bilen бүтewi sözi дәл-

de sözüň seslerini aňladyp başlapdyr, şonuň netijesinde-de ses ýazuwy, harply ýazuw ýüze çykypdyr. Fonografiýanyň ýüze çykmagy jemgyýetiň medeni durmuşynyň taryhynda iň möhüm hadysalaryň biri boldy. Harply ýazuwy dünýäde ilkinji bolup, garyşyk ýagdaýda müsürliler ulanypdyr. Şolaryň täsiri bilen soň-soňlar beýleki halklar hem ses ýagny, harply ýazuwa geçipdir.

Harply ýazuwlar häsiýetlerine görä, iki topara bölünýär: konsonant we wokal ýazuwlary. Käbir ýazuwlarda diňe çekimsizler harplar arkaly görkezilýär. Beýle ýazuwlar konsonant atlandyrylýar. Ýazuwyň beýleki bir toparynda bolsa, sözlerdäki çekimliler hem, çekimsizler hem harplar bilen belleniýär. Bu ýazuwlar bolsa, wokal ýazuwlarydyr.

Harply ýazuw ýazuwyň ösüş taryhynda iň ýokary derejedir. Bu ýazuw okamak hem-de ýazmak üçin sada, aňsat hem-de amatlydyr. Bu ýazuw dünýä dilleriň köpüsiniň gurluşyna laýyk gelýär. Hatyň taryhyny öwreniji alym W.Istriniň berýän maglumatyna görä, dünýä halklarynyň 50 göterimi harply ýazuw ulgamyndan peýdalanýar. Olaryň 10 göterimi konsonant, 40 göterimi wokal ýazuwlardyr. Harply ýazuwlar dünýä dillerinde birsyhly köpeliýär. Dilleriň köpüsi ýuwaş-ýuwaşdan harply ýazuwa geçýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1.Ýazuwyň ýüze çykmagynyň we ýaýramagynyň ilkinji etaplary nämeden ybarat ?

2. *Zatlar arkaly habar bermegiň nähili aýratynlyklary bar ?*

3. *Ýazuwyň görnüşlerini, olaryň arasyndaky baglanyşyklary, aýratynlyklary häsiýetlendirin.*

Hödürlenilýän edebiýat

1. *Annanurow.A. Dil biliminiň käbir meseleleri, Aşgabat, 1965.*

2. *Annanurow.A. Dil biliminiň esaslary. I bölek, Aşgabat, 1971*

3. *Павленко.Н.А.История письма. Минск 1987*

4. *Дрингер.Д. Алфавит. М., 1963*

5. *Волков.А.А. Грамматология. М., 1982*

Dil biliminiň usullary

Dil biliminiň deňeşdirme-taryhy usuly

Dilleriň garyndaşlygynyň anyk görnüp durmaýan ýagdaýynda garyndaşlygy ýüze çykarmak, dilleriň biri-birleri bilen baglanyşygyny kesgitlemek üçin deňeşdirme-taryhy usul peýdalanylýar. Bu usul umumylykda alnanda, iki sany tapgyrdan ybaratdyr:

1) garyndaşlygy ýa-da garyndaş dældigi subut edilmeli dilleriň sözlük gorundan dilden-dile geçmedik, alynma sözler bolmadyk, dillerde gadymy döwürlerden

bäri peýdalanylýan sözler saýlanylyp alynýar. Muňa garyndaşlyk adalgalary, beden agzalarynyň atlary, ýüze çenli bolan sanlar, “asman”, “suw”, “ölüm”, “ömür”, “Ýer”, “Aý”, “Gün” ýaly tebigy hadysalary, zatlary aňladýan sözler, sözlük düzüminiň beýleki toparyna degişli sözler girýär. Şunda deňeşdirmek üçin diliň häzirkî zamandaky sözleri däl-de, olaryň ýazuw ýadygärliklerinde gabat gelen gadymy görnüşleri alynýar. Mysal üçin biz, türkmen we türk dilleriniň garyndaşlygyny kesgitlemek isleseň, bu dilleriň gadymy ýazuw ýadygärliklerinde, Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde, Ýusup Balasagunlynyň, Ýunus Emrâniň eserlerinde gabat gelýän sözleri deňeşdirmelidiris.

Şeýle-de, rus dili bilen latyn garyndaşlygy kesgitlenilmekçi bolnan ýagdaýynda, biz Kiýew Rusy döwrüniň gadymy rus sözleri bilen XVI asyr latyş diliniň sözlerini (latyş dilinde birinji kitap 1585-nji ýylda peýda bolupdyr) deňeşdirmelidiris.

2) iki ýa-da birnäçe dilleri deňeşdirmegiň esasynda ses barabarlyklarynyň yzygiderli gabat gelşi ýa-da gabat gelmeýşi deňeşdirilýär. Bu babatda aşakdaky mysala seredeliň:

Sanskrit		Latyn	Gadymy rus
Bhratar (dogan)	(брат)	Frater	брат
Bharami (alýaryn)	(беру)	Fero	беру
Bhara (söweş)	(битва)	Ferio	борьба

Bu mysallaryň esasynda şeýle netije çykarmak bolýar, hindi-ýewropa dilleriniň ählisi üçin umumy bolan sözleriň derňewinden görüşi ýaly, kök dilde-sanskrit dilinde sözün başynda gelyän “bh” hökmany latyn dilindäki “f” sesine, rus dilindäki “b” sesine gabat gelyär.

Şunuň ýaly mysallary türk dilleri babatda hem getirmek mümkin:

Türkmen	Azerbaýjan	Türk	Gazak	Özbek
garyn	garyn	garyn	karyn	korin
ganat	ganad	kanat	kanat	konot
boýun	boýun	boýun	moýun	buýin
sekiz	säkkiz	sekiz	segiz	sakkiz
men	män	ben	men	men

(Ý.Çöňnäýew, Häzirki zaman türkmen dili (leksika), Aşgabat 1988, 55 sah)

Bu dillerdäki mysal getirilen sözlerde “k”, “g” sesleriniň “b”, “m” çekimsiz selleriniň, “a”, “o” çekimli sesleriniň biri-biriniň ornuna gelmek ýagdaýy türk dilleri üçin mahsusdyr.

Deňeşdirilýän dillerdäki ses barabarlyklarynyň yzygiderli gabat gelmegi dilleriň garyndaşlygynyň esasy görkezijisi bolup hyzmat edýär, bu ýerde sesleriň tötänleýin gabat gelmegi hasaba alynmaly däldir.

Latyn dilindäki “sapo” (sabyn) we mordwa dilindäki “sapon” sözlerindäki gabat gelmeler tötänleýin gabat gelmedir, bu ol dilleriň garyndaşlygyna şaýatlyk etmeýär. Dilleriň garyndaşlygyny subut etmekde deňeşdirme-taryhy usuly mydama ulanyp ýörmek zerur bolmaýar. Dilleriň

garyndaşlyk ýagdaýy köplenç babatda ýazuw ýadygärliklerinde oňat görünyär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Deňeşdirme-taryhy usul näme üçin peýdalanylyar ?

2. Dilleriň garyndaşlygy kesgitlenilende deňeşdirmek üçin sözleriň haýsy toparlary saýlanylyp alynýar?

3. Yzygiderli ses barabarlygy näme?

4. Deňeşdirme-taryhy usuly peýdalanmazdan dilleriň garyndaşlygyny kesgitlep bolarmy?

Hödürlenilýän edebiýat

1. Баранникова Л. И. Введение в языкознание. Саратов, 1973.

2. Березин Ф. М. Общее языкознание – М., 1979.

3. Хроленко А.Т., Бондалетов В.Д. Теория языка. М., 2006.

Beýan ediş usuly

Ylmy derňewiň islendik usulýetinde obýeketden onuň ýörite barlagyň predmetine öwrülýän taraplaryny, böleklerini we birliklerini tapawutlandyrmak göz önünde tutulýar, şonuň üsti bilen bolsa, öwrenilýän obýketiň dürli aýratynlyklaryna akyl ýetirilýär. Diýmek, beýan ediş

arkaly öwrenmek usulýeti, bir tarapdan, dili düzümlýýin we durmuşy bitewilik hökmünde görkezmelidir, beýleki tarapdan bolsa, ýörite barlagyň predmeti bolup durýan hadysalary we birlikleri olary gepleşik dilinden, tekstden bölüp alyp hem-de şeýle etmek bilen, beýleki taraplaryndan aýrybaşgalaşdyryp, anyk kesgitlemegi ýatdan çykarmaly däldir. Beýan ediş usuly diýlip diliň ösüşiniň şol tapgyrynda diliň hadysalaryny häsiýetlendirmek üçin ulanylýan barlag tärleriniň ulgamyny atlandyrýarlar. Beýan ediş usulynyň birinji tapgyrynda tekstden sözler we sözlemler, ýagny diliň nominatiw (at beriş) we kommunikiw (aragatnaşyk) birlikleri bölünip alynýar. Sözler diýlip yşgalaňdan yşgalaňa çenli tekstiň bölekleri (segmentleri), sözlemler diýlip – tekstiň nokatdan nokada çenli bölekleri ykrar edilýär (başga tapawutlandyryjy dyngy belgiler- sorag we ýüzlenme belgisi, köp nokat, gyzyt setir bolup biler).

Beýan ediş analiziniň ikinji tapgyry tekstden bölünip alnan birlikleri böleklere bölmekden, ýagny, düzümlýýin birlikleri tapmakdan ybaratdyr. Ilkibaşky segmentleşdirişiniň birlikleriň iki görnüşini berýändigini, ikinji (ýa-da düzümlýýin) segmentleşdirişe iki ýol bilen barýandygy üçin morfema we söz şekili, söz düzümleri hem sözlem agzalary bölünýär.

Ikinji segmentleşdiriş usulýeti örän dürli we köp babatda düzümlýýin birlige düşüniliş derejesine bagly bolýar. Beýan ediş analiziniň üçünji tapgyry bölünip

alnan nominatiw-kommunikatiw we düzümlýýin birlikleriň manysyny çykarmak bilen baglydyr. Düzümlýýin many çykarmak kategorial we diskret analiziniň usulýetiniň kömegi bilen amala aşyrylýar.

Kategorial analizde bölünen birlikler toparlara bölünýär, bu toparlaryň düzümi derňelýär we her bir birlige ol ýa-da beýleki kategoriýanyň bölegi hökmünde garalýar. Kategorial analiz usulýetiniň dürli tärleri bar, olaryň içinde has giňden ýaýranlary toparlaýyş, paradigma we transformasiýa tärleridir. Diskret (arasy üzülýän) analiziniň usulýeti arkaly düzümlýýin birlikde iň kiçi, mundan beýläk bölünmeýän aňryçäk tassyklamalar (ykrar etmeler) tapawutlandyrylýar, olar öz-özlüğünde derňelýär, düzümi, paýlanylyşy we manysy öwrenilýär, şonuň üçin diliň bu birligine alamatlaryň – şekilleriň kesişmegi hökmünde garalýar.

Birlikleriň alamatlary we olaryň kategoriýalary dile mahsus bolýar hem-de lingwistikada dil hakyndaky ylym hökmünde şöhlelendirilýär. Nominatiw-kommunikatiw we düzümlýýin birlikler derňewiň predmeti bolup durýar, olar dil birliklerine akyl ýetirmegiň guraly hökmünde ulanylýar. Dil birlikleriniň we derňewiň özara gatnaşygy iki hili bolýar. Bir tarapdan, derňewiň birlikleri hökmünde diliň hakyky (real) birlikleri (morfema sözün derňewiniň birligi, söz şekili-sözlemiň derňewiniň birligi bolup biler we ş.m.) çykyş edip bilýär, beýleki tarapdan, derňewiň birlikleri hökmünde öz-özlüğünde diliň birligini, onuň kategoriýalaryny emele

getirmeyän elementler, gatnaşyklar çykyş edýär. Haçan-da, derňewiň birlikleri hökmünde hakyky birlikler çykyş edende, olaryň diliň birliklerine bolan gatnaşygy öz nobatynda iki hili bolýar:

a) derňewiň birligi diliň we gepleýişiň birliginden kiçi bolýar;

b) derňewiň birligi diliň we gepleýişiň birliginden uly bolýar.

Özara gatnaşygyň bu görnüşlerine lingwistik derňewiň we diliň beýan edişiniň iki dürli usulýeti – komponentleýin we kontekst derňew esaslanýar. Komponentleýin (bir zadyň bölegini emele getirýän) derňewiň birlikleri nominatiw-kommunikasion we düzümlleýin dil birlikleriniň bölekleri (elementler) bolup durýandygyndan ugur alýar. Şeýle derňewiň usulýetu Kazan we Moskwa dilçilik mekdepleri tarapyndan işlenip düzüldi. Sözi morfema we morfologik düzümi boýunça, sözlemi düzümi boýunça derňemek komponentleýin derňewiň mysallarydyr.

Kontekstleýin analiz derňewiň birlikleri hökmünde gepleýişden, seýrek ýagdaýda, öwrenilýän birlikden has köp dil birlikleriniň çykyş edýändiginden ugur alýar. Dil biliminde gepleýýşiň - kontekstiň düzüminde derňelýän kontekst derňewiniň usulýeti ýygý ulanylýar. Şu ýagdaýda kontekst diýlip tekstden bölünip alnan we dil birligi bilen birleşdirilen, onda öz manysyny amal edýän we aktualaşdyrýan tekstiň bölegi göz önünde tutulýar.

Şonuň üçin kontekst derňewi sözleriň (leksemalaryň we söz şekilleriniň) semantik derňewinde has giňden peýdalanylýar.

Beýan ediş usulyň usulýeti we tärleri örän dürli-dürli gapma-garşylyklydyr. Şonuň üçin beýan ediş usulynyň diňe bir dürli tärlerini beýan etmek ýeterlik däl-de, eýsem olaryň esasy toparlaryny (görnüşlerini) bellemek möhümdir. „Adaty“ barlaglar arkaly anyklamak diliň beýan ediş derňewiniň üçünji tapgyrynyň hökmany bölegi hasap edilýär, sebäbi, diliň birliklerini tapawutlandyrmak olaryň kesgitlenmegini göz önünde tutýar, bu bolsa, derňewiň ýerine ýetirilişine, onuň birliklerini we usulýetlerini saýlap almaga täsir edýär. Beýan ediş usulynyň ähli tärlerini we usulýetlerini iki esasy görnüşe- içki we daşky düşündirme tärlerine bölüp bolar.

Daşky we içki düşündirme tärleri

Dil fakty dil ulgamynyň aýratynlyklaryny, şeýle hem onuň aňladylmasy bolup çykyş edýän hadysasynyň ýa-da predmetiniň aýratynlyklaryny özünde jemläp bilýär. Dil birlikleriniň niýetlenmesini öwrenmek olaryň funksional düşündirmesiniň tärleriniň döremegine getirýär. Daşky düşündirmäniň aýratynlygy onuň dil birliklerini öwrenýändiginden ybaratdyr. Daşky düşündirmäniň tärleri iki görnüşe bölünýär: 1. Dil birliklerini dilden daşary hadysalar bilen olaryň gatnaşygy tarapyndan düşündirmek,

muña sosiologik, logika-psihologik we artikulyasion-akustik tärler degişlidir. 2. Dil birliklerini diliň beýleki birlikleri bilen olaryň gatnaşygy boýunça düşündirmek. Bu tärler öwrenilýän diliň birlikleri üçin daşky tärler bolup durýar, ýöne olar dil düzüminiň çäklerinden daşary çykmaýar. Muña derejeara düşündirmäniň tärleri we belenilýän birligiň daşky gurşawy arkaly distributiw usulýet degişlidir.

Diliň düzümi beýan ediş derňewi bilen öwrenilende hem sosiologik tärler ulanylýar. Lesikany durmuşy taýdan öwrenmegiň has giň ýaýran tärleri: „sözleriň we zatlaryň“ tärinden, tematiki toparlaryň tärinden, lingwistik geografiýa we kadalaýyn-stil häsiýetnamalarynyň tärinden ybaratdyr. „Sözleriň we zatlaryň“ täri häzirkî zaman diliniň leksikasy öwrenilende we beýan edilende, şol sanda etnografik barlaglarda we düşündirişli sözlüklerde ulanylýar. Bu tär sözün manysy, sözün atlandyryýan we aňladýan realemasy (zat we düşünje) bilen ysnyşykly baglanyşykda öwrenilýändiginden ybaratdyr. Sözün manysy realemalary beýan etmek arkaly açylýar, olaryň aýratynlyklary şol sözün ulanylyşynyň mysallarynda ýüze çykýar we suratlandyrylýar.

W.I. Dal özüniň „Düşündirişli sözlüğünde“ „изба“ sözünüň manysyny beýan edýär we „сборная изба“, „черная изба“, „белая изба“, „красная изба“ atlaryny mysal getirip, şeýle düşündirýär: „изба“ çapylan agaçdan, pürsden gurlan bolýar; ol adatça

dört diwarly, eger-de çapylan diwar bilen arasy ýapylan bolsa, onda baş diwarly bolýar we ş.m.

Tematiki toparlaryň täri haýsy-da bolsa bir predmet-tematiki degişliligiň esasynda ýörite barlaga sezewar edilýän sözleriň toparyny saýlap almakdan ybarat bolýar. Tematiki toparlaryň täriň kömegi bilen ilkinji nobatda substantiw leksika (ýaşalgalaryň we gurluşlaryň, ilatly nokatlaryň we suw desgalarynyň atlary, ol ýa-da beýleki territoriýany ýa-da ýurdy häsiýetlendirýän ekzotizmler we ş.m.) öwrenilýär.

Sözlük düzüminiň ulgamynda lingwistik geografiýanyň täri aýratyn sözleriň ýa-da olaryň toparlarynyň territorial ýaýraýyşyny öwrenmekden, şiwе ýa-da dil zolaklaryny ýüze çykarmakdan ybarat bolup durýar. Sözleriň ýaýrawy we olaryň ýaýran areallary leksikografik beýan edişini we sözlük kartalaryny düzmegiň kömegi bilen ýüze çykarylýar.

Kadalaýyn-stil häsiýetlendirmäniň täri düşündirişli sözlükler düzülende we aýratyn çeper eseriň ýa-da awtoryň sözlügi stil taýdan häsiýetlendirilende ulanylýar. Kadalaýyn-stil häsiýetlendirmäniň täri stilistik belgileriň ulgamyna esaslanýar, olaryň aýratyn we utgaşykly ulanylmagy tutuşlagyna söze hem-de onuň aýry-áýry manylaryna ýeterlik derejede takyk stilistik kesgitlemäni bermäge mümkinçilik berýär.

Tekstde dil birlikleri biri-birine ýakynlykda durýar, aňryçäk (atomar) birlikler diliň has çylşyrymly birlikleriniň düzüminde biri-biri birleşýär. Di

birlikleriniň sintagmatikasy we duş gelşi sintagmlaryň utgaşyklygyny öwrenmegiň dürli tärlerini döredip, ýörite derňewiň predmeti bolup biler. Utgaşyklygy öwrenmegiň tärleriniň arasynda pozision we distributiw tärleri tapawutlandyrylýar.

Pozision tärler dil birlikleriniň pozision düzüminiň ykrar edilmegine esaslanýar, distributiw tärleriň (we distributiw usulýetiň) kömegi bilen dil birlikleriniň gurşawy, olaryň konteksti öwrenilýär. Distributiw usulýet öz içine: walentlilik, gurşaw we distributiw formula ýaly dürli tärleri alýar.

Walentlilik derňew formal we semantik bolup biler, mysal üçin, işlik eýermesinde işligiň walentliliği şol bir wagtda formal semantik bolup bilýär. Walentlilik agalyk ediji formany häsiýetlendirýär, şol bir wagtyň özünde ol garaşly komponentiň şekiline we semantikasyna bagly bolýar.

Gurşaw täri birligiň gurşawynyň (kontekstleriniň) görnüşlerine distribusiýanyň üsti bilen derňelýän birligiň häsiýetnamalary hökmünde garalmagyndan ybaratdyr, şu ýagdaýda distribusiýa şol birligiň gurşawlarynyň jemi hökmünde düşünilýär. Munda erkin, goşmaça we hemişelik distribusiýa tapawutlandyrylýar. Goşmaça distribusiýa differensirleýji bolýar. Mysal üçin, [ы] we [и], [к] we [к'] rus fonemalary goşmaça distribusiýa gatnaşyklarynda, oppozisiýada durýarlar, bu oppozision usulýetiň ikinji düzgünidir. Oppozisiýanyň bir agzasy güýçli (alamatly), beýleki

gowşak (alamatsyz) diýlip kesgitlenilýär.

Oppozisiýa deňdeş däl garşylaşdyrma hökmünde düşünilmegi ikinji funksiýalaryň, kontekstleýin derňewiň we neýtrallaşdyrmanyň usulýetiniň döredilmegine getirýär. Munuň bilen oppozision usulýetiň kontekst (üçünji) düzgüni baglydyr. Oppozisiýanyň agzasynyň mazmun alamatynyň aýyk dældigi ony kontekste garaşly edýär, onuň bölekleyin manylarynyň we ikinji funksiýalarynyň döremegine getirýär. Mysal üçin, häzirki zaman taryhy işligiň nämälim görnüşi ulanylanda adaty işligiň mälim görnüşinde aňladylýan bir gezekleýin hereketi görkezip biler: любовался, кидался - входит.

Şeýlelikde, oppozision tär komponentleýin derňew bilen başlanýar, konteksleýin derňew bilen tamamlanýar. Aslynda, oppozision tär differensial alamtalary saýlap almagyň düzgünleri we olaryň birmeňzeş däl düşündirişi bolup durýar. Pozision tärleriň tapawutlandyryjy aýratynlygy, dil birlikleriniň singatma düzümini ykrar etmekden ybaratdyr.

Pozision tärler fonetikada, söz ýasalýş üňňüleri, sözüň morfema bölünişi we morfema gurluşy öwrenilende ulanylýar, olar sintaksisde hem giňden ýaýrandyr. Pozision derňewiň usulýeti oňa düşünilişine baglylykda özboluşlylyga eýe bolýar.

Dil birlikleri içki gurluşa hem eýedir. Dil birlikleriniň we olaryň kategoriýalarynyň gurluşyny öwrenmek hususy ýa-da içki düşündirişiniň

bolmagyny göz önünde tutýar. Içki düşündirişiň tärlerini üç görnüşe bölmek bolar:

1) toparlamak we ulgamlaşdyrmak tärleri, olar dil birlikleriniň dürli toparlaryny, derejelerini, klaslaryny, şeýle hem diliň ol ýa-da beýleki birliklerine mahsus bolan kategoriaýalary ýüze çykarmaga gönükdirilendir;

2) ýüze çykarylan birlikleriň we olaryň kategoriýalarynyň, nusgalarynyň gurluşyny açyp görkezmegiň tärleri, olara aşakdakylar degişlidir:

a)paradigmatiki tärler;

b)sintagmatiki we pozision tärler;

3) özgertmek tärleri, şol sanda transformasion usulýet.

Dil biliminde düşünjeleriň möçberini jyns-görnüş we dihotomik bölmegiň esasynda gurlan toparlanyşyklar giňden ulanylýar. Dihotomiýa düşünjäniň möçberini bölmegiň logiki amaly hökmünde düşünjäni iki sany gapma-garşylykly görnüş düşünjesine bölmekden ybarat bolýar, olaryň biri beýlekisiniň alamatlaryny inkär edýär (görnüş-mälim+ mälim däl, düşüm+ göni we gytaklaýyn).

Sözleriň söz toparlary, sözlemler, fonemalar we morfemalar boýunça toparlanyşygy lingwistik toparlanyşygyň mysallary bolup hyzmat edýär. Mysal üçin, söz toparlaryna giň we dar manyda düşünilip bilner: olar dar manynda sözleriň morfologik ýa-da distributiw toparlary hökmünde, giň manyda bolsa söz toparlaryna sözleriň leksika-grammatik derejeleri hökmünde düşünilýär. Morfologik aýratynlyklaryna

esaslanýlanda çalyşma söz topary hökmünde ýitýär, leksika-sintaktik aýratynlyklaryna esaslanýlanda saklanyp galýar.

Logiki nukdaýnazardan toparlanyşyk düşünjedäki bölünişini düzgünlerine tabyn bolmaly, lingwistik toparlanyşyklarda bu düzgünler köp halatda berjaý edilmeýär, şonuň üçin hem toparlanyşyk täri adatça ýeterlik logiki esaslandyрма bolmazdan ulgamlaşdyrmanyň täri hökmünde çykyş edýär.

Dil kategoriýalary öwrenilende paradigmatici usulýet we paradigmalaryň tärleri giňden ulanylýar. Olaryň düýp mazmuny dil birliklerine dil birlikleriniň ýygýndysy bolup durýan kategoriýalardaky komponentler hökmünde garalandygyndan ybaratdyr. Paradigma gepleşik materialyndan alynýan, ýöne birbada dolulygyna amala aşmaýan we ulanylmaýan nusga hökmünde düşünilýär. Şonuň üçin paradigmatic usulýet dili modelirlemeginiň usullarynyň biridir.

Oppozisiýa täri dili (paradigmany) we gepleýşi (konteksti) gapma-garşy goýulmagyna we oppozisiýanyň agzalarynyň deň derejesizliginiň ykrar edilmegine esaslanýar. Bu iki ýörelge oppozision täriň usulýetini kesgitleýär. Oppozision derňewiň usulýetiniň birinji düzgüni differensial alamatlaryň ýygýndysyny bellemekden ybaratdyr. Mysal üçin, rus we beýleki slawýan dillerindäki işlik şekilleriniň hereketiniň bitewiligi, onuň dowamlylygy, bir wagtdalygy, öňden we yzyndan gelme, şeýle hereketiň başlanmagy (заговорил) we tamamlanmagy

(договорил), onuň köp gezekligi hem bir gezekligi (крикнул) ýaly semantik alamatlary bolup biler

Indiki tapgyr-oppozision modeliň agzalarynyň hemişelik we üýtgeýän komponentleriniň deňsizligini, üýtgemesiniň ýol bererlikli çäklerini we modeliň anyk düzüminden tapawutlanýş derejesini kesgitlemek bolup durýar.

Özgertme täri dile proses, aýry-ýary birlikleri biri-biri bilen baglanyşykly bolan dinamiki düzüm hökmünde düşülmegine esaslanýar. Özgertme tärleri, bir tarapdan, deňeşdirme-taryhy dil biliminde, beýleki tarapdan- logiki lingwistikada we çeper tekstiň stilistik derňewinde ýüze çykýar.

Özgertme täri Z. Harrisiniň we N. Homskiniň işleri bilen uly meşhurlyga eýe boldy, şunda N.Homskiý transformasion grammatikanyň guluş grammatika garanynda adaty grammatika has ýakyn durýandygyny birnäçe gezek belleýär.

Adaty transformasion tär (özügmeler täri) özügmeleriň düzgünlerini, transformasion dowamlylygyny ugurlaryny kesgitlemekden we alnan transformalary ýa-da özara transformirlenýän birlikleri (sinonimik ýa-da ýasama) deňeşdirmekden ybaratdyr, transformasion tär dil birlikleriniň özara baglanyşygyny, garyndaşlygyny ykrar etmekden ugur alýar. Ol sintaktik we söz ýasalýş modellerini öwrenmek üçin ulanylýar, diliň beýleki derejeleriniň (ýaruslarynyň) birliklerini derňemekde ulanylýar. Adaty transformasion täriň tapawutlandyryjy alamaty onuň düzgünleriň berk

ulgamyna baglanylmandygy we diliň nazaryýeti hökmünde ulanylmanlygydyr. Bu tär anyk diliň hakykylygynyň ykrar edilmegine esaslanýar we onuň çylşyrymly kategoriýalaryny, köp manyly ýa-da ýeterlik derejede açylmadyk hadysalaryny öwrenmek üçin ulanylýar.

Adaty transformasion tär ulanylanda beýleki tärlerde bolşy ýaly islendik baglanyşyklary bellemäge ýol berilýär, olar real dil, onuň taryhy hakynda maglumat berýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Dil biliminiň beýan ediş usulynyň beýleki usullardan nähili tapawudy bar?

2. Beýan ediş analiziniň nähili tapgyrlary bar?

3. Daşky we içki düşündirme tärleriniň aýratynlyklaryny düşündiriň.

4. Daşky we içki düşündirme tärleriniň nähili bölümleri bar ?

Hödürlenilýän edebiýat

1. Березин Ф. М. Общее языкознание – М., 1979.

2. Кодухов В.И. Методы лингвистического анализа. – Л., 1963

3. Хроленко А.Т., Бондалетов В.Д. Теория языка. М., 2006.

Degşirme usuly

Dilleri deňeşdirme-tipologiki taýdan öwrenmek dürli dilleriň düzümläýin aýratynlyklaryny ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär, oniň esasynda dilleriň morfologik toparlary düzüldi. Degşirme usulynyň kömegi bilen bir diliň beýleki dile taryhy, territorial aragatnaşyklaryň netijesinde täsiriniň derejesi we häsiýeti öwrenilýär. Bolgar, täze grek, alban we rumyn dilleriniň grammatik gurluşy degşirme usuly arkaly öwrenilende bu balkan dilleriň birleşiginiň birnäçe aýratynlyklary- postpozitiw artikl, ýöneliş we eýelik düşümleriň gabat gelmegi, geljek zamanyň „хотеть“ kömekçi işliginiň üsti bilen emele gelmegi, infinitiwiň sintetik şekiliniň ýitmegi ýüze çykarylýar. Aýry-aýry dil hadysalarynyň degşirme usuly bilen öwrenilmegi ähli degşirilýän diller we aýratynlykda her bir dil babatda olaryň düýpli alamatlaryny ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär.

Degşirme grammatikalarynyň ýörelgeleri we usulýetleri Ý.D. Poliwanow („Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком“) we Ş. Balli („Общая лингвистика и вопросы французского языка“) tarapyndan düzülýär. Bu işlerde ikidilli degşirmäniň (konfrontasiýanyň) meselesine iki hili çemeleşme beýan edilýär. Eger-de Ş.Balli öz önünde fransuz diliniň özboluşlygyny, fransuz diliniň özboluşlylygyny ýüze çykarýan iş täri hökmünde çykyş eden nemes dili bilen deňeşdirmek arkaly ýüze çykarmak wezipesini goýan bolsa, onda

Ý.D.Poliwanow rus dilini beýan edýär we özbek dilinden paralleleri (ekwiwalentleri) getirýär.

Ikidillilik we dil gatnaşyklary derňelende, daşary ýurt dili öwrenilende ýa-da ondan terjime edilende, iki dil degşirme usuly arkaly öwrenilende dilleriň garaşlylyk tipologiýasynyň dürli meseleleri ýüze çykýar. Bir dil üns merkezinde bolýar, beýleki dil bolsa öwrenmäniň serişdesi hökmünde çykyş edýär. Degşirme diňe her bir dilde öwrenilýän hadysalaryň aýratynlyklaryny anyk ýüze çykarmaga mümkinçilik bermän, eýsem, olaryň umumy dil ýa-da individual-dil aýratynlyklaryny öwrenmäge mümkinçilik berýär. Emma netijeler we gözegçilikler degşirilýän dilleriň faktlary bilen çäklendirilendir, ýagny, olar induktiw häsiýetde we hödürlenilýän materiala bagly bolýar.

Degşirme usuly-munuň özi degşirilýän dilleriň umumylyklaryny (ähliumumylyklaryny) we aýratynlyklaryny ýüze çykarmak üçin ulanylýan derňewiň tärleriniň we usulýetleriniň ulgamydyr. Degşirme derňewi barlagçynyň öz öňünde nähili maksatlary goýýandygyna, degşirmek üçin näçe dili derňewe çekýändigine we beýan edişiň nähili usulyny saýlap alýandygyna bagly bolýar. Muňa garamazdan degşirme usulynda dilleri deňeşdirmek derňewiň esasynda durýar hem-de bu ähli tärleri bir usula – jähde birikdirýär.

Dilleriň degşirme usuly arkaly öwrenmegiň esasy tärleri: degşirmäniň esasyny bellemek, degşirme düşündirişi we tipologik

häsiýetnamadyr. Degşirmäniň esasyny bellemek düýp mazmuny boýunça degşirmäniň predmetini, onuň häsiýetini, degşirme meňzeşliginiň we tapawudynyň görnüşlerini kesgitlemekdir. Meňzeş hadysalar, umumy alamatlar köp boldugyça, şonça-da tapawutlyklar köpdür. Iki ýa-da ondan hem köp dilde meňzeş hadysalar bolmadyk ýagdaýynda degşirme derňewi bu tapawudy düşündirmek bilen çäklenýär. Gottentot dilinde ýşgalaňly çekimsiz fonemalaryň ýüze çykarylmagy diňe olaryň rus dilinde ýokdugyny beleýär, rus dilinde bu sesler diňe çagyryş “sözlerinde” duş gelýär (mysal üçin, ıı' - ıı '). Tersine, gottentot we bummen dillerinde ýşgalaňly fonemalaryň bolmagy diňe bu fakty belläp geçmäge däl, eýsem, ýşgalaňly çekimsiz fonemalary degşirme usuly arkaly öwrenmäge mümkinçilik berýär.

Degşirmäniň esaslanmasy dil we alamat degşirmesiniň kömegi bilen belleniýär.

Dil degşirmesi degşirmäniň esasy bolup haýsy-da bolsa bir diliň çykyş edýändiginden ybaratdyr. Diliň-degşirme barlagynyň esasynyň saýlanyp alynmagy- barlagyň wezipeleri ýa-da degşirilýän dilleriň öwreniliş derejesi bilen şertlendirilýär.

Geçmişde köpsanly ýewropa dilleriniň grammatikalary döredilende degşirmäniň nusgalygy we esaslanmasy hökmünde latyn grammatikasy alnypdyr, fransuz diliniň degşirilip öwrenişi hem dil uniwersaliýalarynyň jähtinde alnyp barlypdyr. Biraz soňra deňeşdirmäniň esaslanmasy we obýekti hökmünde fransuz we nemes dilleri, soňra bolsa iňlis

we rus dilleri çykyş edýär. Dile- degşirmäniň esaslanmasyna, öz-özlüğine seredilip bilner ýa-da haýsy-da bolsa bir dil toparynyň wekili hökmünde hem seredilip bilner. Mysal üçin, morfologik toparlara bölüniş döredilende nemes diline flektiw dil hökmünde garalypdyr we onuň flektiw däl diller bilen deňeşdirilmegi aglýutinativ, kök we polisintetik dilleriň açylmagyna getirýär. Amerikan dil biliminde indeý dilleri öwrenilende iňlis dili “ýewropa standarty” hasaplanylypdyr.

Degşirmäniň alamatlary degşirmäniň esaslanmasy hökmünde ol ýa-da beýleki diliň haýsy-da bolsa bir hadysasyny, bu hadysanyň alamatlaryny saýlap almakdan ybaratdyr. Diliň dürli düzüm elementlerinde alamatlaryň mukdary we hili birmenzeş däl. Şonuň üçin öz tebigaty boýunça degşirmäniň esasy bolup hyzmat edýän umumy alamatlar hem tapawutlandyrylýar. Gepleýiş sesleriniň umumy artikulyasion we akustik alamatlary bar. Emma olaryň mukdary çäklidir, şonuň üçin sesleriň degşirme we tipologik derňewi has sada we berk binýada esaslanýar. Material we ideal (semantik) alamatlary bolan birlikler derňelende degşirmäniň esaslanmasyny saýlap almakda kynçylyklar döreýär. Ikitaraplyyn birlikler derňelende iki çemeleşme, ýagny, formal-semantik we funksional-semantik çemeleşmeler mümkindir. Formal-semantik degşirmede degşirmäniň esasy bolup dil birlikleriniň material tarapynyň faktlary we hadysalary, morfemalar, olaryň kategoriýalary

hyzmat edýär. Deňeşdirme bir derejäniň içinde (mysal üçin, şekil ýasalyş) alnyp barlyp bilner ýa-da derejeara baglanyşyklary öz içine alyp biler, olar eýýäm funksional-semantik binýatda morfologik (ýa-da leksiki) taýdan aňladylan özene çekilýär.

Funksional-semantik degşirme derňewde degşirmäniň esasy bolup dil birlikleriniň ideal tarapynyň faktlary we hadysalary hyzmat edýär, derňew manydan onuň aňladýş serişdelerine, bir diliň şekillerinden başga diliň şekillerine tarap gidýär. Şekilleriň we manylaryň ulgamlary diňe derňewiň başynda biri-birine gapma-garşylykly goýulýar, ahyrky netije diliň ikitaraplaýyn birlikleriniň ikitaraplaýyn häsiýetnamasyny göz önünde tutýar.

Çemeleşmeleriň her biriniň öz gowşak we güýçli taraplary bar, şonuň üçin olaryň saýlanyp alynmagy derňewiň maksatlaryna we derňelýän birlikleriň aýratynlyklaryna baglydyr. Formal-tipologik derňewde biz umumy formal aýratynlyklary (flektiwlik, agglýutinatiwlik, analitizm we ş.m.) ýüze çykarmak wezipesinden ugur alýarys, ýagny şeýle derňew formal esasyda alnyp barylýar hem-de dil düzüminiň formal tarapynyň tipikligini, özboluşlylygyny ýüze çykarmak maksadyny önünde goýýar. Dil faktlary formal-deňeşdirme arkaly öwrenilende (mysal üçin, rus ýa-da türkmen dillerindäki işlikleriň görnüşi, rus, türkmen dillerindäki çylşyrymly sözler derňelende) biz öwrenilýän dilleriň şekillerinden ünsümüz sowýarys, onuň özboluşlylygyny beýleki diliň şekilleri bilen

degşirmek arkaly ýüze çykarýars. Eger-de tutuş derňewiň maksady dil semantikasy, ol ýa-da beýleki pikiriň aňladýş serişdeleri bolsa, onda derňewçi funksional-semantik ýol bilen gitmegi rowa görýär, semantik uniwersaliýalary, olaryň aýratyn dillerde özboluşlylygyny, dürli dillerdäki umumylygyny, aýratynlygyny aňlatmagyň serişdeleriniň özboluşlylygyny ýüze çykarýar.

Sözler barlyklaryň özleri ýaly obýektiw bar bolan, pikirleniş bilen şöhlelendirilýän düşüňjeleri aňladýar. Bu mazmunyň umumylygy düşüňjäniň umumy logiki düzümi hökmünde sözleriň we olaryň manylarynyň degşirmesi alnyp barlanda esaslanylýan alamatlary ýüze çykarmakda daýanç bolýar.

Diliň grammatik gurluşynyň hadysalary degşirilende deňeşdirmäniň esasy hökmünde umumy grammatiki manylar (predmetlik, wagt we ş.m. manylary), sintaktik funksiýa (semantiki – atributiwlik, subýektiwlik hökmünde düşünilýän we ş.m.) we diliň belli şekiliniň manysy (predlogyň ýa-da suffiksiň) çykyş edip bilýär. Mysal üçin, dilleriň grammatik gurluşynda predmetlik many bar, ol atlaryň esasynda durýar hem-de şonuň üçin dürli dilleriň atlaryny deňeşdirmek üçin esas bolup hyzmat edýär. Hytaý dilinde rus dilinde bolşy ýaly, atlar predmeti aňladýar (gou- “it”, fen- “ýel”), predmete ugrukmasy sebäpli has “grammatik” bolan sanlardan we sypatlardan, şeýle hem işliklerden tapawutlykda atlar has konkret, nominatiw bolýar. Şunda umumy grammatiki many esasynda birleşdirilýän sözleriň söz

ýasalyş, söz üýtgediş we sintaktiki aýratynlyklary örän dürlidir. Hytaý dilindäki atlar sintaktik taýdan subýektliligi we atributiwligi aňladýandygy, posleloglar bilen utgaşýandygy, işliksiz predikaty (habary) aňladyp bilmeýändigini bilen häsiýetlendirilýär. Rus dilindäki atlar ýeňillik bilen subýektliligi aňladýar, predloglar bilen utgaşýar, mundan başga-da olaryň sypatyň we işligiň deňişli derejelerinden tapawutlanýan jyns, düşüm we san derejeleri bardyr.

Dilleri degşirme usuly arkaly öwrenmegiň möhüm tapgyry iki ýa-da birnäçe diliň deňeşdirme materiallaryny düşündirmegiň ýörelgelerini we usulýetlerini kesgitlemekden ybaratdyr. Degşirme parallel derňeme, düzümi düşündirişi, şol sanda tipologik häsiýetlendirme we stilistik düşündirme usulýetleriniň kömegi bilen amala aşyrylýar. Parellel derňewiň usulýeti deňeşdirilýän dilleriň faktlarynyň we hadysalaryň her bir dilde beýan ediş usulynyň tärleriniň hem usulýetiniň kömegi bilen öwrenilýändiginden, alnan netijeleriň bolsa degşirilýändiginden ybaratdyr.

Dilleriň degşirilip öwrenilmegi dil tipologiýalarynyň we lingwistik uniwersaliýalaryň meselesi bilen baglydyr. Dil tipologiýasy degşirme usulýetiniň kömegi bilen öwrenilýär. Onuň özboluşlylygy dil materialyny ähliumumy gurşap almakdan we toparlaýyş täriniň giňden ulanylmagyndan ybaratdyr.

Dilleriň tipologik toparlara bölünişi

toplumlaýyn we çylşyrymlydyr, olar aýratyn dillerde, dil toparlarynda dürli derejede amal edilýän birnäçe alamatlaryň esasynda düzülýär. Dil biliminde esasy alamat, morfologik we sintaktik alamatlar boýunça toparlara böllmek giňden ýaýrandyr.

Morfologik topar sözüň gurluşyny, morfemalaryň häsiýetini we olaryň söz ýasalyşda birleşmek ukybynyň hasaba alynmagyna esaslanýar. Oňa meşhur dilçiler A.Şleyher, G.Şteýntal aýratyn-da E.Sepir tarapyndan kämilleşdirilen Şlegeliň-Gumboldtyň bölüşi degişlidir. E. Sepir esasy alamat hökmünde sözlerde morfemalaryň birleşiş usulyny saklap galyp, kökün, affiksleriň birleşiş tehnikasyny we sintetizmiň derejesini (akaletizm, sintetizm, polisintetizm) hasaba alyp olaryň üstüni ýene-de iki sany alamat bilen ýetirýär. Birtopar dilçileriň (Meşanikowyň, Milewskiniň, Bazeliň) sintetik topara bölüşi predikativ we atributiv ýaly umumy dil semantik gatnaşyklaryň ýüze çykyşy nukdaýnazaryndan garalýan sözlemiň gurluşyna esaslanýar, bu gatnaşyklaryň ýüze çykarylyş usuly boýunça morfologik görnüşler tapawutlandyrylýar (amorf, sintaksis-morfologik we ş.m.).

Tipologik usulýetiň ulanylmagynyň maksady-diliň düzüminiň diňe bir umumy ähliumumy taraplaryny ýüze çykarmak bolman, eýsem, onuň garaşylýan wariantlaşmasyny we aýratyn dilleriň düzüm aýratynlygyny- tipologik häsiýetnamasyny ýüze çykarmak bolup durýar. Tipologik häsiýetnama täri her bir täze (öwrenilýän) dil diliň esasy we

goşmaça alamatlarynyň ýygýndysy bolan ol ýa-da beýleki görnüşine degişlidiginden ybaratdyr. Öwrenilýän diliň tipiki we tipiki däl alamatlary kesgitlenýär, onuň tipologik bölünüşindäki orny hem-de özboluşlylygy kesgitlenýär. Tipologik häsiýetler köp derejeli bolýar hem-de deduktiv we induktiv usulýetleriň, şol sanda mukdar usulýetiň birleşmegine ýol berýär.

Tipologik derňew diliň diňe bir umumy aýratynlyklaryny däl, eýsem ähliumumy aýratynlyklaryny hem ýüze çykarýar, olar genetik, real we tipologik meňzeşlikleriň netijesi bolup bilýär. Diliň ähliumumy aýratynlyklaryny öwrenmek ähliumumy rasional grammatikanyň predmetidir. Biziň günlerimizde Grinberg, Kolşanskiý we beýleki alymlar tarapyndan işlenip düzülýän uniwersaliýalaryň lingwistikasy ýüze çykdy. Uniwersaliýalaryň lingwistikasy diliň hadysalarynyň we dilleri beýan etmegiň usulýetleriniň uniwersaldygyny öwrenýär.

Konkret-predmet tipologiýasyndan tapawutlykda uniwersaliýalaryň lingwistikasy umuman dil (etalon dil) bilen meşgullanýar, dilde näme bolup biljekdigini we näme bolup bilmejekdigini kesgitlemäge çalyşýar hem-de diňe bir adaty däl, eýsem uniwersal kanunalaýyklyklardaky kadadan çykmalaryň ýeke-täk görnüşleri bilen gyzyklanýar. Dile „tebigy“ dillerde çäklendirilen alamatlaryň kesişmesi hökmünde düşünilýär. Uniwersaliýalaryň bolup biljek görnüşleri,

uniwersaliýalaryň jemini düzmek uly gyzyklanma döredýär: diduktiv we induktiv, doly we doly däl (statistik), sinhron we diohran, dil we gepleşik we ş.m.

Lingwistikada abstrakt-inwariant usulýet we diliň umumy mümkinçiliklerini öwrenmek bilen bir hatarda hakyky dil materialyna esaslanýan, ony bölümlere bölýän, dillere akyl ýetirmegiň induktiv, diduktiv ýollaryny utgaşdyrýan, diňe bir ähliumumy däl, eýsem aýratyn hem özbaşdak zatlary ýüze çykarýan usulýet bar. Dil bilimi dil hakyndaky ylym hökmünde belgi ulgamlarynyň diňe bir ähliumumy aýratynlyklaryny öwrenmän, eýsem, dilleriň ähliumumy, umumy we hususy aýratynlyklaryny, olaryň emele gelşini, ösüşini öwrenýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Dil biliminiň degşirme usulynyň aýratynlyklaryny düşündiriň.

2. Dil biliminiň degşirme usulynyň içki usulyýetleri we deňewleri haýsylar?

3. Degşirme usuly boýunça işlän alymlardan kimleri bilýärsiň?

Hödürlenilýän edebiýat

1. Кодухов В.И. Методы лингвистического анализа. – Л., 1963

2. Кодухов В.И. *Общее языкознание*, М., 1974.

3. *Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. Под ред. Б.А. Серебrenникова. М., 1973.*

Dil uniwersaliýalarynyň öwrenilişi

Dürli dillerde dil alamatlarynyň kesişmegi netijesinde ähli ýa-da aglaba diller üçin häsiýetli bolan käbir umumy kanunalaýyklyklaryň belenilmegi amala aşyrylýar. Bu kanunalaýyklara dil uniwersaliaýalary diýilýär. Dil uniwersaliýalarynyň öwrenilişiniň uly taryhy bar. Her bir dile mahsus bolmaly söz toparlary hakyndaky taglymatyň döremegine getiren işjeň grammatikalar bu ugurdaky derňewleriň başlangyjydyr.

„Uniwersal grammatika“ adalgasynyň özi XIII asyrdan ulanylyp başlanýar. Uniwersaliýalaryň öwrenilmegi grammatika ulgamynda umumy hadysalary tapmak synanşygy bilen baglydyr. Bu adalga A. Arnonyň we K. Lanslonyň Por-Roýal grammatikasy“ ady bilen belli bolan „Uniwersal we rasional grammatikasy“ çap bolup çykandan soň giňden ýaýraýar. Ol grammatikanyň öňünde ähli diller üçin umumy bolan ýörelgeleri we olarda duş gelyän tapawutlyklaryň esasy ýörelgelerini kesgitlemek wezipesini goýýar. Tutuş adamzat üçin umumy bolan logikanyň kanunlaryndan ugur alyp, bu grammatikanyň awtorlary ähli diller üçin grammatiki gurluşyň käbir umumy ýörelgeleriniň bardygyny

tassyklaýarlar.

Dil uniwersaliýalaryna bolan gyzyklanmanyň gaýtadan döremegi 20-nji asyryň ortalaryna degişlidir. 1961-nji ýylda ABŞ-nyň Nýu-Ýork şäherinde dil uniwersaliýalary boýunça ýörite maslahat geçirilýär, onda bu ugurdaky derňewleriň netijeleri jemlenýär we dil uniwersaliýalaryny öwrenmek bilen bagly meseleler kesgitlenýär. Dil uniwersaliýasy ähli dillere ýa-da tutuşlygyna dile mahsus bolan käbir alamat, kanun, aýratynlyk, meýil hökmünde kesgitlenýär. Dürli dilleriň ulgamlarynyň beýanlaryny deňeşdirip, dilçiler uniwersaliýalaryň görnüşlerini olaryň logiki düzümi, mazmuny nukdaýnazaryndan tapawutlandyrmagy teklip edýärler.

Logiki nukdaýnazaryndan uniwersaliýalary umuman ähli dillere egişli bolan dil hakyndaky islendik aňlatma hökmünde, hususan-da „x hemmeler üçin, bu ýerde x – dildir ...“ kesgitlemek bolar. Ähli diller üçin haýsy-da bolsa bir alamatyň barlygyny tassyklaýan şeýle uniwersaliýa absolýut ýa-da doly uniwersaliýa atlandyrylýar. „Ähli dillerde fonemalar bar“ ýa-da „ähli dillerde has atlary bar“ diýen ýaly aňlatmalar absolýut uniwersaliýalaryň mysallary bolup durýar. Şeýle aňlatmalar az maglumatlydyr, sebäbi, olar hemmä belli hakykatlary nygtaýarlar. Absolýut uniwersaliýalarda kadadan çykmlar ýok. Olara „x absolýut köpçülik üçin, bu ýerde x – dildir.“ ýaly statistik ýa-da doly däl uniwersaliýalara garşy goýulýar. Statistik (doly däl) uniwersaliýalar

absolýut uniwersaliýalardan tapawutlykda umumy uniwersal kanunlara garşy gelmeýän we ol ýa-da beýleki hadysanyň ýokary statistik ähtimallgyny bozmaýan kadadan çykmalaryň ýekeleýin ýagdaýlaryna ýol berýärler. Mysal üçin, dürli ulgamlaýyn dilleriň 14-si predloglar bilen derňelende genetiwiň elmydama diýen ýaly eýerdýän adyň yzyndan gelýändigini ýüze çykarylýar. Ýeke-täk kadadan çykma- norweg dilidir, onda genetiw prepozisiýada durýar. Şeýlelikde, 14 ýagdaýyň 13-sinde umumy düzgüne tabyn bolunýar, diňe 14/1 kadadan çykmadyr.

Sada uniwersaliýalar dilde haýsy hem bolsa bir hadysanyň bardygyny ýa-da ýokdugyny tassyklaýar, çylşyrmly uniwersaliýalar dürli dilleriň arasyndaky belli bir garaşlylygy tassyklaýar. Eger-de dilde söz üýtgemeleri bar bolsa, onda şol dilde hökmany ýagdaýda söz ýasalyşynyň bolmalydyny tassyklamak sada uniwersaliýadyr we şeýle uniwersaliýalaryň mukdary köpdür.

Fonemalaryň az mukdarynyň we olaryň morfemadaky mukdarynyň köplüginin arasyndaky garaşlylyklaýyn proporsional garaşlylyk gatnaşygy çylşyrmly uniwersaliýalaryň beýany bolup biler. Gawaý diliniň fonologik ulgamy 13 fonemadan ybarat bolup durýar, bu dildäki morfemalar adatça iki bogundan (ýagny, dört fonemadan) düzülýär. Emma bu dilde üç we ondan hem köp bogundan (ýagny alty fonemalardan) ybarat bolan morfemalaryň köplügi ýüze çykýar.

Ýokarda görkezilen uniwersaliýalara sinhron

nukdaýnazaryndan seredildi. Emma taryhy ösüşiniň dowamynda diller özgerýär we dil özgerişlikleri ähliumumy aýratynlyk bolup durýar. Görkezilişi ýaly, leksika-statistik usul sözlük üçin häsiýetli bolan hemişe özgeriş tizligini kesgitleýär. Amerikaly dilçi M. Swodeş eger-de bu tizlik hakyky uniwersaliýa bolmasa, onda azyndan garyndaş dilleriň käbir toparynyň çäklerinde hemişelik bolup durýar diýen pikiri beýan edýär.

Şonuň üçin sinhron uniwersaliýalar bilen bir hatarda olaryň hereket ediş çäkleri nukdaýnazaryndan diahroniki uniwersaliýalar tapawutlandyrylýar. Burun bogun emele getiriji fonemalaryň hemişe çekimliniň ýitip gitmeginiň netijesi bolup durýandygy hakyndaky tassyklama diahroniki uniwersaliýa mysal bolup biler.

Hakyky lingwistik nukdaýnazaryndan uniwersaliýalar olaryň degişli bolan dil derejesiniň esasynda bölünýär. Şeýle çemeleşmede uniwersaliýalaryň esasy üç görnüşini- fonetik, grammatik we semantik görnüşlerini ýüze çykarmak mümkin. Fonetik uniwersaliýalaryň ýüze çykarylmagyna N.S. Trubeskoý köp üns berýär. Onuň pikiriçe, dilleriň aglaba köpüsinde çekimlileriň üç basgançakly ulgamy bar. Üç basgançakly iki klassly ulgam

a
o   e
и   i

dünýäniň köp dillerinde: täze grek, serb-horwat, çeh, polýak, rus, gruzin, ýapon, maýa, tamil

(Aziýada), lamba, şona, zulu (Afrikada) we başga dillerde agdyklyk edýär. Çekimsizler babatda aýdylanda bolsa, N.S.Trubeskoýyň pikiriçe, dünýäniň her bir dilinde dorsal, dental we labial çekimsizler duş gelýär. Dental çekimsizi ýok bolan dil ýokdur. Dünýä dillerinde çekimsizleriň şeýle ähliumumy duş gelmeginiň esasy bolup dodagyň, diliň arkasynyň we ujynyň agyz boşlugynda päsgelikleri döretmek üçin has gowy uýgunlaşan hereketlenýän organlar bolup durmagy hyzmat edýär. Intonasiýa (äheň) hem uniwersal alamatdyr. Dürli emosiýalary döredýän intonasiýalaryň köpüsi örän tapawutly we biri-birinden has daşda durýan dillerde meňzeş manyny aňladýar. Hatda fonemalaryň utgaşyklylygy hem uniwersal bolup biler. „Çekimiz+çekimli“ ýaly utgaşmasyz dili göz önüne getirip bolmaýandygy hakyndaky tassyklamany absolýut uniwersaliýa hasap edip bolar.

Grammatik derejedäki dil uniwersaliýalary babatda aýdylanda bolsa, onda morfologiýada we sintaksisde uniwersaliýalaryň ýüze çykarylmagyna has uly gyzyklanma bildirilýär. Amerikaly dilçi Ç. Hokket her bir adamzat dilinde azyndan grammatik gurluşyň iki esasy- morfologik we sintaktik derejesiniň bardygyny tassyklaýar.

Dünýäniň ähli dillerinde atlar predmetleri, absrakt düşüňjeleri, abstragirlenen alamatlary, sypatlar predmetiň alamatlaryny, işlikler hereketi we ýagdaýy, sanlar –mukdary aňladýar. Käbir dillerde üýtgeşiklikler bar. E. Sepir hytaý dilinde hil ideýasy

sypatlar bilen däl-de işlikler bilen aňladylýandygyny belleýär. Ýöne, häzirki zaman hytaý diliniň grammatikasy boýunça barlaglarda işlik sypatlar bilen predikatyň umumy kategoriýasyna birleşýän hem bolsa, hytaý dilindäki sypatar işlik söz toparyna girmeyär, sebäbi, olar biri-birinden käbir aýratynlyklary bilen tapawutlanýar.

Morfologik derejedäki uniwersaliýalaryň köpüsi J. Grinberg tarapyndan ýazylan „Esasan many aňladýan elementleriň tertibine degişli käbir grammatik uniwersaliýalar“ atly makalada ýüze çykarylýar. Sözüň önünden we yzyndan goşulýan goşulmalaryň arasyndaky gatnaşyklary derňäp J. Grinberg şeýle uniwersaliýany öňe sürýär: eger-de dil diňe suffiksals bolsa, onda bu poslelogly dildir, eger-de diňe prefiksals bolsa, onda ol predlogly dildir. Eger-de dilde söz ýasaýjy we söz üýtgediji elementler bar bolsa, onda söz ýasaýjy element kök bilen has jebis baglanyşyklydyr. Şu ýerde, eger söz ýasaýjy we söz üýtgediji elementler köküň yzyndan ýa-da kökden öň gelýän bolsa, onda söz ýasaýjy element hemişe köküň hem-de söz üýtgediji elementiň arasynda durýar diýlen umumylaşdyrma gelip çykýar.

Dünýä dilleriniň işlik söz üýtgemelerinde şu aşakdaky ierhik garaşlylyk belleniýär: eger işligiň ýöňkeme we san kategoriýasy ýa-da jyns kategoriýasy bar bolsa, onda onuň hökmany ýagdaýda wagt we forma kategoriýalary bolmalydyr.

Jyns we san kategoriýalarynyň özara gatnaşygy şu

aşakdaky uniwersaliýalarda emele gelýär: eger diliň jyns kategoriýasy bar bolsa, onuň hökmany ýagdaýda san kategoriýasy bolýar.

Sintaktik uniwersaliýalary has ýokary derejeli ygtybarlylyk bilen ýüze çykarmak dil birlikleriniň arasyndaky pikirleniş we gatnaşyk kanunlarynyň arasyndaky baglanyşyklaryň bellenişine baglydyr, sebäbi, pikirlenişin düzümi diliň kommunikativ mazmunyny ýerine ýetirmäge gönüden-göni gatnaşýan dil hadysalarynyň düzümini şertlendirýär. Bu dereje sintaktik derejedir, sebäbi diňe sözler we söz düzümleri bilen aragatnaşyk etmek mümkin däl. Diňe sintaktik birlik hökmünde sözlem arkaly aragatnaşyk etmek bolýar.

Has umumy sintaktik uniwersaliýany Ç. Hokket öňe sürýär. Ol her bir adamzat dilinde bölekleri „tema“ (ýagny, belli bolan zat) we „rema“ (ýagny, bu belli zat hakynda nähili täze zat habar berilýär) adalgasy bilen aňladylýan iki agzaly düzümlü sözlemlere duş gelmek bolýar diýip belleýär. Bu bölekleriň biri-biriniň yzyndan geliş tertibi dürli dillerde dürli bolup biler. Hytaý, ýapon, iňlis dili üçin ilki bilen näme hakynda gürrüň gitjegi hakynda ýatlatmak, soňra bolsa ol hakynda nähilidir bir täze zadyň habar berilmegi mahsus bolup durýar. Başga dillere beýleki yzygiderlilik- remanyň ýa-da onuň böleginiň temadan öň gelmegi mahsusdyr.

Sözlemde sözleriň tertibi babatda hem J. Grinberg tarapyndan käbir uniwersaliýalar öňe sürülýär. Mysal üçin, at subýektli we obýektli beýan

ediş sözlemlerde hemişe diýen ýaly subýektiň obýektden öň geliş tertibi agdyklyk edýär. Şertli gurluşlarda şertli bölegiň netijeden öň gelmegi ähli diller üçin sözleriň kadaly tertibi bolup durýar.

J.Grınberg 45 grammatik uniwersaliýany ýüze çykarýar. Fonologik we grammatik uniwersaliýalaryň sanawy gutarnykly däl. Dil uniwersaliýalary öwrenildigiçe onuň mukdary üýtgäp bilýär. Uniwersaliýalar diliň has düýpli alamatlaryny beýan edýär. Uniwersaliýalaryň kyn we çylşyrmly meseleleri semantika ulgamynda ýüze çykýar.

Semantik uniwersaliýalaryň has doly we ygtybarly bölünişi iňlis dilçisi S. Ulman tarapyndan „Semantik uniwersaliýalar“ atly işde berilýär. Onuň pikiriçe, semantik uniwersaliýalaryň aglabasy statistik häsiýetlidir, ýagny olaryň islendik dilde bolmagy hökmän däl, ýöne olaryň barlgynyň ähtimallygyny öňünden aýtmak mümkin.

Semantik uniwersaliýalar diahroniki we sinhroniki bolup biler. Dürli dillerde sözleriň manysynyň metaforik göçmegine bolan meýil bar we manylaryň bu göçüşleri umumy meýillere tabyn bolýar. Şeýle meýilleriň biri antropomorfiki görnüşli metaforadyr. Munda adam bedenini we onuň bölekleri, şeýle hem onuň duýgulary, joşgunlary jansyz predmetlere geçirilýär, meselem; deň.rusça „игольное ушко, горлышко бутылки“, iňlisçe The lungs of taun ýeňil şäherler.

Tersleýin geçiş hem mümkindir, ýagny jansyz predmetleriň ýa-da haýwanlaryň atlary adam

bedeniniň agzalaryna geçirilýär, iňlisçe “muscle” “muskullar” (latynça, musculus sözme-söz “kiçijik syçan”), rusça “мыш-ца”.

Islendik diliň taryhy ösüşiniň dowamynda umumy we abstrakt manylar has anyk manylardan ýüze çykýar, ýagny fiziki duýgulary aňladýan sözler abstrakt hadysalary beýan etmek üçin ulanylýar, meselem: deň. Sowuk ýigrenç, ýumşak häsiýet we başgalar. Ýokarda sedip geçen ýagdaýymyza sinestetik metaforalary mysal görkezmek bolar, ol manysy bir duýgy organy bilen bagly bolan sözi beýleki duýgy organyna degişli manyda ulanylmagyndan ybaratdyr, ýagny duýmadan gulak bilen eşitmäge ýa-da eşitmekden görüşe geçilýär, hususan-da: sowuk ses, gygyrýan reňkler we ş.m. Dilçi alym Ulman manylaryň metaforik göçüşiniň üç meýlini ýüze çykarýar, ýagny: 1) duýma sferasy metaforalaryň ugur alyş nokadynyň iň giň ýaýranydyr, 2) eşitmek iň giň ýaýran ahyrky nokatdyr, 3) inçe duýgulardan has inçe duýgy organlaryna geçmek has ýygy bolup geçýär.

Sinhron uniwersaliýalara dildäki sada manyly sözleriň (rusça „незабудка“, iňlisçe „forget-me-not“ sözme-söz „meni ýatdan çykarma“, sese öýkünme sözleri: rusça „кукушка“, italýança „sisigo“, wengerçe „kakik“ we ş.m.) derňewiniň netijesinde manylary düşündirilýän sözleri degişli etmek bolar. Mysal üçin iňlisçe „women“ „aýal“ häzir motiwirlenmedik söz hökmünde kabul edilýär, sebäbi, ol „wife“ „aýal“+ man „adam“ söleri bilen

baglanyşygyny ýitirdi.

Eger dilde polisemiýa, ýagny şol bir sözüň iki we ondan köp manyda ulanylmagy absolýut uniwersaliýa bolýan bolsa, onda omonimiýa ähtimallygy ýokary derejedäki statistik uniwersaliýa bolýar.

Ýokarda görkezilen uniwersaliýalara olaryň logiki düzümi we dil derejesi nukdaýnazaryndan garaldy. Dil uniwersaliýalary bir diliň beýleki dil bilen deňeşdirilmeginiň esasynda kesgitlenilýär. Şeýle görnüşdäki uniwersaliýalara lingwistik uniwersaliýalar diýilýär.

Mundan başga-da dil uniwersaliýalaryny bir dil ulgamyny maglumat geçirýän beýleki dil ulgamlary bilen degşirmegiň esasynda ýüze çykarmak bolýar we olar ekstralingwistik adalgalar arkaly beýan edilýär. Ekstralingwistik uniwersaliýalary ýüze çykarmak empiriki häsiýetlidir, sebäbi bir belgi ulgamyny beýlekiden çäklendirýän anyk çäkler entek belli edilenok. Belgi ulgamlarynyň arasyndaky serhetleriň durnukly bolmazlygy takyk ekstralingwistik uniwersaliýalary kesgitlemekde kynçylyklar döredýär. Şonuň üçin häzirki wagtda alymlar anyk dil uniwersaliýalary gözlemäge, olaryň sanawyny düzmäge uly üns berýärler.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Dil uniwersaliýasy diýip näme düşüňärsiň ?*
- 2. Dil uniwersialarynyň nähili görnüşler bar?*

3. *Dil uniwersialarynyň görnüşleriniň aýratynlyklaryny düşündiriň.*

Hödürlenilýän edebiýat

1. Даниленко. В.П. *Общее языкознание и история языкознание. М., 2009.*

2. Хроленко А.Т., Бондалетов В.Д. *Теория языка. М., 2006.*

3. Рождественский Ю.В. *Лекции по общему языкознанию. М., 1990*

Matematiki we inženerçilik dil bilimi

Ýigriminji asyryň ellinji ýyllarynyň ahyrynda dürli ýurtlarda dil materiallarynyň düşündirilişine we matematiki usullara bolan gyzyklanmalar artyp başlaýar. Şunuň netijesinde matematiki dil bilimi ýüze çykýar. Matematiki dil biliminiň merkezi bolup ABŞ-nyň, Russiýanyň uniwersitetleri, ylmy edaralary uly işleri alyp barýar. Bu dil bilimi şol bir wagtda nazary hem-de amaly ylym hökmünde ösýär. Matematiki dil bilimiň nazary tarapynda-da, amalay ugrunda-da usuly jäht esasy orunda durýar.

Dili matematiki tarapdan öwrenmegiň nazary jähti tekstiň, gepleýiş işiniň, diliň dürli nusgasyny döretmegi bilen häsiýetlendirilýär. Onuň has giň ýaýran görnüşi logiko-matematik, nazary-maglumat (teoriýa-

informasiýa), ähtimallyk-statistik nusgalarydyr. Olaryň tapawutly aýratynlygy dile ol ýa-da beýleki usullar arkaly tertipleşdirilen we formalaşdyrylan matematiki beýan etmeler hökmünde düşünmegidir. Bu bolsa, dil biliminde diňe bir matematiki we lingwomatematiki nyşanlaryň (simwolika) däl, eýsem, matematiki nazaryýetleriň, barlag usullarynyň ulanylmagy üçin esas bolýar. Matematiki dil biliminiň usullaryny açyp görkezmekde L.Ýelmslewiň, N.Homskiniň, K.Şennonyň örän gyzykly işleri bar. Dil biliminiň önünde dili maşyn diline öwürmäge mümkinçilik berýän beýan ediş aýratynlygynyň nazary esaslaryny döretmek meselesi durýar. Formal grammatikalaryň we dilleriň, sintaktik sinteziň, semantik analiziň we sinteziň nazaryýetleri döreýär. Täze dilçilik meselelerini çözmekde dil hakyndaky maglumatlaryň beýan edilmegi hem-de olaryň üstüniň doldurylmagynyň öwrenilmegi dil maglumatlaryny bölümlere bölmegi we awtomatlaşdyrmagy talap etdi. Şeýlelikde, dilçilik barlaglarynyň awtomatlaşdyrylmagy inženerçilik dil biliminiň meseleleriniň döremegine getirdi. Bu meselelere awtomatik terjime, tekstleriň maşyn tarapyndan düzülmegi hem-de gysgaldylmagy degişlidir.

Maşyn terjimesi dilçilik, logiko-matematik, inženerçilik meseleleriniň birentegini çözmegi talap edýän toplumlaýyn ylmy barlagdyr. Bu ýerde esasy mesele şundan ybaratdyr, adamyň ýokary nerw işi baglanyşykly hem-de köp kanallydyr, adamyň pikirlenmesi bolsa, döredijiliklidir. Kompýuteriň ýady bolsa adatça, birkanally, „pikirlenmesi“ bolsa, algoritmikdir. Tebigy dillerdäki örän uly möçberdäki maglumatlar maşyn

terjimesiniň algoritmleri, gysgaldylan ýöriteleşdirilen diller döredilende, ýygylk (çastotnyý) sözlükleri düzülende materiallaryň formalaşdyrylmagynyň hem-de sazlaşykly bölünmeginiň zerurlygyny talap edýär.

Algitm- hasaplamalaryň kömegi arkaly meseläni çözmekdir, munda amal ýönekeýden başlap ýuwaş-ýuwaşdan, ädimme-ädim ýerine ýetirilýär. Logiko-matematik düşünje hökmünde algitm üçin onuň aýry-aýry böleklerden durýandygy, şertlidigi, hereketiniň ýönekeýligi, ugrukdyrylandygy, toplumlaýyndygy ýaly alamatlaryny ykrar etmek häsiýetlidir. Dil biliminde maşyn terjimesiniň meseleleri bilen baglylykda algitmler nazaryýetiniň ulanylmagy, diliň özüni beýan etmekde, kompýuteler üçin maksatnamalar düzmekde hem peýdalanylyp bilner.

Diliň algitmik beýanynyň terjimäniň dowamynda ulanylmagy tekstiň analizine we sintezine niýetlenilýär. Analizde tekstden maglumatlar bölünip aýrylýar hem-de açyk görnüşde beýan edilýär, sintezde diliň maglumatlary boýunça tekstiň düzülmegi bolup geçýär.

„Many-tekst“ meselesi diňe bir dilçilik däl, eýsem, logika-matematik many çykarmany hem öz içine alýar.

Awtomatik maksatnamalaşdyrmak kompýuter üçin buýruklaryň belgilenilen ulgamyny özünde jemleýär. Sanlar we buýruklar kodlaşdyrylan görnüşde girizilýär.

Dil biliminde matematikanyň ulanylmagy netijesinde dörän mukdar analizi usulyýeti has-da täze üstünliklere eýe bolýar. Ýygylk sözlükleriniň täze-täze görnüşleri çap edilýär. Dil ulgamynyň dürli derejelerinde matematiki statistik usullary ulanmakda çeşme bolup

hyzmat etjek ýörite edebiýatyň ýeterlik mukdarynyň döredilmegi, dil biliminde täze mümkinçilikleri açýar. Häzir fonetika, sözüň morfema düzümi we morfologik kategoriýalar matematiki usulda öwrenilýär. Fonemalaryň sany bilen morfemalaryň ortaça uzynlygynyň arasyndaky baglanyşyk ýüze çykaryldy. Fonemalaryň sanynyň morfemalaryň we sözleriň hilinde, morfemalaryň sanynyň sözleriň hilinde şöhlenenýändigini belli edildi.

Soraglar we ýumuşlar:

- 1. Matematiki we inženerçilik dil biliminiň aýratynlygy nämede ?*
- 2. Maşyn terjimesiniň esasy aýratynlygy nämede?*
- 3. Dil biliminde matematiki usullary ulanmagyň artykmaçlygyny düşündiriň.*

Hödürlenilýän edebiýat

- 1. Арапов М.В. Квантитативная лингвистика. М., 1988*
- 2. Головин Б.Н. Язык и статистика. М., 1971*
- 3. Пиотровский Р.Г., Бектаев К.Б., Пиотровская А.А. Математическая лингвистика. М., 1977*

Dünýäniň meşhur dilçileri barada gysgaça maglumat

Abu Haýýan al-Garnaty (1256-1344) dil bilimine goşan ägirt goşandy bilen tapawutlanýar. Onuň “Kitabul-Idrak li Lisanil-Etrak” (“Türkileriň dilini öwrenmek üçin gollanma”) kitaby türki halklaryň dilini, taryhyny, medenýetini öwrenmekde gymmatly çeşmedir.

Kitap türkiçe-arapça sözlük we grammatika görnüşinde iki bölüme bölünipdir. Abu Haýýan al-Garnatynyň sözlügi türki dilleriň aýratynlyklaryny deňeşdirmekde-de uly ähmiýete eýedir. Bu ýygyny türk dilleri öwrenmekde okuw kitaby bolup hyzmat edipdir, mundan başga-da ol özünde türkmen hem-de gypjak dilleriniň deňeşdirme sözlügin, grammatikasyny jemleýän-de bolsa, käbir ýagdaýlarda ýazar tatar, bulgar, uýgur we beýleki türki dillerine-de degip geçýär.

Aleksandr Hristoforowiç Wostokow (1781-1864) görnükli dilçi alym. A.H. Wostokowa slawýan diliniň taryhy bilen gyzyklanmak uly üstünlik getirýär. Ol “Slawýan dili barada pikirlenme” (1820 ý.) atly işinde slawýan dillerini deňeşdirýär hem-de olaryň ses taýyndan meňzeşligini görkezýär. Wostokowyň bu işi gadymy slawýan diliniň manysyna düşünmekde uly ähmiýete eýe bolýar. A.H. Wostokow “Rus grammatikasy” (1831 ý.) atly meşhur kitaby ýazýar. Ol bu kitapda rus diliniň grammatiki häsiýetleri barada belläp geçýär. Bu kitap birnäçe gezek çap edilýär. A.H. Wostokow dialektologiýa bilen hem meşgullanypdyr. 1858-nji ýylda onuň “Gadymy slawýan sözlügi” atly kitaby çapdan çykýar.

Aleksandr Afanasyewiç Potebnýa(1835-1891)

görnükli ukrain we rus dilçisidir. Ol öz döwürdeş alymlaryndan ylmy gyzyklanmalary we ensiklopedik garaýşy bilen tapawutlanypdyr. A.A.Potebnýanyň işleri, esasan, rus grammatikasyna bagyşlanandyr. Esasy işleriniň biri “Rus grammatikasy boýunça bellikler” 4 tomdan ybaratdyr. Bu işinde rus diliniň ses gurluşy, rus gepleşiginiň günorta we demirgazyk aýratynlyklary, ukrain we rus dilleriniň taryhy, olaryň deňeşdirme barlagy, esasy grammatik kategoriýalaryň taryhy ýaly meselelerine seredilipdir. Kitabyň birinji neşiri 1874-nji ýylda çap edilýär.

Mundan başga-da, A.A.Potebnýanyň ünsüni dil we pikiriniň arasyndaky baglanyşyk çekipdir. Bu meselä bagyşlanan ilkinji işleriniň biri 1862-nji ýylda çap edilen “Pikir we dil dir” (Мысль и язык).

Aleksey Aleksandrowiç Şahmatow (1864-1920)

Moskwa dilçilik mekdebiniň wekili, görnükli rus dilçisi. Ol esasan, rus diliniň taryhy, halkyň taryhynyň dili bilen baglanyşygyny öwrenipdir. A.A.Şahmatow Ikinji gezek uniwersitetlerde häzirki zaman rus diliniň okadylmagyny girizipdir. 1925-nji ýylda neşir edilen “Rus diliniň sintaksisi” atly kitabynda rus diliniň grammatikasy has doly beýan edilýär.

Awgust Fridrih Pott (1802-1887) görnükli nemes dilçisi. Ol deňeşdirme-taryhy dil bilimini ösdürmekde hem-de kämilleşdirmekde örän uly işleri bitiripdir. A.Pottuň esasy işleriniň biri „Sanskrit, grek, latyn, litwa we got dilleriniň ses ulgamyna daýanmak bilen, hindi-

german dilleriniň etimologik barlaglary“ atly alty tomluk kitabydyr. Pott hindi-ýewropa dillerinde sözüň ilkinji manysyny gelip çykyşy baradaky ylmyň-etimologiýanyň düýbünü tutupdyr.

Awgust Şleyher (1821-1868) meşhur nemes dilçisi. A.Şleyher hindi-ýewropa dilleriniň deňeşdirme grammatikasyny öwrenmekde uly işler bitirýär. 1861-1862-nji ýyllarda A.Şleyher "Hindi-ýewropa dilleriniň deňeşdirme grammatikasynyň esasy düzgünleri" atly işini ýazýar. Ol slawýan we baltik dilleriniň taryhy deňeşdirmesini alyp barýar.

Edward Sepir (1884-1939) belli amerikan dilçisi, dil biliminde antropologik ugry ýa-da etnolingwistikany esaslandyryjy. Onuň ylmy gyzyklanmalarynda dil birlikleriniň pikirlenme, medeni däpler bilen baglanyşygy esasy orunda goýulýar. B.L.Uorf bilen bilelikde Lingwistik otnositellik nazaryýetini öňe sürýär. E.Sepiriň iň wajyp işleriniň biri 1926-njy ýylda ýazan „Dil“ atly kitabydyr.

Ferdinand Brýunonyň(1860-1938) esasy işlarniň biri onomasiologik gramatika boýunça ýazan "La pensèet la langue".(“Pikir we dil”)kitabydyr.Bu kitaby fransuz diliniň aralyk görnüşiniň onomasiologik grammatikasy diýip atlandyrmak hem mümkin.Grammatikanyň bu görnüşinde morfologiýa, sintaksis we ş.m ýok. Beýle grammatikanyň esasynda wagt, köplük, hil kategoriýalary ýatýar.

F.Brýuno dil biliminiň taryhynda onomasiologik

grammatikanyň aralyk görnüşine bagyşlanan işleri bilen yz goýdy.

Firuzabady (1329-1414) arap dil biliminiň esasyňy goýujylaryň biri. Ol “Kamus” (Okean) atly belli sözlügi düzýär. Bu sözlük şeýle bir meşhurlyga eýe bolýar, hatda, söňky düzülen sözlükleriň ählisi “Kamus” atlandyrylyp başlanýar.

Filip Fýodrowiç Fortunatow (1848-1914) Moskwa dilçilik mekdebini esaslandyryjy görnükli rus dilçisi. Ol umumy dil biliminiň we hindi-ýewropa dilleriniň deňeşdirme grammatikasynyň ösmegine uly goşant goşýar. F.Fortunatowyň döreden grammatik nazaryýeti häzirkizaman grammatikalarynyň döremegine we ösmegine uly täsir edipdir. Alym sözleriň öwrenilişini iki bölümde-hakyky manylary boýunça leksikologiýada, formal manylary boýunça grammatikada öwrenilmelidigini nygtaýar. F.F.Fortunatowyň “saýlanan işleri” 1956-njy ýylda çap edildi.

Frans Bopp (1791-1867) görnükli nemes dilçisi. Ol ilkinji gezek sanskrit we Ýewropa dilleriniň mysalynda deňeşdirme grammatikasyny döretmäge girişýär. 1816-njy ýylda çap edilen “Grek, latyn, pars we german dilleriniň ýöňkeme ulgamy bilen deňeşdireniňde, stanskrit diliniň ýöňkeme ulgamy hakynda” atly eserinde kowumdaş dilleriň işlikleriniň ýöňkeme bilen üýtgeýşini deňeşdirýär, ýagny deňeşdirmek üçin grammatik gurluşyň mysallaryny alýar. Hindi-ýewropa dilleri adalgasyny hem F.Bopp

ilkinji bolup ylmy dolanyşyga gizizýär.

Frans Boas (1858-1942) meşhur amerikan dilçisi we antropology. Ol 1911-nji ýylda çap edilen „Amerikan indeýleriniň dili boýunça gollanma “ atly kitabyň girişinde indeý dillerini öwrenmekde hindi-ýewropa dilleri babatda işlenilip düzülen seljerme tärleriniň ýaramsyzdygyny subut etdi. F.Boasyň indeý dilleriniň fonetikasyny öwrenmek barada uly işleri bar.

German Paul (1846-1921) ýaş grammatikaçylaryň ýolbaşçysy hasaplanýar. Onuň "Diliň taryhynyň prinsipleri" (1880) diýen kitabynda dil bilimi medeniýet hakyndaky ylmlara degişli edilýär. Ömrüniň ahyrynda özüniň 5 tomluk "Nemes grammatikasy" işini döredýär. Onuň bu kitabynda grammatikanyň 4 agzaly strukturasy hödürlenýär. Olar: fonetika, morfologiýa, sintaksis we söz ýasalyş. Alym XIX asyryň ahyryndaky we XX asyryň başyndaky grammatikanyň semasiologik ugrunyň görnükli wekilidir.

German Şteýntal (1823-1899) meşhur nemes dilçisi. Ol dil biliminde psihologik ugruň tarapdary. G.Şteýntal özüniň 1855-nji ýylda çap edilen “Grammatika, logika we psihologiýa, olaryň ýörelgeleri hem-de özara baglanyşyklary” işinde dil bilimi bilen logikanyň çäklerini örän takyk belledi. Şol bir wagtda hem dil biliminiň we psihologiýanyň arasyndaky ýakyn aragatnaşygy esaslandyrdy. G.Şteýntalyň 1881-nji ýylda neşir edilen “Psihologiýa we dil bilimine giriş” atly

kitabýnda bolsa, diliň psihologiýa gatnaşygyna uly üns beripdir.

Gugo Şuhardt (1842-1927) giň ylmy gyzyklanmalary bolan lingwistdir. Ol dilleriň garyşmagynyň meselesi bilen gyzyklanypdyr, ýöne dil biliminiň taryhyna “Sözler we zatlar” lingwistik mekdebiniň esaslandyryjysy hökmünde girdi. G.Şuhardt bu mekdebiň esasy maksadyny kesgitläp: “Sözüň taryhyny zadyň taryhy bilen baglanyşykda öwrenmeli. Zat doly we tutuş barlykdyr, söz diňe zada garaşly bolup ýaşaýar, eger beýle bolmasa söz diňe boş sesdir” diýip belläpdir. Ol taryhy leksikologiýanyň meselerine hem seredip geçipdir. G.Şuharty häzirki zaman leksik onomasiologiýanyň esaslandyryjysy hasaplaýarlar. Onuň döwründe leksik semasiologiýa hem uly ösüslere eýe boldy.

Iwan Aleksandrowiç Boduen de Kurtene (1845-1929) meşhur rus we polýak dilçisidir. Ol dil biliminde uly özgerişlik edýär. Alym köp ýyllaryň dowamynda hindi-ýewropa dillerini öwrenýär. Öz işlerini diňe bir rus hem polýak dillerinde däl, eýsem nemes, fransuz, italýan we beýleki dillerde-de ýazýar. Ol ekspedisiýalara gatnaşyp, slawýan dillerini öwrenýär, şonuň bilen birlikde olaryň fonetik aýratynlyklaryny belleýär. Şol döwürde diliň öwrenilişiniň bu üýtgeşik usuly köpleri haýran galdyrýar, sebäbi dil bilimi otag, kitap ylmy hasaplanýar.

Onuň diliň ses ulgamyna degişli işleriniň arasynda fonema we fonetik gezekleşme nazaryýeti kemala gelýär. Bu nazaryýet häzirki güne çenli öz ylmy gymmatlygyny

saklaýar.

Brokgauzyň we Efronyň meşhur ensiklopedik sözlügiň 1891-nji ýylda çykan tomunda 46 ýaşly Kurtene hakynda: “Häzirki zaman dilçileriniň in meşhurlarynyň biri” diýlip baha berilýär. Boduen de Kurtene dil biliminiň meşhur Kazan mekdebini esaslandyran alymdyr.

Žosef Wandriýes (1875-1960) kelt diliniň hünärmeni bolup, klassyky we umumy dil bilimi ugrunda öňeýli zähmet çekipdir. Lingiwistikanyň fransuz sosial mekdebiniň wekili. Möhüm nazary işleriniň biri „Dil“ bolup, ilkinji neşiri 1921-nji ýyla degişli. Bu eser 1937-nji ýylda rus diline terjime edilýär.

Leonard Blumfild (1887-1949) meşhur amerikan dilçisi, lingiwistika mekdebini esaslandyranlaryň biri. German dilleriniň morfologik gurluşy bilen meşgullanýar. Amerikan indeýleriniň dilleri bilen gyzyklanyp, dil biliminiň nazaryýetini işläp düzýär. Blumfild Leonardyň esasy işi „Dil“ bolup, bu eser 1968-nji ýylda Moskwada rus dilinde neşir edildi.

Lew Wladimirowiç Şerba (1880-1944) meşhur rus dilçisidir. Onuň mugallymy XIX-XX asyryň ajaýyp filology I.A. Boduen de Kurtene bolupdyr. L.W.Şerbanyň ylmy gyzyklanmalary dürli taraplaýynlygy bilen tapawutlanýar.

Ol janly gepleşik diline uly üns beripdir, ýagny janly dil gepleşik görnüşinde ýaşaýar diýen pikiri öňe sürüpdir. L.W.Şerba leksikografiýanyň nazaryýeti we tejribesi üçin köp işler edýär. Alymyň “Leksikografiýanyň

umumy nazaryýetiniň tejribesi” (Опыт общей теории лексикографии) atly makalasy dil biliminde meşhurlyga eýedir. Ol bu makalada sözlükleriň dürli görnüşleri hakynda maglumat bermek bilen, ensiklopedik we lingwistik sözlükleri anyk bölümlere bölýär.

L.W.Şerba M.Z.Matusewiç bilen iki dilli terjime sözlügiň täze görnüşini döretdi, olar 1936-njy ýylda “Rusça-Fransuzça sözlügi” çap etdirdiler. Alym grammatikanyň we leksikologiýanyň nazaryýeti babatda köp işleri amala aşyrýar.

Ol diliň ses ulgamyny öwreniji hökmünde Leningrad fonologik mekdebini esaslandyrdy. L.W.Şerbanyň fonetika degişli işleriniň in möhümleri hökmünde 1912-nji ýylda çap edilen “Rus çekimlileri hil we mukdar gatnaşyklarynda” (Русские гласные в качественном и количественном отношении) we 1937-nji ýylda çapdan çykan “Fransuz diliniň fonetikasy” (Фонетика французского языка) işlerini görkezmek bolar.

L.W.Şerba köp ýyllap Leningrad döwlet uniwersitetinde, ömrüniň soňky ýyllarynda bolsa, Moskwa döwlet uniwersitetinde işläpdir.

Lew Semýonowiç Wygotskiý (1896-1934) görnükli psiholog, psihologiýada medeni-taryhy nazaryýeti dörediji. Sungatyň psihologiýasy we ýokary psihiki funksiýalarboýunça birentek barlaglaryň awtory. Ol eksperimental psihologiýa, defektologiýa, edebi tankyt bilen hem gyzyklanypdyr. İşleriniň arasynda in möhümleriniň biri 1934-nji ýylda çap edilen „Pikirlenme we sözleşiş“ atly monografiýadyr, onda häzirki zaman psiholingwistikanyň köpsanly düzgünleriniň esasy

goýulýar.

Lui Ýelmslew (1899-1965) dil biliminiň glossematika ugrunyň görnükli wekili. Onuň ilkinji işi 1928-nji ýylda çap edilen „Ähliumumy grammatikanyň ýörelgeleri“ atly kitabydyr. Onda dili öwrenmegiň täze tärine glossematika (Daniýa strukturalizmne) üns berilýär. L.Ýelmslewiň 1937-nji ýylda „Düşüm kategoriýasy“, 1963-nji ýylda „Dil bilimi“ atly kitaplary neşir edilýär.

Mahmyt Kaşgarly (XI asyr) türki dillerini öwreniji meşhur alym. Ol “Türki dilleriň diwany” atly meşhur sözlügi düzüjidir. Sözlükde türki dilleriniň birnäçesine deglip geçilýär. Ol gyrgyz, gypjak, oguz, ýagma, çigil taýpalarynyň dillerini biri-birine has ýakyn hasaplaýar. Mahmyt Kaşgary sözlükde sözleri, sözüň düzümine girýän sesleriň sanynyň artyşy boýunça ýerleşdirýär.

Mahmyt Kaşgarynyň sözlügi dünýäniň dürli dillerinde onlarça gezek neşir edildi.

Türkmen diliniň we onuň kowumdaş dilleriniň uly dil hazynasynyň biri Mahmyt Kaşgarynyň “Türki dilleriň diwany” sözlügininiň golýazmasy 638 sahypadan ybaratdyr. Mahmyt Kaşgary ony 1071-1074-nji ýyllarda ýazýar. Bu iş, esasan, sözlükden ybarat hem bolsa, käbir sözler düşündirilende, grammatiki kadalar, sözleriň gelip çykyşyna hem deglip geçilýär.

“Diwanyň” teksti aýratyn sözler, sözleri düşündirmek üçin getirilen gysgaça söz birikmelerini öz içine alýar, şeýle-de sözlükde käbir grammatiki kadalar barada hem bellenilip geçilýär. Mahmyt Kaşgarynyň ýazmagyna görä, onuň “Türki dilleriniň sintaksisiniň göwherleriniň kitaby” diýen

işi hem bolupdyr. Ýöne, ol kitap biziň günlerimize gelip ýetmändir hasaplanylýar.

Mark Terensiý Warron (b.e.ö 116-27) gadymy Rimiň belli grammatikaçylarynyň biri. Ol ýigrimi baş kitapdan ybarat bolan “Latyn grammatikasy hakynda” atly ýygynyndyny ýazypdyr. Bu ýygynyndynyň altý kitaby biziň günlerimize gelip ýetipdir. Mark Terensiý Warron anomalçylaryň we anologçylaryň jedeleine goşulýar hem-de söz ýasalyşy anomaliýa, söz üýtgeýişi anologiýa hasaplaýar.

Mihail Wasilýewiç Lomonosow (1711-1765) rus grammatikasynyň semasiologik ugruny esaslandyryjy. Ol rus diliniň ilkinji ylmy grammatikasyny ýazýar (“Российская грамматика” 1755 ý). Diller bilen gyzyklanyp, onuň dürli gepleşiklerde ýüze çykyşyny öwrenýär we ilkinji bolup diliň grammatik kadalaryny işläp düzüýär.

Nikolay Iwanowiç Greç (1787-1867) özüniň „Rus diliniň takyk grammatikasy“ (Пространная русская грамматика) (ПРГ) we „Rus diliniň tejribe grammatikasy“ (Практическая русская грамматика) atly kitaplarynda (1827ý) dil bilimini taryhy we filosofik bölümlere, olary bolsa, hususu hem-de umumy bölümlere bölýär. N.I.Greç özüniň grammatikasynnda dil biliminiň 4 görnüşini öňe sürýär:

- 1.Umumy taryhy dil bilimi
- 2.Rus taryhy dil bilimi
- 3.Umumy filosofiki dil bilimi

4.Rus filosofiki dil bilimi

Eger M.W. Lomonosow rus grammatikasynyň semasiologiýa ugruny esaslandyran bolsa, N.I.Greç – ondaky onomasiologik ugry kesgitleän alymdyr.

Nikolay Sergeýewiç Trubeskoý (1890-1938) rus dilçisi, ilki Moskwada, Rostowda, soň Soiýada, Wenada işleýär. Praga dilçilik mekdebini döredijileriň biridir. Onuň „Fonologiýanyň esaslary“ atly kitaby 1939-njy ýylda nemes dilinde, 1960-njy ýylda rus dilinde çap edilýär. Bu kitap täze dilçilik düýbünü tutdy. Alym fonologiýadan başga diliň taryhy, gadymy diller bilen hem gyzyklanypdyr.

Nikolay Wýaçeslawowiç Kruşewskiý (1851-1887) meşhur rus dilçisi, Kazan dilçilik mekdebiniň wekili. Onuň esasy işi umumy dil biliminiň möhüm meselelerine bagyşlanylan 1883-nji ýylda çap edilen „Dil hakyndaky ylmyň öçerkidir“. Alym bu kitabynda diliň bellikler ulgamydygyny ilkinji gezek belläp geçipdir. N.W.Kruşewskiý sözün morfologik düzümini, söz ýasalyşyň meselelerini, sözleriň many baglanyşygyny düýpli öwrenipdir.

Rasmus Hristian Rask (1787-1832) daniýaly görnükli dilçi. Ol 1811-nji ýylda „Island dili boýunça gollanma“ atly kitabyňy çap etdirýär. Bu kitapda logiki grammatikalara garşy çykyş edýär. 1818-nji ýylda R.Raskyň esasy işi bolan „Gadymy demirgazyk dili boýunça barlaglar ýa-da island diliniň emele gelşi“ atly kitaby çapdan çykýar. 1822-nji ýylda bu kitabyň ikinji

bölümi „Frakiýa diller maşgalasy hakynda“ at bilen nemes dilinde neşir edilýär.

Sibaweyhi (793-nji ýylda aradan çykan) arap dil biliminiň görnükli wekili. Gelip çykyşy boýunça pars, Basra şäherinden bolan grammatikaçy “El-Kitab” atly göwrümlü şî ýazýar. Ol işde arap grammatkasy boýunça gazanylan üstünlikler jemlenilýär. Ol Aristoteliň logikasyny hindi grammatikaçylarynyň utgaşdyrýar. Araplar ses bilen harpy tapawutlandyrmagy başarypdyrlar, ýazuwyň hem-de gepleşiğiň aýratynlyklaryny belläpdirler. Sibaweyhi sesiň emele gelşiniň on alty ornuny belleýär hem-de, şoňa laýyklykda sesleri toparlara bölýär.

Uorf Benžamen Li (1897-1941) etnolingiwistikanyň ideýalaryny ösdüren meşhur amerikan dilçisidir. Ol amerikan indeýleriniň dilleri bilen meşgullanýar. Mundan başga-da U. Benžamen Li dil bilen medeniýetiň, dil bilen pikirlenmäniň biri-birine gatnaşygynyň meseleleri bilen hem gyzyklanypdyr. Özüniň mugallymy Edward Sepir bilen lingwistik otuositelligiň nazaryýetini işläp düzüpdir. Ol „Sepiriň we Uorfuň çaklamasy“ atlandyrylýar. Şoňa görä adamyň özüni alyp barşy belli bir derejede dil bilen kesgitlenýär.

Wasliý Alekseýewiç Bogorodiskiy (1857-1941) görnükli rus dilçisi. Kazan dilçilik mekdebiniň wekili. Hindi-ýewropa dilleriniň deňeşdirme-taryhy grammatikasy bilen gyzyklanýar. Ol ilkinji gezek tatar we beýleki türki dilleriň eksperimental fonetikasy boýunça uly işleri amala aşyryýar. 1890-njy ýylda çap edilen „Ariowyewropa

dilleriniň deňeşdirme grammatikasy“, 1900-njy ýylda neşir edilen „Arioýewropa diller maşgalasynyň dilleriniň şiwelerinde fonetik ýagdaýlar“ atly gymmatly işleri bar.

Wiktor Wladimrowiç Winogradow (1895-1969) görnükli dilçi, leksikologiýa, frazeologiýa, diliň taryhy boýunça düýili ýşleriň awtory. W.W. Winogradowyň redaksiýasy bilen 1952-1954-nji ýyllarda iki tomdan ybarat „Rus diliniň grammatikasy“ atly akademiki grammatika çap edilipdir. Alymyň in meşhur işi 1947-nji ýylda çap edilen „Rus dili“ atly kitabydyr.

Wilem Matezius (1882-1945) XX asyryň grammatikasynyň onomasiologik ugrunyň taryhynda meşhur alymlaryň biridir. Ol semasiologik grammatikany „formal“ grammatika diýip atlandyryar. W. Mateziusyň esasy işleriniň biri bolan „Функциональный анализ современного английского языка на общелингвистической основе“ atly kitaby awtor aradan çykansoň çap edilipdir. Ol grammatikany onomatologiýa we sintaksise bölýär, onomatologiýany bolsa, leksikologiýa, söz düzümlerine, morfologiýa bölüpdir.

Wilhelm fon Gumbold (1767-1835) görnükli nemes alymy, jemgyýetçilik işgäri. Onuň ylmy işleri diliň düýp manysyna täzeçe düşünmegiň esasyňy goýdy. Alym diliň ulgamlaşýyn häsiýete eýedigini öňe sürdi. W. Gumboldyň öňe süren pikirleriniň içinde diliň halkyň ruhuna bolan gatnaşygy baradaky garaýşy esasy orny eýeleýär. Ol adamyň emele gelmeginiň, ruhy ösüşiniň dil bilen aýrylmaz baglanyşyklydygyny belleýär. 1836-njy ýylda

onuň „Ýawa adasyndaky kawi dili hakynda“ (Über die Kawisprache auf der Insel Jawa) atly işi çap edilýär.

Ýakob Grimm (1785-1863) "Nemes diliniň grammatikasy" atly dört tomluk kitabyň awtorydyr. Ol kitap ilkinji gezek 1819-1837-nji ýyllarda çapdan çykýar. Ý.Grimmiň gazanan esasy ylmy üstünligi nemes diliniň taryhy grammatikasyny ylmy taýdan öwrenmegidir. Ol nemes diliniň taryhyny beýleki german dilleri bilen deňeşdirýär. Şonuň üçin ol german dillerini deňeşdirmegiň esaslandyryjysy hasaplanylýar. Ý.Grimmiň ýazan işleri on dokuzynjy asyryň dilçilerine hem ýolgörkeziji bolupdyr. Ol A. Şleyher ýaly dil bilimini biologiýa degişli edýär, dili bolsa janly organizme deňeýär.

Peýdalanylan edebiýatlar

Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – Aşgabat, 2007.

Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygındysy. I. – Aşgabat, 2007.

Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, 1-nji tom. Aşgabat, 2008.

Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, 2-nji tom. Aşgabat, 2009.

Agaýew. K, Bekjäýew. T. Dil bilimine giriş. Aşgabat, 2007

Annanurow.A. Dil biliminiň käbir meseleleri, Aşgabat, 1965.

Annanurow.A. Dil biliminiň esaslary.I bölek, Aşgabat, 1971

Annanurow.A. Dil biliminiň esaslary.II bölek, Aşgabat, 1974

Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М., 2008.

Ahally S. Mahmyt Kaşgarynyň sözlügi we türkmen dili. Aşgabat,1958.

Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.

Bagyýew H, Dil bilimine giriş, Aşgabat. 1992.

Березин Ф.М. История русского языкознания. М., 1979.

- Березин Ф. М. Общее языкознание – М., 1979.
- Бенвенист Э. Общая лингвистика (Русск. перев.) М., 1974.
- Березин Ф. М. История лингвистических учений М., 1975.
- Блумфилд Л. Язык (Русск. перев.) М., 1968.
- Бодуэн де Куртене И. А. О задачах языкознания. – Избранные труды по общему языкознанию, т. 1. М., 1968.
- Будагов Р. А. Человек и его язык. М., 1974.
- Даниленко. В.П. Общее языкознание и история языкознание. М., 2009.
- Джон Лойнз Введение в теоретическую лингвистику. М., 1978
- Dogan Aksan. Her yönüyle dil, Ankara, 2007
- Дрингер.Д. Алфавит. М., 1963
- Головин В.Н. Язык и статистика, М., 1971.
- Gurbanow A.Umumi dilçilik. Baky 1977
- Хомский Н. Язык и мышление (Русск. перев.) М., 1972.
- Хрестоматия по истории русского языкознания. Под ред. Ф.М. Березина. М., 1973.
- Хроленко А.Т., Бондалетов В.Д. Теория языка. М., 2006.
- История лингвистических учений. Древний мир. Л.,1980.
- История лингвистических учений Средневековый Восток. Л.,1981.

История лингвистических учений. Средневековая Европа. Л., 1985.

История лингвистических учений. Позднее Средневековье. СПб., 1991.

Кодухов В.И. Общее языкознание, М., 1974.

Колесов В.В.. История русского языкознания. С.-Пб., 2003.

Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Л., 1972.

Козлова М. С. Философия и язык. М., 1972.

Леонтьев А. А. Психолингвистика. М., 1967.

Лингвистический энциклопедический словарь. М., 2008

Лоя Й.В. История лингвистических учений. М., 1968.

Норман Б.Ю. Теория языка. М., 2008

Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. Под ред. Б.А. Серебренникова. М., 1970.

Общее языкознание. Внутренняя структура языка. Под ред. Б.А. Серебренникова. М., 1972.

Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. Под ред. Б.А. Серебренникова. М., 1973.

Общее языкознание. Минск 1983

Павленко.Н.А.История письма. Минск 1987

Попова З.Д., Стернин И.А, Общее языкознание. М., 2007.

Реформатский А. А. Введение в языкознание. М., 1967.

Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. М., 1990

Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи (Русс. перев.) М.- Л., 1934.

Соссюр Ф. Курс Общей Лингвистики. – Труды по языкознанию (русс. перев.) М., 1977.

Супрун Л.И. Лекция по языкознанию, Минск 1971.

Сусов. И.П. Введение в теоретическое языкознание, Тверь 2001

Трубецкой Н. С. Основы фанологии (Русск. перев.) М., 1960.

Введение в теоретическое языкознание, Тверь 2001

Волков А.А. Грамматология. М., 1982

Вопросы социальной лингвистики. Л., 1969.

Выготский Л. С. Мышление и речь. М. – Л., 1934.

Широков О. С. Языковедение. Введение в науку о языках. М., 2003

Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике, т. 1. Л., 1958.

Mazmuny

Sözbaşy.....	7
Giriş.....	9

Dil biliminiň taryhy

Türki dil bilimi.....	13
Arap dil bilimi.....	34
Hytaý dil bilimi.....	45
Hindi dil bilimi.....	53
Gadymy Gresiýada we Rimde dil bilimi.....	61
XVII-XIX asyrlarda Ýewropada dil bilimi.....	71
Häzirki zaman dil biliminiň mekdepleri we ugurlary.....	84
Türkmen dil bilimi.....	90

Dil biliminiň nazaryeti

Dil we diller hakynda umumy maglumat.....	98
Dil biliminiň şahalary.....	101
Dil biliminiň bölümleri.....	106
Dil biliminiň ylmy-pudaklaýyn gurluşy.....	128
Diliň emele gelmegi.Glottogenez.....	143
Diliň hyzmatlary.....	155
Dil we dil belgileri. Diliň gatlaýyn (ýarus) gurluşy.....	158
Dil maşgalalary. Dilleriň genealogik bölünişi.....	161
Dilleriň gurluş taýyndan (morfologik) toparlara bölünişi.....	169
Edebi dil.Şiwe.Žargon.Gepleşik leksikasy.....	172
Edebi diliň stilleri.....	176

Diliň taryhy ösüşi.....	179
Dil täsirleri.....	183
Pidžinler we kreol dilleri.....	189
Milletara gatnaşyk dilleri.....	193
Dil we medeniýet.....	198
Dil we pikirlenme.....	204
Dil we ýazuw.....	209

Dil biliminiň usullary

Dil biliminiň deňeşdirme-taryhy usuly.....	220
Beýan ediş usuly.....	223
Daşky we içki düşündirme tärleri.....	227
Degşirme usuly.....	236
Dil uniwersaliýalarynyň öwrenilişi.....	246
Matematiki we inženerçilik dil bilimi.....	256
Dünýäniň meşhur dilçileri barada gysgaça maglumat.....	260
Peýdalanylan edebiýat.....	274